

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXIX. KÖTET

2017. 3. FÜZET

Paupercula feminea forma.

Egy középkori együgyű asszony és az ő zenés látomásai

*

Mi a jelentése az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának?

*

Diálogo, paratextus, polifónia –
szempontok Thomas More művének értelmezéséhez

*

Bánffy és Kós

*

Műhely

*

Szemle

KOLOZSVÁR, 2017
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnökségének,
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye
A folyóiratot a CNC SIS a B kategóriába sorolta.

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András (szerkesztőségi főtitkár),
Feyné Vincze Mária, Tánzos Vilmos, Veress Károly

A szám szerkesztője
Egyed Emese

Szerkesztőségi tanácsadók

Barta János, Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Monok István, Velkey Ferenc

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 0264–595 176
Postacím: 400750 Cluj–1. C.P. 191 România, e-mail: titkarsag@eme.ro
www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lapszám megjelenését támogatta:

Gróf Mikó Imre Alapítvány

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

Készült a kolozsvári
IDEA nyomdában
Felelős vezető
Nagy Péter

Bodó Márta

Paupercula feminea forma Egy középkori együgyű asszony és az ő zenés látomásai

A szentkultuszt vizsgáló kutatók szerint a Nyugaton az 5–12. században tisztelt szenteknek mintegy 10 százaléka nő, a perióduson belül legalacsonyabb az arányszám 800 és 1150 között,¹ 1200 körül fordulópont következik, az 1198 és 1431 közt lefolytatott szentté avatási eljárások esetében már 18 százalék a nők aránya. A 13. században kerültek igazán előtérbe a női szentek, ami azt jelzi, hogy az egyház kezdi hivatalosan is elismerni a női nem lehetőségét a szentté válásra.² Korábban az egyházatyák a bibliai bűnbeesést magyarázva a nőt a bűnre természeténél fogékonyabbnak állították be, ezért példaképnek végképp nem alkalmas, férfivetetésre, a férfinak való alárendelődésre kell őt nevelni. A kora keresztény korban ugyan a mártíromságot sok nő is vállalva vállalta a férfiakkal, csakhogy az első tíz század női vértanúi semmiben sem különböztek meg férfi társaiktól, női mivoltuk szinte rejtett, lényegtelen maradt. Ebből a kutató azt a következtetést vonja le, hogy a kezdetben nők csak akkor válhattak szentekké, ha nőiségük rejtve maradt, ha férfias erényt mutatva állták a sarat. Nem lehetett a női princípiumot előtérbe állítani, mert a női gyengeséget, érzékiséget, a szentséggel gyökeresen ellentétben álló vonásokat jelentett.³ A 13. századtól a szentségmodell átalakulni látszik, és már megengedi, először az arisztokrácia köréből kikerülő nőknek, hogy jelentős önmehtagadás és lemondás árán ők is hivatalosan szentnek nyilváníttassanak. Az utat nyitó arisztokrata nők nyomán aztán a 15. századra az is lehetséges immár, hogy alacsony származásúak, akár parasztlányok (mint az olasz Sziénai Szent Katalin vagy a breton Szent Johanna) is szentekké lehessenek.

A kezdetek: Hroswitha

Az első magyar drámaként a Sándor-kódexben fennmaradt *Három körösztyén leány* című, próza formában lejegyzett mártírdramát tartjuk számon: eredetije egy 10. századi német apáca, Hroswitha (Hrotsvitha von Gandersheim⁴) *Dulcitiis* című darabja. A Gandersheimben levő bencés kolostori

Bodó Márta (1963) – irodalomtörténész, PhD, szerkesztő, Keresztény Szó, Kolozsvár, bodo.marta@yahoo.com

¹ Jane Tibbetts Schulenburg: *Sexism and the Celestial Gynaecium*. *Journal of Medieval History*, vol. 4, November–June. 1978, 117–133.

² André Vauchez: *Between Virginity and Spiritual Espousals: Models of Feminine Sainthood in the Christian West in the Middle Ages*. *The Medieval History Journal*, vol. 2, 2 (1999) 350.

³ Uo.

⁴ Nevének ismert változatai: Hrotsvit, Hroswitha, Hrosvit, Hrostwitha, Hrosvitha, Hrostsvit, Hrotsvithae, Roswita, Roswitha. A név jelentése: mély hang.

szertesnő Terentius népszerű pogány komédiái ellenében írta fennmaradt hat drámáját, a komédiai elemeket megőrizve, de keresztény tartalommal és szellemben, női főszereplőkkel, mártírtémával. Hrotswitha 10. századi darabjait aztán el is felejtették, a 15. században Konrad Celtis német humanista fedezte fel őket, ismertette meg tudós társaival és adta ki nyomtatásban eredeti latin nyelven 1501–1502-ben. (Angolul 1920-ban jelent meg a mű először.) Hrotswitha darabjai keresztény nők mártíromságát mutatják be a pogány Rómában, vagy elbukott nőket megmentő kegyes keresztény férfiakat. Darabjai: *Ábrahám, avagy Mária bukása és töredelme*; *Callimachus, avagy Drusiana feltámadása*; *Dulcitis, avagy Irene, Agape és Chionia (Agape, Chionia, Hirena) szent szüzek mártíromsága*; *Gallicanus, avagy Gallicanus tábornok megtérése*; *Paphnutius, avagy Thais megtérése, olykor: Az utcanő Thais megtérése*; *Sapientia, avagy Hit, Remény és Szeretet (Fides, Spes, Caritas) szent szüzek mártírúma*. A darabok közt két hosszú, oda nem tartozó prózarész található, egyik matematikai témájú, a másik a kozmoszról szól. Hrotswitha emellett írt dicsőítő költeményt Ottó császár tiszteletére és kolostora történetét is összefoglalta (*Primordia Coenobii Gandershemensis*).⁵ *Az Encyclopedia Britannica tud még nyolc vallási témájú elbeszélő költeményéről, ezek a Szent Szűz életeseeményeiről és szentek legendáiról (Gandolph, Pelagius, Theophilus, Baziliusz, Dénes, Ágnes) szólnak.*⁶

Magyar értékelője szerint „A szertartásokhoz, prédikációkhoz kapcsolt misztériumdráma helyét a Jagelló-korban kezdi az iskolai színjáték felváltani, mely egyelőre a misztériumjátékok tematikáját folytatja ugyan, de a humanizmus hatására rövidesen a világi tematikát is befogadja. Hrotswitha mártírpassiója, a beleillesztett terentiusi, vígjátéki elemekkel az átmenetet jelzi az iskoladráma felé.”⁷ Hrotswitha teljesítménye bámulatos: egyrészt műveltsége, tájékozottsága, másrészt jó latintudása, harmadrészt tehetsége a drámaírásban, végül szabadsága és bátorsága, hogy korában nem általános, nem jellemző módon színházzal foglalkozik, és főszerepet ad darabjaiban nőknek, teljes önállóságukat, férfiakkal való egyenlőségüket, vallási eszményeikhez a végsőkig elkötelezetten ragaszkodni tudó helyállásukat tételezve. *A Dulcitus Diocletianus császár korában játszódik, a császár maga elé rendeli „a három körösztény leányt”, hitük és Istenük megtagadására szólítja fel őket. Ők hajthatatlanok; kérés, fenyegetés nem fog rajtuk, végül mártíromságra ítéltetnek. A vég tehát tragikus, de hangulata mégsem komor, a három lány börtönében vígjátéki helyzetek sorában válik nevetségessé az ellenfél, a lányok maguk vértanúhalálukat boldog áldozatként élik meg.*⁸ Egyes vélemények szerint maga Shakespeare is merített e 10. századi német apáca műveiből.⁹

Hrotswitha kiemelkedő alakja korának, és mindenképpen figyelemre méltó azért a merész-ségért, amellyel e korban, amikor számtalan egyházi tiltás született a színház ellen, a színelőadások felé fordult, összekötő kapocsá vált a gazdag ókori görög, római hagyomány és

⁵ <http://womenshistory.about.com/od/medgermansaints/p/hrotsvitha.htm> (letöltés: 2016. 06. 27.)

⁶ <http://www.encyclopedia.com/article-1G2-2591304273/hrotsvitha-gandersheim-c-9351001.html> (letöltés: 2016. 06. 27.)

⁷ *A magyar irodalom története.* (Főszerk. Sötér István) I.: A magyar irodalom története 1600-ig (Szerk. Klaniczay Tibor. Írták: Gerézy Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pírnat Antal, Stoll Béla, Varjas Béla), Akadémiai Kiadó, Bp. 1964, <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/112.html> (letöltés: 2016. 06. 27.)

⁸ *A magyar irodalom története* I.: A magyar irodalom története 1600-ig. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/01/112.html> (letöltés: 2016. 06. 27.)

⁹ Hrotsvitha: = *Encyclopedia Britannica*. Eleventh Edition, Volume XXIII. Adolphus William Ward. University Press, Cambridge 1911, 842–843. <http://www.theatrehistory.com/medieval/hrotsvitha001.html>

a középkori vallásos előadások között, bár azt tartották, ekkoriban, azaz már a 6. századtól körülbelül a 12. századig nem is voltak színlelőadások.¹⁰

Szabadsága helyzetével magyarázható: feltételezik, hogy előkelő származású volt, és kolostora az alapítók, Luldolph (Liudolf) szász herceg és felesége, Oda frank hercegnő, valamint anyja jóvoltából teljes szabadságot élvezett, kezdetben a 9. században csak helyi világi vezetésnek volt alárendelve, majd 947-ben I. Ottó császár teljesen önálló státuszt adott neki. A bencés kolostorok a műveltség fellegvárai voltak. A kora középkori bencés női kolostorok előjáróinak ábrázolásában is jól felfedezhető, hogy az apátnők ugyanúgy pásztorbottal és püspöki süveggel jelennek meg, mint a férfikolostorok előjárói, és hatalmuk is annak megfelelő.

A folytatás: Hildegard von Bingen

Hroswitha kiváló képességekkel és irodalmi vénával rendelkezett, nemcsak a Szentírást és az egyházatyákat, szentek életrajzait ismerte kiválóan, hanem a keresztény filozófusokat és az ókori szerzőket: Plautust, Terentiust, Horatiust, Vergiliust, Ovidiust is.¹¹ Emellett előjárója, Richarda (Rikkarda) nemcsak tanította és vezette, de bátorította is munkáját. Ha nem is nevezhetjük ezt a rendhagyó élet- és gondolkodásmódot a kor és a térség vonatkozásában általánosnak, korántsem lehetett egyedi. A 11. században a Rajna-vidéken élt látnok, hithirdető, író apáca, Hildegárd (Hildegard von Bingen) a szentté avatásig, az egész közeli múltban, lényegében a jelenkorban egyháztanítói „kinevezésig” jutott.¹²

A szent a katolikus felfogás szerint egyrészt a biztos üdvözülés kijelentése, emellett példakép, követendő minta. Hildegárdot már életében keresték, mert gyógyfüvekkel és imával gyógyított, „öt tarthatjuk a német orvostudomány és természettudomány első nagy alakjának”.¹³ Emellett látnoki képességeivel az emberek veséjébe látott (olykor szinte szó szerint: olyan történetet jegyeztek fel róla, hogy gyermekkorában látta, a várandós szolgáló méhében meghalt a magzat), karizmatikus egyéniségéből következett, hogy hihetetlenül szuggesztíven beszélt, így a szokással ellentétben prédikált is.¹⁴

¹⁰ *The Plays of Roswitha*. Translated by Christopher St. John, with an introduction by Cardinal Gasquet and a critical preface by the translator. Chatto & Windus, London 1923. <https://legacy.fordham.edu/halsall/basis/roswitha-toc.asp> (letöltés: 2016. 06. 27.)

¹¹ *The Plays of Roswitha*. Translated by Christopher St. John, with an introduction by Cardinal Gasquet and a critical preface by the translator. Chatto & Windus, London 1923. <https://legacy.fordham.edu/halsall/basis/roswitha-toc.asp> (letöltés: 2016. 06. 27.)

¹² 2012. október 7-én avatta XVI. Benedek egyházdoktorrá Bingeni Szent Hildegardot (Ávilai Szent Jánossal együtt). A Magyar Kurír katolikus hírportál így magyarázta az esemény jelentőségét: „A cím azt jelenti, hogy viselőjük teológiai tanításai a történelmi kortól függetlenül minden katolikus számára időszerűek. A döntést hivatalosan 2012. május 27-én jelentette be a szentatya: »Örömmel jelentem be, hogy október 7-én, a püspöki szinódus közgyűlésének kezdetén egyházdoktorrá nyilvánítottam Bingeni Szent Hildegardot és Ávilai Szent Jánost.« Egyházdoktor-avatásra ritkán kerül sor. VI. Pál két szentet, Ávilai Szent Terézt és Siennai Szent Katalint, II. János Pál pedig mindössze egyet, Lisieux-i Szent Terézt emelte egyházdoktori rangra. Az egyháznak jelenleg 33 doktora van, számuk néhány nap múlva e kettővel nő. XVI. Benedek szerint életük és üzenetük a mai ember számára is időszerű: »Hildegard középkori bencés apáca volt, a teológia igazi mestere, aki komolyan tanulmányozta a természet- és a zenetudományt.«” <http://www.magyarKurir.hu/hirek/ket-uj-egyhazdoktor-avat-papa-kozeljovoben> (2016. 08.24.)

¹³ Polgár Anikó: *Hildegardis Bingensis*. Palimpszeszt 2002. január, 16. szám (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/03.htm#fn5, letöltés: 2016. 07. 21.)

¹⁴ Életről: *Vita Sanctae Hildegardis*. Turnholt, Brepols, 1993.

Hildegard von Bingen szentté avatásának viszontagságos történetét érdemes összefoglalni azok számára, akik az ilyen jellegű eljárásokat egyáltalán nem ismerik. Bár a hivatalos szentté avatás a hivatkozások szerint formai okok miatt késett, ez nem teljesen véletlen: rendhagyó pálya, rendhagyó küldetés, rendhagyó egyéniség – még a korában éppen változásban levő szent-ségmodellek sem kedveztek neki, még ezekbe sem fért el minden vonása. Egyébként a női szentségnek a 13. századtól kezdődő „előretörése”¹⁵ félelmet kelthetett, ennek ellenhatásaként születhetett meg a boszorkányüldözés, a boszorkányok nagyrészt nők voltak, akik a sátáni kísértésre, befolyásolásra „természetüknél fogva” jobban hajlottak.¹⁶

Hildegard élettörténetét még életében elkezdi írni egy szerzetes, Gottfried, 1174–1175-ben. 1178-ban azonban az idős Hildegard vitába keveredik, és nem hajlandó a lelkiismerete, jobb meggyőződése ellenére engedelmeskedni Mainz egyházmegyei vezetőinek, akik az általa vezetett kolostort ezért interdikció alá vetik. Ezt alig pár hónappal az apátnó halála (1179. szeptember 17.) előtt vonják vissza. 1180 és 1190 közt Theodorik szerzetes folytatja s befejezi az életrajzot, majd 1226-ban Rupertsberg előljárója, Hildegard utóda kérelmezi Hildegard szentté avatását. IX. Gergely pápa elrendeli a per megnyitását 1227. január 27-én, az életrajzot, Hildegard műveit és a kanonizációs protokollumot 1233-ban végén indítják Rómába, egy strasbourgi szerzetes, Bruno viszi egy olyan párizsi teológiai véleményezés kíséretében, amely szerint Hildegard művei nem emberi, hanem isteni eredetű szavakat tartalmaznak. Ennek ellenére az iratokat formai okokból visszautasítják 1237-ben: a szentté avatáshoz szükséges, tanúkkal bizonyított csodatételek dokumentálása nem kielégítő. Még ugyanazon év május 6-án a pápa, ugyanaz a IX. Gergely, egy új bizottságot nevez ki, amelynek tagjai között egy mainzi kanonok is helyet kap. Mivel ez a bizottság valószínűleg el sem kezdte működését, IV. Ince pápa 1243-ban újra megpróbálja a kanonizációt sürgetni, az ügyet elővenni, de ez végül függőben marad. Bár 1326-ban XXII. János pápa Rupertsberg kolostorának engedélyezi Hildegard ünneplését, hivatalos előrelépés az egyetemes egyház egészére vonatkozó tiszteletére nem történik, s azt 1489-ben Mainz érseke is hiába sürgeti, sőt, Hildegardnak a kolostortemplom oltára előtti sírját felnyitattja és új helyre helyezteteti, ahol jobban leróhatják tiszteletüket a zarándokok, a papírmunka elakad, s ugyanígy jár az ügygel Trithemius sponheimi apát is. Hildegard a 15. században bekerül a *Martyrologium Romanum*-ba, a katolikus egyház szentkatalógusába, de mivel a hiatalos szentté avatás nem történik meg, hivatalos tisztelete helyi jellegű marad. 1632-ben Rupertsberg kolostora a harmincéves háború pusztításainak áldozatául esik, majd 1802-ben az eibingeni kolostor, ahová Rupertsberg lakói egykor menekültek, is feloszlik. 1904-ben költöznek ismét bencés nővérek a környékre, egy Hildegardról elnevezett és Eibingenben épített kolostorba.

¹⁵ Nyugaton az 5–12. században tisztelt szentek mintegy 10 százaléka nő, legalacsonyabb az arányszám 800 és 1150 között, majd az 1198 és 1431 közt lefolytatott szentté avatási eljárások esetében 18 százalék a nők aránya. André Vauchez az adatok és összefüggések fényében kijelenti: a 13. századtól a katolikus egyház hivatalosan is elismeri a női lehetőségét a szentté válásra. Ez azért forradalmi, mert az egyháztatyák nyomán a bibliai bűnbeeséstől kezdve a nőt mint a bűnre természeténél fogékonyabbnak sem közbenjárói, sem példakép szerepre nem tartották alkalmasnak korábban. A kora kereszténység mártírnőt és női vértanút semmi sem különböztette meg férfi társaiktól. Igazából úgy válhattak szentekké, ha nőiségük rejtve maradt, és férfias erényeket mutattak. A 13. századtól házas nőket (akik gyermekeket is szültek) is szentté avattak. Ezek a nők ekkor még kizárólag az arisztokrácia köréből kerültek ki. A női szent-ségmodell alakulásában az arisztokraták, uralkodói származású szentek hatására vált lehetségessé a 15. századra az is, hogy már alacsony származásúakat, például parasztlányokat (Sziénai Szent Katalin, Szent Johanna) mint hiteles szenteket, látnokokat elismerjenek. Lásd Jane Tibbetts Schulenburg: *Sexism and the Celestial Gynaecium*. Journal of Medieval History, vol. 4, November–June, 1978. 117–133; André Vauchez: *Between Virginity and Spiritual Espousals: Models of Feminine Sainthood in the Christian West in the Middle Ages*. The Medieval History Journal, vol. 2, 2 (1999).

¹⁶ Vauchez: *i. m.* 358–359.

Itt kezdődik el Hildegard munkásságának tudományos elemzése 1920-tól. 1940-ben XII. Piusz pápa levelet ír a német püspököknek, amelyben engedélyezi a szent szűz, Hildegard tiszteletét az egész német egyházban. 1978 és 2010 között Hildegard műveinek kritikai kiadása is megszületik, és az 1979-es emlékévként (halála 800. évfordulója) a figyelmet olyannyira ráirányítja, hogy a német püspöki kar hivatalosan kéri Rómától Hildegard egyházdoktorrá nyilvánítását. Ezt azzal utasítják el, hogy Hildegard nem volt hivatalosan szentté sem avatva. Így 1987-ben a német püspökök hivatalosan kéri Rómától a szentté és egyben az egyházdoktorrá avatást. A folyamat ismét elakad 1990-ben, időközben 1997-ben megünneplik Hildegard 900. születésnapját is, 2010-ben megjelenik műveinek teljes kritikai kiadása, szeptember 1-jén és 8-án a német származású XVI. Benedek pápa, a korábban teológiai tanár Joseph Ratzinger kétszer is tanító beszédet tart Hildegardról, szentként és nagy prófétaként emlegetve őt, kiemeli bátorságát és azt a képességét, hogy az idők jeleit észrevette. 2011 januárjában utasítja a pápa a megfelelő vatikáni kongregációt Hildegard ügyének kivizsgálására, majd április 2-án egy hivatalos iratban állapítja meg, hogy az 1228-ban elkezdett pert végre le kell folytatni, és az ügyet el kell bírálni. 2012. március 20-án kerül pont az ügy végére, ezt követően május 10-én XVI. Benedek pápa aláírja a Hildegard szentté avatásáról szóló iratot. Május 27-én a pápa azt a döntését is bejelenti, hogy Hildegard az egyházi elismerés egy következő fokát is megkapja, egyházdoktor lesz. Október 7-én történik meg az ünnepélyes kihirdetés Rómában, annak a misének a végén, amellyel egyben egy jelentős témákat megvitató püspöki szinódus is indult.¹⁷

A tudatlan szolgáltól

Hildegard rendhagyó, sokoldalú tehetség volt, bár ő szerényen tudatlan szolgáltólak nevezte magát.¹⁸ Tehetsége minden korlátot áttört: zenét szerzett és liturgikus énekszövegeket, teológiai művet írt és orvosi könyvet. Latintudása nem volt tökéletes, ezért Volmar, egy szerzetes, aki korábban tanítója volt, segédkezett neki a művek megfogalmazásában és lejegyzésében. Írásai teológiai és természettudományos munkák. Polgár Anikó szerint művei közül ma is a legolvasottabbak a misztikus írások (a *Scivias* és a *Liber divinorum operum*)¹⁹ és „különös költőiségű, látomásokkal telített versei” (*Symphonia armonie celestium revelationum*).²⁰ Versei kötetlen,

¹⁷ Philippa Rath OSB: *Hildegard of Bingen – A Chronology of her Life and the History of her Canonization*. Az összefoglaló az eibingeni bencés szerzetesnő írásának Barbara Thompson által angolra fordított változata alapján készült, forrás: <http://www.abtei-st-hildegard.de/?p=3902> (2016.09.01.)

¹⁸ A Fény látnoknőjének, egy együgyű embernek a látomásai – ez áll látomásairól szóló műve, a *Scivias* elején. Ld. Hildegard von Bingen: *A megváltás tízes műve*, Balassi Kiadó – BAE Tartóshullám, Bp. 1995.

¹⁹ Művei forrása: J.–P. Migne, ed., *Patrologiae cursus completus: series latina*, Paris, 1841–1864, 197. tom.; *Corpus Christianorum Continuatio Medievalis* XCII., Turnholti, Typographi Brepols Pontificii MCMXCVI; *Corpus Christianorum Continuatio Medievalis* XLIII., Turnholti, Typographi Brepols Pontificii MCMLXXVIII. A *Scivias* részlete Kemenczky Judit magyar fordításában: Hildegard von Bingen: *A megváltás tízes műve*.

²⁰ Lásd Saint Hildegard of Bingen: *Symphonia*. (Introduction, translations and commentary by Barbara Newman.) Cornell University Press, Ithaca – London 1998. Versei kötetlen, a mai szabad verset idéző szekvenciaformában íródtak, Babits Mihály fordított egyet, az *O ignis Spiritus Paracliti* kezdetűt, ld. *Amor Sanctus. Szent Szeretet könyve*. (Fordította, magyarázta Babits Mihály.) Magyar Szemle Társaság, Bp. 1933. 138–141. Magyarul Polgár Anikó fordításában olvasható még: Szent Szekvencia Szent Maximinusról, Kalligram, 2000/11,105–106; Ő, szent orvoslás; Szekvencia Szent Rupertusról, Kalligram 2001/9–10; Szekvenciák, Kalligram 2002, 16 (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/26.htm, letöltés: 2016.06.06.); kötetben 73 liturgikus ének jelent meg Kulcsár F. Imre fordításában: Hildegard von Bingen: *Égi harmóniak. Az Isteni Erők játéka*, Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó, Bp. 2003. 7–102.

a mai szabad verset idéző szekvencia formában íródtak; Babits Mihály *Amor sanctus*ában is olvashatunk közülük egyet, az *O ignis Spiritus Paracliti* kezdetűt. Hildegard von Bingen főbb művei: *Visionum ac revelationum libri tres* (Látomások és kinyilatkoztatások három könyve), avagy *Liber Scivias* (Tudd az utat), azt 1151–52-ben fejezte be, és 26 látomást örökít meg, illusztrációk kísérik a szöveget, *Liber vitae meritorum*, *Liber divinatorum operum* (más néven: De operatione Dei, azaz Isteni művek könyve; orvostudományi, gyógyászati jellegű a *Causae et curae* (Okok és orvoslásaik: a betegségek okait és gyógyítását tárgyalja), illetve a *Liber simplicis et compositae medicinae* (Az egyszerű és a hagyományos gyógyászat könyvei), *Physica* (kilenc kötetből álló, átfogó természettudományi enciklopédia),²¹ *Expositiones evangeliorum*, *Epistolae*. Kolostora számára liturgikus műveket írt, szöveget és zenét, ezek közt van egy kyrie, 35 antifóna, 19 rezponzorium, hét himnusz, hét sequentia. Hildegárd a korabeli gregorián zene elemeire alapozott, de egyéni jellegű műveket szerzett, a szakértők szerint az egyik különlegessége, hogy akár két és fél oktáv hangterjedeleme írt, a gregoriánra jellemző szekund- és terclépéstől eltérően nagy ugrásokat (kvart, kvint) használt. Liturgikus művei közé sorolható az *Ordo virtutum* című zenés misztériumjáték, amit feltehetően 1151-ben komponált.²² Ez az egyetlen középkori dráma és az első fennmaradt oratórium, amelynek szövegét és zenéjét is ismerjük. Valószínű, hogy mint más liturgikus énekeit ezt is előadták kolostorában, mégpedig kísérettel ellátott egyszólamú műként, amelyben a nyolc énekes (női szereplők) mellett a Sátán férfi, és prózában beszél. A darab témája az erények és a sátán harca egy lélekért. A misztikus darabot Hildegard teológiai jellegű művével párhuzamosan olvasva igazán érdekes olvasmány, minthogy a képeket, látomásokat és azok különböző szempontok szerinti magyarázatát is tartalmazó *Scivias*t olykor a teológiai traktátusokra jellemző tudományos aprólékosság jellemzi (különösen a látomásokat magyarázó részekben), a költői darab pedig mintegy „lefordítja”, megjeleníti és így bárki számára befogadható módon mutatja meg a nagy teológiai igazságokat. A *megváltás tüzes* műve címmel jelent meg Kemenczky Judit fordításában magyarul a *Scivias* egy része, A *Wisse die Wege*, *Tudd az utakat* II. könyve a *Rupertsbergi Kódex* eredeti szövege alapján. Ebből idézek néhány jellemző képet, amelyek plasztikus leírása összecseng a színdarabbal, a tartalom, a szereplők, a képek benne vannak a zenés oratóriumban, születése, megformálása gondolati hátterét képezik.

Az első fennmaradt oratórium az isteni erők játékáról

A kötetben *Anyaság lélekből és vízből* a címe a harmadik fejezetnek, amelyben ezt a leírást találjuk: „...egy olyan magas termetű asszonyt láttam, amelyik egy nagy városhoz hasonlatos. Fején csodálatos koronadísz. Karjaiból, a leomló ruhaujjakhoz hasonlóan, oly világos ragyogás áradt, mely az égből a földig sugározta fényét. Öle számtalan redőzetű hálóként nyílt meg a rajta beáramló sokaság előtt. Lába, lábszára nem volt az alaknak, hanem törzsén állt Isten ábrázata

²¹ Természettudományi munkáiból Magyar László András fordított magyarra. Hildegardis von Bingen: *A foganásról* (válogatás). = *Középkori Szexbreviárium*. Válogatás Constantinus Africanus, a Salernói Ismeretlen és Hildegardis Bingensis műveiből. T-Twins, Bp. 1994. 77–124.

²² *Nine Medieval Latin Plays*. (Edited and translated by Peter Dronke.) Cambridge University Press, 1994. 147–184. Magyarul: *Isteni Erők játéka – énekes misztériumdramá*. Fordította Kulcsár F. Imre. = Hildegard von Bingen: *Égi harmóniák*. Az Isteni Erők játéka. 103–120.

előtt az oltárnál, széttárt karjaival átölelte, miközben átható pillantású szemei keresztlhatoltak az ég körein. Öltözéket nem észleltem rajta, csak azt láttam, hogy mindenütt tündöklő fény ragyogja át és csillámló ragyogás folyja körül. Mellén villámló hajnalpír parázslott fel és egy dalt hallottam onnan, melyben különböző hangszerek csodálatos összhangjában a szikrázó hajnalpírt énekelte.²³

Látomásában Hildegard nemcsak különleges képeket lát a fényben, de hangokat, zenét is hall. Nem véletlen, hogy az elemzők, szakértők szerint az általa szerzett zene egészen különleges, a korabeli gregoriánhoz képest olykor szokatlan hangtávokat iktat be. Ihleti a kor egyházzeneje, de saját látomásaihoz igazodik. Ez magyarázza azt is, miért nem énekel a Sátán a darabban, miért csak prózaszöveget kap: a zene isteni eredetű, maga Isten kinyilatkoztatása, nem társítható az ellenséghez. Ugyanennek a műnek *Az ellenfél* című fejezete, amely a hetedik látomás leírása, a sátánt és az ő emberekre, lelkekre gyakorolt hatását ábrázolja: „Azonban a tömeg előtt, mint egy úton, döbbenetes méretű és hosszúságú feregszerű fenevad hevert a hátára fordulva. Iszonyatot és dühöt árasztott e leírhatatlan látvány. Balján piac volt, ahol az emberek drága értékeit, a világ örömei és más különféle árukat kínáltak megvételre. Néhányan azonban sietősen haladtak tovább anélkül, hogy bármit is vettek volna. Ezzel szemben mások megfontoltan lépkedtek és buzgó adásvételbe merültek. A fereg fekete volt, tüskés, fekélyekkel és himlőhelyekkel tele, amelyek között öt különböző színű csik húzódott végig a fejétől a lábáig. Ezek közül az első zöld, a második fehér, a harmadik vörös, a negyedik sárga és az ötödik fekete színűnek látszott, mindegyik halálos méreggel telve. A fenevad feje azonban már szétzúzódott és a bal pofája oszlófélben volt. Szemei, kívülről nézve véraláfutásosak, de belül tüzesen parázslottak. Fülei kerekék és tüskések voltak, Az orra és a torka a viperához hasonlított, kezei mint az emberkéz, lába viperaláb, és rövid, elborzasztó farka volt. Nyaka köré lánc hurkolódott, mely ugyanakkor bilicsbe szorította kezeit és lábait [...].

Torkából négy irányba szétoszló tűz lángolt elő. Az első a felhőig lobogott. A második a világias gondolkodású emberekre permetezte szikráit. A harmadik a szellemi után vágyakozó lelkekre vetette magát, míg végül a negyedik a szakadékba csapódott. Az első, felhőig fellobbanó láng tüzét a menny felé igyekvő emberekre irányította. Ezek láthatóan hármas sort alkottak. A legfelső sor egészen közel volt a felhőkhöz, a második a felhők és a föld között, míg a harmadik sor alig emelkedett a föld fölé. »Engedj minket a mennybe jutni!« De a láng ide-oda dobálta őket. Egyesek nem hagyták lerántani magukat, mások azonban alig tudtak lábon maradni. Megint mások a földre buktak, azonban újra fölemelkedtek és elindultak a menny felé.

A második láng, mely a világias gondolkodású embereket érte, néhányukat olyannyira özszeégette, hogy borzalom volt látni a feketeségüket. Másokat lángszóró tüskéivel lyuggatott át, mégpedig oly módon, hogy azoknak teljesen a láng mozgását követve kelljen hajladozniuk. Ezek közül egyesek mégis kiszakították magukat és visszafordultak a menny felé igyekvőkhöz. »Hűségesek, segítsetek nekünk!«, kiáltották időről időre. Mások átszúrva maradtak. A harmadik láng a szellemi embereket nyaldosta körül és sötét füstjébe burkolta őket. Közöttük hat csoportot különböztettem meg. Az elsőknak a lángként rájuk törő indulat okozott súlyos sérüléseket. A többieket, akikhez ily módon nem tudott hozzáférni, buzgó igyekezete zöld, vörös, sárga és fekete halált hozó méreggel spriccelte be, amely a fenevad testéből fejtől lábig bugyogott elő.

²³ Hildegard von Bingen: *A megváltás tüzes műve*. 29.

Az utolsó láng végül a szakadék mélyébe csapódott. Itt azok a különféle kínoktól szenvedők tartózkodtak, akik nem mosdottak tisztára a keresztelőforrásban és Isten helyett az ördögöt imádták, mert nem ismerték fel az igazság és hit fényét. [...]

Lásd, akkor hirtelen egy nagy sereg fény sugárzó ember érkezett oda, akik egész hosszában végigtapostak a férgen, nagy kínokat okozva ezáltal annak. Ő azonban sem tüzével, sem mérgeivel nem árthatott nekik.²⁴

Az oratórium szereplői a klasszikus moralitás megszemélyesített emberi tulajdonságai, erényei és bűnei (itt főleg az előbbieket, a darabbeli megjelenés sorrendjében): alázat, szeretet, engedelmesség, hit, remény, szeplőtlenség, ártatlanság, a világ megvetése, mennyei szeretet, önfegyelem, szemérmesség, könyörületeség, győzelem, különbségtévesztés, türelem. Melettük megjelennek a pátriárkák és próféták, a testben lakozó lelkek panasza, a boldog lélek, a szorongatott, a boldogtalan, majd a bűnbánó lélek, a címbeli isteni erők – és az ördög. Ez utóbbi az egyetlen, zenés megszólalást nem érdemlő, pusztulást és rontást hozó szereplő – egyedi és érdekes dramaturgiai megoldás! A *Scivias* néhány helyén a már idézetten kívül további ilyen leírásait találjuk: „Az ördög csalárd fonáksága súlyos igaként nehezedik azokra, akik Isten szeretetét nem érdemlik, mert soha meg nem látják a tiszta megismerés fényében [...].”²⁵ „Leplezetlenül, mindenki számára láthatóan, ezen az úton döbbenetes méretű és hosszúságú féregszerű fenevad hever hátára fordulva. Bár ez a vén kígyó, de mégsem igazi, csak jelképes ábrázolásba. [...] olyan iszonyatos és dühöt árasztó ez a látvány, hogy az ember által leírhatatlan.”²⁶

Az asszony – az egyház megszemélyesítője – leírása az *Anyaság lélekből és vízből* fejezetében így folytatódik: „...az alak mint egy köntöst terítette szét ragyogását, mondván: »Fogannom kell és szülnöm!« Villámsebesen egy sereg angyal sietett oda. Ülőhelyeket és lépcsőket készítettek elő azoknak az embereknek a számára, akik által majd tökéletessé egészül. Akkor fekete gyermekecskéket láttam a föld közelében a levegőn átúszni, akárcsak a vízben a halak. Ők a redőkön át az alak ölébe mentek. Ez azonban mély lélegzetet véve felszívta őket egészen a fejébe, ahol is előjöttek a szájából. Ő maga ezalatt teljesen sértetlen maradt. [...] A jelenés minden egyes gyermekecskéről lehúzta fekete bőrét és az út túldalára hajította, mindet vakító fehér ruhába öltöztette, tisztán sugárzó fényt nyitva számukra.”²⁷ Az oratóriumban ez részben leegyszerűsödik, az isteni erők hordozzák és mutatják meg mindazt a szeretetet, amelyet az asszony és a fekete gyermekecskének viszonya sejtet. A *Scivias*nak ezt a látomását így magyarázza Hildegard: „Az áldott lelkek minden hívőnek felajánlják hódolatteljes és szeretetfakasztó szolgálataikat. A hit lépcsőit és a lelki nyugalom ülőhelyeit készítik azok számára, akikben a boldog Anya Szentegyház egykor majd elnyeri teljes szépségét.”²⁸ „Feketék a balga emberek, akik még nem mosdottak le a megváltás fürdőjében. Bár ők a földet szeretik, elmerülnek abban és állhatatlanságukat hiszik otthonuknak, mégis eljutnak végül a szentség anyjához. Fölismerik titkainak méltóságát és befogadják az áldást, hogy az ördögtől elszakadva visszaadassanak istennek. Belépnek az egyházi közösség szerkezetébe, abba az egyedülbe, ahol

²⁴ Hildegard von Bingen: *A megváltás tízes műve*. 94–98.

²⁵ Hildegard von Bingen: *A megváltás tízes műve*. 18.

²⁶ Hildegard von Bingen: *A megváltás tízes műve*. 99.

²⁷ Hildegard von Bingen: *A megváltás tízes műve*. 29–30.

²⁸ Hildegard von Bingen: *A megváltás tízes műve*. 35.

minden egyes hívó megkapja a szentség áldását...²⁹ „Az emberi szívekbe látó isteni hatalom a legfelségesebb ragyogás fényét mutatja meg nekik és mindegyikhez az üdvösség intő szavával fordul. A keresztelő fürdőjében irgalmasan elhajtja a hitetlenség bűneit és mindegyiket eltünteti az út – amelyik Krisztus – túldalára hajtva, mert Krisztusban nincsen halál, hanem az őszinte bűnvallomás és a bűnök lemosása által, ő az élet.”³⁰

A latin cím: *Ordo virtutum*, az erények rendje, Kulcsár F. Imre, a fordító *Az Isteni Erők játékának* nevezi magyarul, döntését így indokolja: „csak mai nézőpontból, első közelítésben mondhatjuk szereplőit allegorikus személyeknek, Hildegard maga valóságos kozmikus erőnek tekintette őket – nem vérszegény, képzelet-szülte lényeknek, hanem a teremtő és megváltó isteni Való aspektusainak. (Ezért használjuk a magyar fordításban a kézenfekvőbb Erények szó helyett az Isteni Erők kifejezést.)”³¹ Hildegard látomásainak leírását figyelmesen olvasva a fordító megoldása indokolt, a szerző valóban egy élő, mozgó, egymással összefüggésben „lélegző” rendszert érzékel, Isten ezt és így mutatja meg neki, mindaz, amit különleges tapasztalatai során érzékel, a teremtett világ egységét mutatja meg neki, amelyben a mégoly elvont fogalmak is valamiképpen mint működő mozgató erők, elvek szerepelnek. Mindazok a szimbólumok, amelyek különböző típusú, műfajú alkotásokban az átlagember számára nem érzékelhető transzcendens erőket jelenítik meg, Hildegardnak ragyognak, cselekednek és daldolnak. Teológiai tudását, meggyőződését, a látott képek és a hallott hangok, az isteni zene miatti állandó örömét úgy akarja továbbadni a körülötte élőknek, hogy mindez hasznukra váljon, megmentésüket szolgálja. Ez a szándék motiválta a színdarab megírását.

„Egyedül az én fényem érintett...

Kiáltsd és hirdesd és írd... az én misztériumaimat”

André Vauchez a szentségmodellekről szólva megemlíti, hogy nemcsak a szentséggel kapcsolatos elvárások változtak az idők során, hanem egyetlen szent vonatkozásában is az egymást követő korok valóságának és problémáinak megfelelően különböző aspektusok kerültek előtérbe.³² Hildegardról feljegyezték, hogy így beszélt magáról: „Csak szegény női lény, teremtmény vagyok” – paupercula feminea forma. Törekény edény, „ám amit mondok, nem tőlem, hanem az eleven fénytől jön”, állította,³³ bár Hildegard tapasztalása és működése egyik elemzője szerint elég távol esik attól az önmegtagadó, alázatos lénytől, amilyennek mutatni kívánja magát.³⁴ *A megváltás tüzes művében* így fogalmazza meg a neki utasításokat adó hang parancsát és szándékát: „És hallottam, ahogy az említett eleven tűzből egy hang hozzám beszél: Esendő anyag, tapasztalatlan nő, tanulatlan bármifajta földi tudományban. Nem értesz tudós férfiként

²⁹ Uo.

³⁰ Hildegard von Bingen: *A megváltás tüzes műve*. 37.

³¹ Kulcsár F. Imre: Utószó és jegyzetek. = Hildegard von Bingen: Égi harmóniák. Az Isteni Erők játéka 134.

³² André Vauchez: *Between Virginity and Spiritual Espousals* 349.

³³ Barbara Newman: *Sister Wisdom: St. Hildegard's Theology of the Feminine*. University of California Press, Oakland CA, 1987. 1–41.

³⁴ Cynthia Garrity-Bond: *The Sainthood of Hildegard von Bingen by a Feminist-Friendly Pope?* <https://feminismandreligion.com/2012/05/18/the-sainthood-of-hildegard-von-bingen-by-a-feminist-friendly-pope/> (2016.08.31.)

az írások olvasásához. Egyedül az én fényem érintett, mely bensődet égő napként izzítja át. Kiáltsd és hirdesd és írd ezeket az én misztériumaimat, melyeket titokteljes látomásban látsz és hallasz. Ne vonakodj hát, hanem beszélj el, ami szellemedbe hatol, ahogy én beszélek általad, megszegényítésére azoknak, kik az egyenes utat kellett volna hogy mutassák népemnek, de züllöttségükben megtagadták azt a kötelességüket, hogy nyíltan prédikálják az igazságot, amit pedig jól ismernek. Mert nem hajlandók lemondani az őket leigázó gonosz vágyaikról, s az igaz szó hallatára elvörösödve menekülnek az Úr ábrázata elől. Ezért te, szellemedben kicsiny, de titokzatos leheletem által bensődben tanult, ha Éva bűne miatt a férfi alárendeltje is vagy, beszélj és hirdesd tüzes művemet, mely igaz látomásban megmutattatik neked!”³⁵

Világos, hogy csak ezzel a kora teológiai értelmezését elfogadó és visszatükröző attitűddel érvényesülhetett, érvényesíthette nagyon is jól körvonalazott akaratát (és itt eltekintünk annak elemzésétől, ez az akarat honnan, miből merített, hogy a makacsság mint jellemvonás vagy az isteni ihletettségnek való teljes alárendelődés volt-e a forrása), illetve így kerülhette el az eretnokség, boszorkányság gyanúját. Ugyanakkor nyilvánvaló Hildegard öntudata: kora hivatásos hithirdetőinek viselkedését világosan látja és láttatja, hibáikat éles hangon megnevezi. Bonyolult lélektani elemzés tárgya lehetne azt kielemezni – az idő ekkora távlatából lehetetlen feladat –, az alázat és öntudatosság milyen keveréke, aránya határozta meg önképét. Láthattuk, éppen megítélése bonyolult volta miatt is szentté avatása századokig váratott magára, bár lejegyzett látomásai nyomán összeálló világképére a hithűség igazoló pecsétjét a kor elfogadott nagyja, Clairvaux-i Szent Bernát rányomta, s nyomán maga a pápa, III. Jenő is igaznak ismerte el tanítását,³⁶ sőt a mainzi zsinaton felolvasott belőle.

Paupercula Feminea Forma. A Simple Woman of the Middle Ages and her Musical Visions

Keywords: Middle Ages, sainthood, religious women, drama, oratorio, vision

In the Middle Ages most of the saints were men (90%). After 1200 women saints represented 18%. At first martyr men and women were quite the same, no female specific was named in case of beatification. In the 13th century women got the spotlight, as the Church began beatifying more and more women. The Church Fathers considered all that was female weak, disposed to erotic failure and thus not able to live the life of a saint. In the 13th century the model of sainthood was transformed, first women of aristocratic descent were also beatified. Later, in the 15th century even women of lower descent, peasant girls became saints. The article analyzes the model of sainthood in the case of Hildegard von Bingen.

³⁵ Hildegard von Bingen: *A megváltás tüzes műve*. 11–12.

³⁶ Klaniczay Gábor: *Reform-szerzetesrendek, eretnekmozgalmak. = Európa ezer éve. A középkor*. I. kötet, Osiris Kiadó, Bp. 2005. 317.

Holler László

Mi a jelentése az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának?

1. Bevezetés

1.1. A jelen publikáció tárgya egyetlen szó, amely az egyik legkorábbi magyar nyelvű szövegméleinkben bukkan fel, s jelentésének megállapítása a nyelvemlék felfedezése óta eltelt közel száz év folyamán a magyar nyelvtörténet kutatóinak mindeddig nem sikerült. A célom, hogy megadjam a megoldást, és ezt elegendő bizonyítékkal támasszam alá.

A szövegmélek az úgynevezett Ómagyar Mária-siralom, amelyet egy, a 13. század második felében készített, védőborító nélküli pergamenkódex legutolsó lapjának külső oldalára jegyeztek fel, folyóírással, kb. 2 mm magasságú betűkkel. Később egy másik kódexszel együtt kötötték be, s ma e két egykori kódex kolligátuma alkotja az ún. Leuveni kódexet. Így a magyar nyelvű Siralom e latin nyelvű liturgikus kódexkolligátum közepe táján, a 134. lap hátoldalán maradt fenn.

A szövegméleket 1922-ben fedezték fel, és 1923-ban publikálták.

Az Ómagyar Mária-siralom fennmaradt másolatát a 13. század végén készítették. A szöveg elemzése és összevetése a többi korai nyelvemlék archaizmusaival arra utal, hogy a költemény eredetije valószínűleg 1200 és 1225 között készülhetett, így a harmadik legkorábbi magyar nyelvű szövegmélek.¹ A nyelvemléket a szakirodalom az általánosan használt ÓMS rövidítéssel említi.

1.2. A vizsgálatunk tárgyát képező rejtélyes szó betűsora „ualallal”; a szókezdő *u* alakú betű az egykori bilabiális zöngés réshang, a $[β]$ jele, amely ma $[v]$ -ként hangzik. Az *a*-val jelölt magánhangzók hangértéke kérdéses lehet, de a szó feltehető morfológiai alkata alapján a második *a* betű az igéből névszót képező *-ál* képző vokálisa, ezért ezt az $[á]$ hang jelének tekintjük. A szó végén bizonyosan a *-val*, *-vel* eszköz- és társhatározó rag hasonult alakját jelöli a *-lal* végződés, ebből következik az a feltételezés, hogy a vizsgált szó mai kiejtése $[valállal]$.

Holler László (1958) – tudományos kutató, Budapest, hollerl@freestart.hu

¹ Holler László: *Legkorábbi szövegméleink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom kyniuhad kifejezésének új értelmezéséről*. Erdélyi Múzeum 77(2015). 117–134. A datálás táblázata a 123. oldalon. Ez összhangban van Benkő Lorándnak a datálás kérdésében tett legkésőbbi megnyilatkozásával, amely kevésbé ismert: Benkő Loránd: *Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül*. = Belső Miklós – Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *A magyar vers*. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Bp. 1985. 24–27.

A szó a költemény 10. versszakában található, annak négysoros tagolásával a második sor végén áll. 1980-ban megjelent nagy ívű monográfiájában Benkő Loránd ekképpen vezette be e versszak első két sorára vonatkozó elemzését: „Ez a két verssor az ÓMS.-nak kétségkívül legréjtélyesebb része mind grammatikailag, mind lexikailag. Nézetem szerint a ... *ualallal*-al nem tudott eddig egyetlen magyarázó sem a valószínűségnek viszonylag szerényebb fokán is megbirkózni. Nem áltatom sem magamat, sem másokat azzal, hogy az eddigi kísérletezőkkel szemben én a megoldáshoz közelebb tudok férközni.”²

A kérdés problematikusságát jól érzékelteti, hogy történeti-etimológiai szótárunk legújabb kiadásának 1995-ben megjelent kötetében három (!) lehetséges jelentést ad meg a szó ezen egyetlen előfordulása számára, kérdőjellel jelölve mindegyiket.³ Három opció nyitva hagyása az értelmezés bizonytalanságának szokatlanul magas szintjét mutatja, és feltehetően abszolút rekord egyetlen regisztrált előfordulásra a magyar nyelv etimológiai szótárában.

1.3. Jelen publikációm második azoknak a sorában, amelyekben a legkorábbi szövegemlékeink meg nem értett, félreértett vagy bizonytalan jelentésű szavainak, esetleg kifejezéseinek vagy szövegrészeinek a vizsgálatával szándékozom foglalkozni és jelentésüket illetően konkrét megoldást javasolni vagy legalábbis a problémához érdemben hozzászólni.

Az első ilyen témájú publikációm az *Erdélyi Múzeumban* 2015-ben jelent meg, akkor az Ómagyar Mária-siralom „kyniuhhad” betűsorát elemeztem. Megállapításom szerint ez a betűsor valójában egymáshoz nagyon közel, szóköz nélkül leírt két szót foglal magába: értelmező átírása tehát „kyn iuhhad”, és jelentése ’kín enyhül’.⁴ Ez a megoldás élesen különbözik minden korábban felvetődött elképzeléstől. A közleményben igyekeztem elegendő nyelvi anyagot prezentálni ahhoz, hogy a megoldási javaslatom meggyőző legyen, viszont az ebből fakadó nyelvtörténeti eredményeim ismertetése messze túlhaladta volna a publikáció terjedelmi kereteit.

1.4. A jelen közlemény tárgya tehát az ÓMS *ualallal* szava. A 2. fejezetben megadom a vizsgálatunk tárgyát képező szó szövegekörnyezetét, és ismertetem Benkő Loránd véleményét a versszak értelmezéséről. Ezenkívül foglalkozom a versszak latin mintájával; megadom korábban publikált magyar fordításait és az általam javasolt, ezektől különböző fordítását.

A 3-4-5. fejezetben a szó – és ehhez kapcsolódóan a versszak – kutatástörténetét tárgyalom.

Olyankor, amikor egy probléma megoldására az általam javasolt megoldás valamilyen formában már felmerült a szakirodalomban, – még ha az feledésbe merült is⁵ –, akkor a kutatástörténeti összefoglaló fontos célja azon kutatók munkájának az elismerése, akik a helyesnek bizonyult elgondolást korábban kidolgozták, képviselték, vagy hozzájárultak annak eléréséhez. Némileg eltérő a helyzet, amikor az általam javasolt megoldás alapvetően

² Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp. 1980. 345. Erre az alapvető fontosságú monográfiára a továbbiakban „Benkő 1980.” formában fogok hivatkozni.

³ Benkő, Loránd (Hrsg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Bp. 1993, 1995. Mutató. Bp. 1997. A *valál* szóról: 2: 1600.

⁴ Holler László: *Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom kyniuhhad kifejezésének új értelmezéséről*. Erdélyi Múzeum 77(2015). 117–134. A megállapítás a 129. oldalon.

⁵ Ilyen esetre mutat példát Holler László: *Anonymus és „Kleopátra városa”*. – *A 800 éves Anonymus-geszta*. Helynévtörténeti Tanulmányok 8(2012). 61–79.

különbözik minden korábbi elképzeléstől. Ez a helyzet ugyanis mind a most vizsgált szó, mind az ÓMS korábban vizsgált *kyniuhad* adata esetében. De ilyenkor is fontos funkciói vannak egy kutatástörténeti összefoglalónak. A korábbi megoldási elképzelések révén az olvasó mélyebben megismeri a problémát, és azt szélesebb összefüggésbe tudja helyezni. Ezen túlmenően, az egyetlen problémára adott válaszok egy több évtizeden átívelő tablót mutatnak a nyelvtörténeti kutatások módszertanáról és magukról a kutatókról. A jelen példa esetében külön fejezetben ismertetem Benkő Loránd megállapításait, mivel az ő elemzése és irányki-jelölése még akkor is roppant jelentős, ha a megoldást nem is adja meg. Alkalmam lesz arra például, hogy rámutassak olyan fontos észrevételekre, melyek a Siralom legelső elemzőinek éles szemét dicsérik, de a későbbi szakirodalom már megfeledezett ezekről, és a feledés homályába merültek.

A *ualallal* szó jelentését illetően az általam javasolt megoldást a 6. fejezetben közlöm.

A 7-8-9. fejezetben az elgondolásomat alátámasztó forrásadatokat tárom az olvasó elé.

A 10. fejezetben tárgyalom a versszakkal kapcsolatos további kérdésekre, problémákra vonatkozó megoldásaimat, és itt adom meg a vizsgálatok alapján levonható következtetéseket. Ezek között van a versszak általam javasolt szövegekövető és mai megfogalmazású értelmezése, a korábbi értelmezési javaslatok értékelése, valamint a versszak művészi értékeinek számbavétele.

Az itt tárgyalt vizsgálataimból fakadó és már elvégzett nyelvtörténeti elemzéseimre csupán vázlatosan utalok, részben a 9.4., részben a 10.10. alfejezetben.

1.5. Felvetődik a kérdés, mely célok motiválják az ilyen irányú vizsgálatokat? Érdemesnek tartom számba venni őket.

– Mindenekelőtt azt említem meg, hogy alapvető feladatnak tartom fennmaradt szöveg- emlékeink hibamentes hipotetikus eredetijeinek megállapítását. A következő nehézségekről van szó. A Halotti beszéd és könyörgés betűinek azonosítása gyakorlatilag problémamentes, az Ómagyar Mária-siralom szövege ugyan nem ennyire könnyen, de lényegében szintén kibetűzhető, mindamelllett másolási hibák előfordulnak benne. Ellenben a Königsbergi szalagok által „fenntartott” szövegek kibetűzése-kikövetkeztetése jelentős kutatói feladat.⁶ Így a szövegeink meg nem értett, illetve problematikus szavait illetően ki kell deríteni, vajon a korunkra jutott másolatban olvasható betűsor értelmezhető-e a szövegbe jól beleillő módon, avagy elkerülhetetlen a betűhibák, másolási tévesztések, kihagyások feltételezése. Ilyen elemzések segítségével rekonstruálható egy szövegemlék hipotetikus eredetije.

– Kétségtelenül vonzóvá teszi ezeket a kérdéseket a megoldatlanságuk. E problémás szavak és kifejezések esetében sok évtizede ismert és a magyar nyelvtörténet számára igen fontos szövegekről van szó, s a hosszú időn keresztül fennálló megoldatlanságuk a probléma nehézségének is a fokmérője.

– Természetesnek mondható elvárás a magyar nyelvtudománytól, hogy legkorábbi nyelv- emlékeink szövegében minden egyes szó, minden morfológiai egység jelentését, szerepét lehetőleg pontosan azonosítani tudja.

⁶ Lásd Holler László: „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának” – Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről. Nyelvtudományi Közlemények 109(2013). 267–336.

– Ha egy nyelvemlék szövegének bizonyos szavait nem értjük vagy félreértjük, akkor olyanféle helyzet áll elő, mintha egy általunk csak többé-kevésbé ismert idegen nyelven írt szöveget értelmeznénk: bár kiderül, hogy nagyjából miről van szó, de meghatározó fontosságú részletek rejtve maradhatnak. A csak hézagosan megértett szöveg alapján téves benyomásunk alakulhat ki az alkalmazott szavaknak és a megfogalmazásnak archaikus vagy éppen a maihoz hasonló jellegéről, sőt, lényegesen eltérhetnek a szövegemlékből levonható egyes nyelvtörténeti következtetések is. Téves benyomásunk keletkezhet a megszövegezés könnyedsége vagy nehézsége tekintetében, a mű irodalmi értékéről és általánosságban a művelődéstörténeti háttér vonatkozásában.

Példaképpen emlékeztetnék a „kyniuhad” betűsor „megfejtési próbálkozásai”, azaz értelmessé tétele érdekében végzett erőfeszítések során felvetett elképzelésekre: mennyire más benyomást kelt, ha egy roppant nehézkes, nyakatekert szóhasználatú részlet áll előttünk, vagy a kontextusba könnyedén belesimuló és abba nyelvtanilag is jól illeszkedő kifejezés.

– Egy-egy ilyen probléma megoldása igen messzire vezető jelentéstörténeti és etimológiai vizsgálatok kiindulópontja lehet. Ez történt a fentiekben említett s a most tárgyalandó esetben is. Ezeknek az eredményeimnek a tárgyalása mind a múltkori, mind a jelen esetben terjedelme és összetettsége okán külön publikációkat kíván – amelyeket reményeim szerint belátható időn belül közzétehetek.

1.6. A magyar nyelvészeti szakirodalomban általános eljárás, hogy az idézett műre történő hivatkozást rövidített alakban, íves zárójelen belül a törzsszövegbe illesztik és a rövidítéseket a dolgozat végi irodalomjegyzékben értelmezik pontos bibliográfiai leírással. Ez eltér a tudományos publikációk szokásos eljárásától, – amelyet az *Erdélyi Múzeum* is követ –, amelynél a hivatkozások lábjegyzetbe kerülnek; a többször idézett művek többnyire csak az első említésükkor szerepelnek részletes leírással, a későbbiekben visszautalás történik az első említésre.

Magam az *Erdélyi Múzeumbeli* publikációimban ezt az általánosan használt, lábjegyzetes eljárást követem. Ezen belül a könnyebb olvashatóság és helykímélés céljából az alábbi megoldásokkal élek:

– A magyar nyelvtörténeti szakirodalomban gyakran említett szótárakra helyenként a szövegben is szokásos rövidítésükkel hivatkozom, ezek a következők:

EMSzT = Szabó T. Attila (gyűjtötte): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Főszerk. I–VII. Szabó T. Attila, VIII–XI. Vámszer Márta, XII. Kósa Ferenc, XIII–XIV. Fazakas Emese. I–XIV. Bp.–Bukarest–Kolozsvár. 1975–2014.

EWUng = Benkő, Loránd (Hrsg.): *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Bp. 1993, 1995. Mutató. Bp. 1997.

NySz = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.): *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig*. I–III. Bp. 1890–1893.

OkI Sz = Szamota István – Zolnai Gyula: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Bp. 1902–1906.

TESz = Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. Bp. 1967, 1970, 1976. 4. Mutató. Bp. 1984.

ÚMTSz = B. Lőrinczy Éva (szerk.): *Új magyar tájszótár*. I–V. Bp. 1979–2010.

– A magyar nyelvű kódexek faksimilét, illetve a latin forrásszöveget is tartalmazó kiadásaira a közlemény szövegén belül is, a kódex megnevezését és a kiadás jellemzőjét is mutató rövidítéssel hivatkozom: az első K (= kódex) után álló FK a faksimile kiadás, a KK a kétnyelvű kiadás rövidítése. A jelen publikációban szereplő, magyar kódexekből származó idézetek forrásai a kiadások rövidített alakjával és teljes bibliográfiai adataival a következők:

CzechKFK = *Czech-kódex 1513*. Közzéteszi és a jegyzeteket írta N. Abaffy Csilla, a bevezetést írta N. Abaffy Csilla és Csapodi Csaba. Bp. 1990. /Régi magyar kódexek 4./

FesteticsKFK = *Festetics-kódex, 1494 előtt*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla, Bp. 1996. /Régi Magyar Kódexek 20./

GömöryKFK = *Gömöry-kódex, 1516*. Közzéteszi és a bevezetést írta: Haader Lea, Papp Zsuzsanna, Bp. 2001. /Régi Magyar Kódexek 26./

KrizaKFK = *Kriza-kódex, 1532*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla, Bp. 1988. /Régi Magyar Kódexek 5. /

LázárKFK = *Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede*. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla. Bp. 1992. /Régi Magyar Kódexek 14./

PozsonyiKFK = *Pozsonyi Kódex 1520*. Közzéteszi: Abaffy Csilla, Abaffy Erzsébet, Madas Edit. Bp. 2004. /Régi Magyar Kódexek 29. /

ThewrewkKFK = *Thewrewk-kódex, 1531*. Közzéteszi, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Balázs Judit és Uhl Gabriella. Bp. 1995. /Régi Magyar Kódexek 18./

WinklerKKK = *Winkler-kódex 1506*. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi: Pusztai István, Bp. 1988. /Codices Hungarici 9./

A legkorábbi, korunkra jutott magyar nyelvű kéziratos könyvre a felfedezőjére és megőrzőjére emlékeztető, Toldy Ferenc által adott „Ehrenfeld-kódex” megnevezéssel hivatkozom.

1.7. A magyar nyelvi szövegemlékek átírása során azt az elvet követem – amelyet korábbi publikációimban is alkalmaztam –, hogy egyértelműen azonosítható hangértékű karakterek esetében nem törekszem az egyes kéziratokban használt betűformához hasonló alakú nyomtatott karakterek használatára. Ennek oka, hogy bármely nyomtatott átírás csak megközelítőleg „másolja le” a kéziratot, és semmiképp nem helyettesítheti a faksimile vagy digitális másolat funkcióját. Korai szövegemlékeink, az első biblafordítás, valamint korai kódexünk szövegének átírása során a jelen közleményben – és általában – az alábbi megoldásokat alkalmazom:

- a speciális alakú r betű helyett a modern r betűt használom;
- a speciális alakú s betű helyett a modern s betűt használom;
- a speciális alakú z betű helyett a modern z betűt használom, – abban az esetben, ha mellékjellel van ellátva, akkor a modern karakter azonos mellékjeles alakját használom, pl. ž;
- az ő hang jelölésére alkalmazott jelölések, így az alul vesszővel kiegészített o betű (o) helyett az ö betűt használom;
- az egyéb mellékjeleket a kéziratokhoz alkalmazkodó módon jelölöm, például ğ, ý, ŷ stb.

2. Az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának szövegkörnyezete és a versszak latin mintája

2.1. Az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szava a másolat 27–29. soraiban olvasható 10. versszakban fordul elő. A legpontosabbnak tekinthető, nyomtatásban megjelent átírás alapján a versszak az alábbi (ferde vonal az egyes verssorok végét, kettős ferde vonal a versszak végét jelöli):⁷

Tuled ualmun / de num ualallal / hul yg kynzassal / fyom halallal. //

Benkő Loránd bizonyosnak tartja, hogy a „ualmun” betűsor téves lejegyzés, s az eredeti szövegben vagy *ualnum*, vagy *ualnam* állt. Másfelől elképzelhetőnek, de semmiképpen sem bizonyosnak gondolja, hogy az első sor végéről a másolás során elmaradt az állítmány (*kell*), amint azt először Négyesy László, majd Mészöly Gedeon feltételezte.⁸

2.2. A versszak szövegkövető értelmezése Benkő Loránd szerint a következő:⁹

Töled válnom / de nem valállal / hol így kínzassál, / fiam, halállal //

Lehetőségként Benkő említi a *válnom* helyett a *válnám*, a *valállal* helyett a *válállal* szóalakokat.

A versszak mai megfogalmazású értelmezései Benkő Loránd szerint az alábbiak. Alapváltozat:

– Töled el kell válnom / de nem ily szörnyű valósággal [?] / amikor így kínoznak, / fiam, halállal. //

Az első három sor esetében Benkő mellékváltozatokat is megad:

– Mellékváltozat az első sorhoz: Töled elválnám /

– Mellékváltozat a második sorhoz: de nem ily szétszakítással [?] /

– Egyenértékű másik változat a harmadik sorhoz: hogy így kínozzanak, /

A második sor esetében a mindkét változatban jelentkező sorvégi kérdőjelek mutatják, hogy a *ualallal* szónak mind a 'valósággal', mind a 'szétszakítással' történő értelmezését Benkő kétségesnek tartja.

2.3. A magyar költemény latin mintája a számos kódexben fennmaradt *Planctus ante nescia*, amely egy változatának szövegét maga a Leuveni kódex is tartalmazza, a 199. lapjának előoldalán.¹⁰

Amikor 1942-ben Mészöly Gedeon közzétette „*Az Ó-magyar Mária-siralom*” *betűjének értelmére vezérlő kalauz* című munkájának első és második fejezetét a *Nép és nyelv* című folyóiratban, akkor ebben helyet kapott „A Löweni Codex latin planctusának szövege mai helyesírással” (a 158–160. oldalon), továbbá „A Löweni Codex latin planctusának szolgai prózai mai magyar fordítása” (a 160–162. oldalon). Ezek alapján a *Planctus* 8. versszakának 4–5. sorai: „Morte beate separar a te, / Dummodo nate nunc crucieris”; ennek Mészöly által adott magyar fordítása: „Halállal boldogan választatnám el tetöled, / Mikor, fiam, most kínoztatol.”¹¹

⁷ E. Abaffy Erzsébet (közvetési): *Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata*. Magyar Nyelv 86(1990). 124–127. A versszak a 126. oldalon található.

⁸ Benkő 1980. 345–346.

⁹ Benkő 1980. 60, 61.

¹⁰ Gragger Róbert: *Ómagyar Máriasisiralom*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 19.) Bp. 1923. 9.

¹¹ Mészöly Gedeon: *Az „Ó-magyar Mária-siralom” betűjének értelmére vezérlő kalauz*. 1. rész. *Nép és nyelv* 2(1942). 155–176.

1982-ben publikált cikkében Martinkó András rámutat arra, hogy a Leuveni kódexbeli *Planctus*-ban a *separor* alak kivételes a szokásos *separer*-rel szemben; – az általa akkor ismert hús kéziratból mindössze kettőben fordul elő –, továbbá a *nunc* elírás a *non* helyett.¹²

Martinkó közlése szerint a *Planctus* illető versszakának tipikus szövege az alábbi:

„Morte beate / separer a te, / dummodo, nate, / non crucieris. //”¹³

A lehetőségeket számba vevő hosszás elemzése során e változat fordítását ekképpen adja meg: szögletes zárójelben értelmező megjegyzésekkel kiegészítve:

„A halállal [= enhalálommal] boldogan / elválasztatnám tőled, / csak hogy [= azzal a feltétellel, hogy] te, szülöttem, / ne gyötörtessél meg.”¹⁴

Elemzése során a következő észrevételt teszi: „Egyetlen lényeges interpunkciós eltérés az első sorban fordul elő, ott ugyanis a *beate* gyakran két vessző közé kerül: „Morte, beate, separer a te.” Ez azért fontos, mert az értelmezésben – a *nate* analógiájától is támogatva – esetleg vocativusnak fogható fel: „te boldog [szent, szentséges]” ...”

A vesszők között álló *beate* esetében Martinkó az alábbi következtetésre jut: „A magyar fordító tehát gondolatban valahogy így rendezte át a latin versszakot: „Beate, separer a te, dummodo, nate, non crucieris morte”. Szolgai hűséggel lefordítva, valami ilyesféle versszak alakul belőle:” – írja Martinkó András –

„Boldogan válnék meg / tőled, csak hogy / te, szülöttem, ne / kínzassál halálra. //”
vagy

„Te, szent, megválnék / tőled, csak hogy / te, szülöttem, ne / kínzassál halálra. //”¹⁵

Megjegyzem, hogy a V. Kovács Sándor által szerkesztett, *A magyar középkor irodalma* c. gyűjteménybeli változatban vesszők között áll a *beate*; a szövegközlés Martinkó András munkája.

Még ehelyütt szeretném megemlíteni, hogy Martinkó 1988-ban megjelent könyvében alapvetően a magyar nyelvű Siralom e versszakának harmadik sorára alapozva próbálja meg rekonstruálni azt a *Planctus*-variánst, – a tipikustól eltérő, extrém változatok segítségével –, amely fordításaként jöhetett létre a magyar költemény illető sora.¹⁶

A Vizkelety András által 1986-ban publikált *Planctus* szövegében vessző áll a *beate* szó előtt és után: „Morte, beate, / separer a te, / dummodo, nate, / non crucieris. //”¹⁷

A latin *Planctus*-t követi Vizkelety András és Vekérdi József magyar fordítása, ennek a megfelelő versszaka így szól: „Halállal boldogan / választatnám el tetőled, / semhogy, fiam, / te kínzassál. //”¹⁸ Ezt a latin változatot és magyar fordítást közölte Tarnai Andor és Madas Edit az 1992-ben megjelent szöveggyűjteményben.¹⁹

¹² Martinkó András: *A vak tyúk szemet keres*. Magyar Nyelv 78(1982). 38–47. A 40., illetve a 41. oldalon.

¹³ Martinkó (a 12. jegyzetben *i. m.*) 40.

¹⁴ Martinkó (a 12. jegyzetben *i. m.*) 42.

¹⁵ Martinkó (a 12. jegyzetben *i. m.*) 40, 42.

¹⁶ Martinkó András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében*. (Irodalomtörténeti Füzetek 117.) Bp. 1988. 133–136.

¹⁷ Vizkelety András: „Világ világa, virágnak virága ...” [*Ómagyar Mária-siralom*]. Bp. 1986. A 19. oldalon a 7/b. versszak.

¹⁸ Vizkelety (a 17. jegyzetben *i. m.*) A 22. oldalon a 7/b. versszak.

¹⁹ Tarnai Andor (főszerk.) – Madas Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Bp. 1992. 322–325.

Magam az alábbi interpunkciójú latin versszakot veszem alapul:

„Morte, beate, / separer a te, / dummodo, nate, / non crucieris. //”

Ezt az alábbi módon ültetném át magyarra:

A halál, áldottam, / válasszon el tőled, / csak hogy te, szülöttem, / ne kínoztassál meg. //

A latin előkép ismerete és annak értelmezése lényeges segítséget adhat a magyar fordítás pontos értelmezéséhez.

3. A *ualallal* szó kutatástörténete 1923-tól 1980-ig

Mielőtt ismertetném az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának értelmezésére tett eddigi próbálkozások történetét, szükséges vázlatosan felidézni, hogy a legkorábbi magyar bibliafordításoktól kezdődően időről időre előfordultak *valál*, – később *velál* vagy *vellál* alakú – szavak magyar nyelvű szövegekben. Az első bibliafordításbeli *valal*-előfordulások jelentése ’birtok’ volt, s ezeket a helyeket a Károli-féle fordítás már a *jószág*, *marha* vagy *birtok* szavakkal értelmezte.

A *Magyar nyelvtörténeti szótár valál* szócikkében említett példákat két jelentés alatt sorolja fel. Az első a ’possessio, besitz’ azaz ’birtok, jószág’, a második a ’pagus, vicus, oppidum; ortschaft, stadt, dorf’, azaz ’falú, helység’. De e második jelentéscsoportban olyan idézetek is előfordultak 16. századi szövegekből, amelyek alapján az a benyomása keletkezhetett az olvasónak, hogy a szó ’bíró’-t is jelenthetett.²⁰

Nézzük tehát a *ualallal* szó jelentését illető véleményeket, kezdve az Ómagyar Mária-siralommal foglalkozó legelső tudományos értékű publikációkkal.

3.1. Az első ezek sorában egy figyelemre méltó elemzés, amely a *Napkelet* című folyóirat első évfolyamában, az 1923. évi februári számban jelent meg, melynek kézírata még a nyelvemlék hivatalos, 1923. január 29-i akadémiai beutatása előtt elkészült. A közlemény nem adja meg szerzőjének nevét, szerényen csupán *-rv-* szignóval van ellátva, mégis mindenki „tudja”, hogy ennek szerzője Horváth János, a neves irodalomtörténész volt, – s ennek a szignó sem mond ellent.²¹

A szerző bevezetőjében elmondja a nyelvemlék fölfedezésének történetét, majd sajnálkozással közli: „ezidőszerint csak futólagos értesítéssel szolgálhatunk” az emlékről. Majd „őszinte hálával mond köszönetet” Gragger Róbert berlini egyetemi tanárnak, aki az anyagot rendelkezésére bocsátotta.²²

A szöveggözlés előtt ezt írja a szerző: „A kézirat betűhív másolatát nem tehetjük közzé: az első közlés joga nem bennünket illet. Hogy azonban olvasóink e régi magyar versről legalább megközelítő benyomást kaphassanak, közöljük (baloldalt) a verset, lehetőleg az egykorú *ejtés* szerint. Mellette pedig (jobbról) mai nyelvre tesszük át értelmét.”

A 10. versszak „értelmét mai nyelven” ekképpen közli – elsőként – Horváth János:

„Hogy tőled válnom kell, / De nem valállal (?) / Hal így kínzással / Fiam, halállal. //

²⁰ NySz. 3: 1002. h.

²¹ [Ho]rv[áth János]: *Magyar vers az Árpád-kor végétől*. *Napkelet* 1. (2. füzet) (1923) 189–192.

²² Gragger Róbert „hivatalos” közleményei a *Magyar Nyelv* 1923. évi 1. számában, illetve az *Ungarische Jahrbücher* ugyancsak 1923. évi 1. számában jelentek meg. Mivel a *Magyar Nyelv* szerkesztői lábjegyzetben utalást tettek a *Napkelet* cikkére, így kétségtelen, hogy ez jelent meg korábban.

Horváth János vesszőt tett az előző versszak végére, vagyis összekapcsolta e két versszakot: ez magyarázza a *hogy* kötőszó beiktatását. A *hul*-t '(meg)hal' jelentésűnek, a *kynzassal* szót 'kínzással' – tehát nem 'kínzassal' (!) – értelműnek tartotta.

Figyelemre méltó, amit Horváth ismertetése végén ír a *ualallal* szóról: „tétovázásban vagyunk még ... a 9. és 10. versszak átlépő gondolatmenetére, és a 10.-nek *valállal* szavára nézve. A *valál* (*velal*) szó birtokot, községet jelent a Nyelvtörténeti Szótár adatai szerint. De e helyen, úgy látszik, más, eredetibb jelentésével szerepel. Mint *halál* a *hal* igének, ugyanolyan származéka lehet a *valál* a *val-* (*van*) igének. S talán úgy értendő a szöveg, hogy: nem való, nem illő, nem méltányos dolog, hogy [f]iam meghal. Vagy talán: valósággal, valójában, igazán? Majd kiderítik a nyelvészek” – írja magabiztosan az irodalomtörténész Horváth János, 1923 elején, nagyvonalúan átengedve a feladatot a magyar nyelvtörténet művelőinek.

Felhívom a figyelmet Horváth elejtett megjegyzésére a versszak „átlépő gondolatmenet”-éről. Alig esik szó erről a későbbiekben, erre majd a zárófejezetben visszatérek.

3.2. 1923-ban Gragger Róbert külön magyar és német nyelven tesz közzé roppant alapos, igényes tudományos ismertetést az Ómagyar Mária-siralomról.

A magyar nyelvű közleményében a 27. sorhoz írt jegyzetében megállapítja, hogy „*valmun* nyilvánvaló íráshiba e *h.[elyett]: valnum*”. A 28. sorbeli *ualállal* szóhoz ezt írja: „szójáték. *Valál* a régiségben bírót is jelent (vö. NySz. III, 1002); a hely értelme, úgy látszik: nem bíróval, nem ítélet alapján *hal* meg *fiam*.”²³

A részletesebb német nyelvű publikációjában²⁴ Gragger így fogalmaz e két szóval kapcsolatban:

„*ualmun* offenbar Schreibfehler für *ualnum*, von dir zu scheiden: *válnom*.”

„*ualallal* Wortspiel. *Valál* bedeutet im Altungarischen Dorf, Besitz und auch Richter also: ‚jedoch ohne Richter, nicht zu Recht, ungerecht stirbt mein Sohn solchen Tod‘ sondern: *turuentelen*, gesetzwidrig.”²⁵

Ez utóbbi magyarázata kissé bővebb, mint a magyar nyelvű változatban: bíró nélkül, jogtalanul, igazságtalanul *hal* meg a *fiam*; s ennek alátámasztásaképpen idézi még a költemény következő versszakának első sorából a *turuentelen* szót.

Mit érthetett Gragger a „szójáték”, illetve „Wortspiel” megjegyzések alatt? Érthette a *válnom* és a *valállal* alliterációját, vagy gondolhatott arra is, hogy a költő némileg önkényesen, sajátos, átvitt értelmű jelentésben alkalmazta a *valállal* szót, pusztán a jól egybecsengő rím kedvéért. De gondolhatott mindkettőre is.

A fentiek mellett a német nyelvű közleményben olyan szavakhoz is fűz kommentárt, amelyek a magyar közlemény jegyzeteiből hiányzanak. A 28. sorbeli *hul* *yg*-hez megjegyzi: „,stirbt so, auf diese Weise‘, *hal* *így*.”; vagyis Gragger is '(meg)hal' jelentésűnek tartja a *hul*-t. A 29. sorbeli *fyom*-hoz pedig ezt jegyzi meg: „wieder eine zeugmatische Inmittstellung mit Z. 28: *Tuled ualnum, fyom*.”

²³ Gragger Róbert: *Ómagyar Máriasiralom*. Magyar Nyelv 19(1923). 1–13. Azonos szöveg önálló kiadványként: Gragger Róbert: *Ómagyar Máriasiralom*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 19.) Bp. 1923. Ez utóbbiban az egyébként teljesen azonos szedésű szöveg oldalszámozása eltér a Magyar Nyelv-beli közléstől: a szöveg a 3–15. oldalon van.

²⁴ A tanulmány tartalmilag bővebb, német nyelvű változata: Gragger, Róbert: *Eine altungarische Marienklage*. Ungarische Jahrbücher 3. (Heft 1.) (März 1923.) 27–46.

²⁵ Gragger (a 24. jegyzetben *i. m.*) 38.

Ez egy roppant fontos észrevétele Graggernek; a „wieder”-rel visszautal a 4. sorbeli *sydou* szóhoz tett jegyzetére, ahol említést tett a „zeugmatische Satzform”-ról, zárójelben megemlítve a magyar *terminus technicust* („közölés”) és hivatkozik Horváth Jánosnak a *Nyelvtudományi Közleményekben* megjelent tanulmányára.

A magyar nyelvű közleményében Gragger a 2. sorbeli *syrolmol sepe dyk buol* részlethez tartozó jegyzeteiben megemlíti: „Az állítmány zeugmás közölés formájában nyerte el szórendi szerepét. A közölés jellemző költeményünkre.”; s itt utal Horváth János tanulmányára. Gragger észrevételére majd a 10.5. alfejezetben fogok visszautalni.

A fentiek miatt ezen a ponton tartom szükségesnek, hogy megemlítssem: a magyar költészetben jelentkező stilisztikai eszközről Horváth János 1909-ben publikált egy rendkívüli alapos, terjedelmes tanulmányt.²⁶ Éppen csak a magyar szakirodalomban ekkoriban használt fogalmak bemutatása érdekében idézem két részletét: „Az egész alakzatot közölésnek fogjuk nevezni, mert egyik legjellemzőbb sajátága az, hogy a közös mondatrész közre van fogva azon két, nélküle csonka mondat által, melyek mindegyike értelmi kiegészítésül ő rá szorul. Azt a mondatrészt, vagy mondatdarabot, mely az utórész elején áll s egyúttal az előrész kiegészítésére is szolgál, *sarok*-nak mondjuk, minthogy úgyszólván ezen fordul az értelem úgy az elő-, mint az utórészhez.” A *közölés* szóhoz jegyzetben ezt közli: „*Közölni*: a népnyelvben = közre fogni (pl. a kerékvágást, vagy kátyút a két oldal kerekéi közé ejteni).”²⁷

„Lényeges különbség az ilyen mondatoknak csak két faja közt van: a közös mondatrész vagy úgy, a hogy van, vagy pedig csak némi (alaki, vagy jelentésbeli) módosítással illik a másik ketőre. Az első esetben egyszerűen ellipszisnek fogom nevezni, [...], a másodikban zeugmának.”²⁸

3.3. 1927-ben Négyesy László az Ómagyar Mária-siralom néhány problematikus helyével foglalkozó közleményében²⁹ két oldal terjedelmű – némi indulatot és humort sem nélkülöző – elemzésben tárgyalta a *ualallal* szó és a versszak értelmezését.

Ezt mondja: „A magyar szöveggel szemben jóformán tehetetlenül állunk. Három szóval van baj s még az egész összefüggéssel. A három szó közül a *ualmun*-t egyszerűen el lehetett intézni, íráshiba van benne, olvasása *válnum*. A *hul* szót *hal*-nak magyarázzák (meghal), nem épen szívesen, mert a HB. is csak az *o*-ig megy el a skálán, s az *u*-s alak sehol elő nem fordul másutt. De kénytelen-kelletlen elfogadják ezt a jelentést. A *ualallal* szó okozza azonban a legtöbb fejtörést. Így olvassák: *valállal*.”

Négyesy László elégedetlen a ’bíró’ jelentésű magyarázattal, felsorolja az ennek ellentmondó észrevételeit. Majd felveti a következőket: „Hol a *válnom* igenévhez az ige? Belekezdhetnénk a kombinációkba: a rövid (4 tagú) sor kiegészítést kíván, kimaradt pl. *kell* vagy *esik*-féle szó: „Tüled válnum kell. Tüled válnum esik...”

Majd jön a konklúzió: „a következő két coniecturát ajánlom: A *ualallal* szót így olvasom: *válállal*, a *hul* szót pedig *köll*-nek értem. A **válál* olvasás époly jogos, mint a *valál*. Ez a **válál* a *vál*-ik igének volna a névszói származéka: ’válás, elválás’ esetleg ’elbúcsúzás’[...] A *hul* pedig ’hal’-nak is hibás, épúgy elfogadható a *kül(l)* eltévesztésének is.”

Négyesy László tehát az alábbi értelmezést javasolja:

²⁶ Horváth János: *Egy magyar versbeli mondatképletről*. *Nyelvtudományi Közlemények* 39(1909). 128–161.

²⁷ Horváth (a 26. jegyzetben *i. m.*) 132.

²⁸ Horváth (a 26. jegyzetben *i. m.*) 134.

²⁹ Négyesy László: *Igazításpróbák az Ómagyar Mária-siralom olvasásához*. *Magyar Nyelv* 23(1927). 373–379.

Tüled válnum, / De nem válállal, (= 'rendes válással') / Küll így kinzással, / Fiom, halállal. //

Négyesy László úgy véli, hogy „Így az egész strófának értelme van, minden szó hozzátétele nélkül, egyetlen íráshiba-igazítással”. Továbbá: „Megvan a *válnum*-hoz tartozó ige is: a *köll*-ben; a 2. és 3. sor közt közölés van.” Amit magyarázatának egyetlen, de nem túl súlyos nehézségeként említ Négyesy, az a következő: „Bökkenő mindenestre az, hogy a *kell* igének zártabb (ö) hangzójára inkább a XVI. századtól kezdve vannak adataink; de nem gondolnám, hogy emiatt a fenti megoldást egészen el kellene ejtenünk.”

3.4. 1931-ben jelent meg Mészöly Gedeon 1929-ben készített, az Ómagyar Mária-siralom aprólékos elemzésével foglalkozó terjedelmes tanulmányának egy részlete a *Nyelvtudományi Közleményekben*.³⁰ Ennek egyik fejezetében egy több mint 11 oldal terjedelmű elemzést szentel e versszaknak.

Mészöly egyetért Négyesyvel abban, hogy „a v a l á l GRAGGER-féle magyarázata helytelen.” Továbbá azzal is egyetért, hogy Négyesy nem fogadja el a *hul* számára a '(meg)hal' jelentést.

Mészöly érdeme, hogy a költemény vizsgálói közül elsőként állapítja meg: „tudhatjuk, hogy a *kynzassal* nem 'kinzással', hanem = 'kinzassál', mert hiszen a *kynzassal* a 'crucieris' megfelelője, a 'crucieris' pedig azt jelenti, hogy: 'kinzassál', nem pedig: 'kinzással'.”

Mészöly aprólékos gonddal és részletességgel hasonlítja össze a magyar versszakot a latin mintájával. Mivel a legtöbb magyar szóhoz megtalálja a latin előképben a megfelelő szót, a maradékokat igyekszik megfeleltetni egymásnak. Ide jut el: „A kirekesztő módszerrel tehát odáig jutottunk, hogy a '*de num ualallal*' olv. 'de nüm valállal' azaz: 'de nem valállal' kifejezésben a '*morte beate*'-nak keressük, ha nem is fordítását, de – mondjuk – visszhangját. Annyit láthatunk, hogy a '*morte*' itt nincs lefordítva, mert hiszen a '*mors*'-ot az ének *halal*-nak mondja, nem *ualal*-nak. Marad hát a *ualallal* latin megfelelőjéül a *beate*. ... A '*beate*' azt jelenti, hogy: 'boldogan', s ha *-val*, *-vel* ragos módhatározóval akarom fordítani, fordíthatom úgy, hogy: 'örömmel' v. 'boldogsággal'.” Mivel a *boldogság* eredeti jelentése Mészöly szerint 'gazdagság' volt, ezért – egy-két hosszadalmas és cirkalmas kitéréssel – eljut odáig, hogy „a *valállal* eredeti jelentése csakugyan az volt, hogy 'gazdagsággal' s az ÓMS.-ban pedig bizonyosan az a jelentése, hogy 'boldogsággal', mivel az ó-magyar nyelv a 'boldogság' fogalmát kifejezhette 'gazdagság'-ot jelentő szóval.”

Mészöly Gedeon – szerény véleményem szerint félreértve a latin előkép versszakát – lépésről lépésre haladva egy roppant meglepő végkövetkeztetéshez jut el: „A latinban Mária azt mondja, hogy '*beate*' = boldogan válnék el akkor, ha ő halhatna meg, a magyar énekben pedig azt mondja, hogy el kell válnia Jézustól, '*de nüm valállal*', 'nem boldogsággal' 'nem boldogan', mert Jézust kínozzák halállal (Mária pedig nem halhat meg).”

Végül megállapítja: „NÉGYESYnek tehát igaza van abban, hogy az ÓMS. 'Tüled válnum...' sorából kifelejtődött a *kell*', amelynek a beiktatásával a versszaknak mind a négy sora 2+3 szótagszámúvá válna.

Elemzése végén Mészöly Gedeon így értelmezi a vizsgált versszakot:

„Töled válnom kell, / De nem boldogan, / Mikor így kinzatol, / Fiam, halálosan. //”

³⁰ Mészöly Gedeon: „Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti módszerű magyarázata”-ból *mutatvány*. Nyelvtudományi Közlemények 48. (1931.) 54–67.

1931-ben a *Napkelet* 9. évfolyamában Mészöly Gedeon publikált egy rövid cikket *Az ó-magyar Mária-siralom* címmel.³¹ Ebben visszautal a nyolc évvel korábban, még a folyóirat első évfolyamában megjelent elemzésre, amely az akkoriban felfedezett költeményt vizsgálta. Saját kutatásai eredményeképpen közli a vers egykorú kiejtés szerinti szövegét és mai nyelvi értelmezését. Néhány jegyzetet is csatol.

Ami a 10. versszakot illeti, Mészöly értelmezése a *Nyelvtudományi Közleményekben* az ugyanez évben közölttel azonos. Az értelmezést a következő jegyzettel egészíti ki, amely lényegében a *Nyelvtudományi Közleményekben* publikált terjedelmes elemzés tézisszerű összefoglalása: „*Valál* kihalt szó, gazdagságot és boldogságot jelentett (a *boldogság* szónak is volt valamikor gazdagság jelentése). *Valállal* = boldogsággal, boldogan. *Hul így kinzassál* = holott így kízzatol. *Hul* = hol-ott, *kinzással* pedig latinus conjunctivus.”³²

1935-ben tartott a második évfolyamánál a Mészöly Gedeon szerkesztette *Szegedi Füzetek* című folyóirat. Itt jelent meg Mészöly Gedeon szerzőségével, *Egy rész az Ó-magyar Mária-siralom magyarázatából. Az Előszó.* cím alatt egy nem egészen három oldal terjedelmű közlemény.³³ Ebben Mészöly táblázatos formában szerepeltetett 14 szót, illetve szókapcsolatot, melyeknek felsorolta az addig felvetődött, de Mészöly szerint helytelen értelmezéseit, valamint az általa megállapított helyeset. Ebben a táblázatban a 9. sorszámú a *ualallal* szó. Helytelen értelmezésként Mészöly az alábbiakat közli: „valósággal; bíróval, ítélet alapján; válással”; helyes értelmezésként „boldogsággal”.

A Mészöly Gedeon szerinti helytelen értelmezések közül a „valósággal” Horváth János feltételezése volt a *Napkelet*-ben megjelent ismertetésében; a „bíróval, ítélet alapján” pedig Gragger Róbert elgondolása, mindkettő még 1923-ból. A „válással” Négyesy László konjektúrája 1927-ből.

3.5. 1936-ban jelent meg a Horváth János szerkesztette *Magyar versek könyve*. Ebben Pais Dezső a versszaknak az alábbi olvasását és értelmezését adta:

Olvasás: „Tüüled válnum (?), / De nüm valállal, / Hul így kinzassál, / Fiom, halállal. //”

Így értelmezi a versszakot: „Elválnám tőled, / De ne volna, / Hogy így kízzatol, / Fiam, halálra. //”³⁴

3.6. 1937-ben jelent meg Papp István közleménye, melyben ezt olvassuk: „A *kell* igét a magyar nem szokta elhagyni még a költői nyelvben sem; annál közönségesebb azonban a *van* mellőzése. Mi tehát azt gondoljuk, hogy a *Mária-siralom* kérdéses helyét így kell értenünk: *Tuled ualnum van*, s ez annyit jelentett: 'tőled válasom van'.”³⁵

3.7. 1942-ben tartott a második évfolyamánál a Mészöly Gedeon szerkesztette *Nép és nyelv* című folyóirat. Itt jelent meg Mészöly Gedeontól „*Az Ó-magyar Mária-siralom*“ *betűjének*

³¹ Mészöly Gedeon: *Az ó-magyar Mária-siralom*. *Napkelet* 9(1931). 326–328.

³² Mészöly (a 31. jegyzetben *i. m.*) 328. (Ékezetazonosan követve a közlést.)

³³ Mészöly Gedeon: *Egy rész az Ó-magyar Mária-siralom magyarázatából. Az Előszó*. *Szegedi Füzetek* 2. (10–12. füzet) (1935.) 177–179.

³⁴ Mészöly Gedeon 1942. évi közleményének (lásd alant a 36. számú jegyzetben) 176. oldalán említi.

³⁵ Papp István: *A főnévi igenév fejlődéstörténetéhez*. *Magyar Nyelv* 33(1937). 38–43. Idézet a 40. oldalról.

értelmére vezérlő kalauz első és második fejezete, összesen 22 oldal terjedelemben.³⁶ Ennek első fejezeteként itt is megtalálható a már 1935-ben megjelent előszó, majd ezt követi számos, alapvető fontosságú szövegközlés. Közöttük „A Löweni Codex latin planctusának szövege mai helyesírással” (a 158–160. oldalon), továbbá „A Löweni Codex latin planctusának szolgai prózai mai magyar fordítása” (a 160–162. oldalon), majd ezután az Ómagyar Mária-siralom különböző szempontú szövegközlései, összesen kilenc szöveg (a 162–176. oldalon).

Közöttük az első az alábbi önmegnevezést adja: „Az Ó-magyar Mária-siralom mai köznyelvi szavakkal átírva és mai helyesírással, de megközelítve az eredeti verselésének elvét”. Ebben a közlésben a 10. versszak így szerepel: „Tetőled válnom kell, / de éppen nem boldogan, / Mikor így kínoznak, / én fiam, halálosan! //”

A *Magyar versek könyve* 1942-ben megjelent 2. kiadásában Pais Dezső az 1. kiadással azonosan adja meg a versszak olvasatát és értelmezését.³⁷

1944-ben került kiadásra teljes terjedelmében Mészöly Gedeon 1929-ben írt munkája az Ómagyar Mária-siralomról,³⁸ amelynek a *ualallal*-ra vonatkozó fejezete már 1931-ben is megjelent, és amelyet fentebb tárgyaltam. Az 1944-ben kinyomtatott szöveg csupán lényegtelen részletekben, valamint a nyomdai megformálás tekintetében különbözik a korábitól, maga a törzsszöveg azonos.

(Csupán zárójelben említtem meg: 1955-ben Keresztes Kálmán publikált egy önmagában figyelemre érdemes dolgozatot, amelyben azt a célt tűzte maga elé, hogy a *vádol* szavunk egy elterjedt tájnyelvi jelentését beillesse a *vádol* és *vall* szavak etimológiai magyarázatának rendjébe.³⁹ Egy ponton vizsgálataiban felbukkan az ÓMS *ualallal* szava is, és ez az oka, hogy a szakirodalomban – így Benkő 1980-as művében és Martinkó 1982-es cikkében – szóba kerül Keresztes dolgozata. De a jelen kutatástörténeti összefoglaló szempontjából nem releváns ez a publikáció.)

1956-ban jelent meg Mészöly Gedeon tankönyve *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal* címmel.⁴⁰ Ebben Mészöly átvész néhányat az 1942-ben publikált szövegközléseiből, így az ÓMS-nak „mai köznyelvi szavakkal átírva és mai helyesírással, de megközelítve az eredeti verselésének elvét” cím alatti értelmezését is.⁴¹ Ennek szövege a 10. versszak esetében azonos az 1942-ben megjelentével. Később erre az 1956-os közlésre hivatkozik Vizkelety András.

3.8. 1956-ban jelent meg Andrásyné Kövesi Magda 18 oldal terjedelmű közleménye *Az Ómagyar Mária-siralom ualallal szavának értelmezése* címmel.⁴²

Munkájának első három oldalán áttekinti a probléma kutatástörténetét, és ennek eredményeképp az alábbi konklúzióhoz jut el: „A fentemlített magyarázatkísérletek, amelyek mindegyike más-más módon próbálja a kérdést megközelíteni, megerősítettek abban, hogy egészen más úton kell a szó jelentését és eredetét keresnem.”

³⁶ Mészöly Gedeon: „Az Ó-magyar Mária-siralom” *betűjének értelmére vezérlő kalauz*. Nép és nyelv 2(1942). 155–176.

³⁷ Pais Dezső: *Mária siralma. Pais Dezső értelmezése szerint.* = *Magyar versek könyve*. Szerk. Horváth János. 2. kiadás. Bp. 1942. 33–34.

³⁸ Mészöly Gedeon: *Az Ómagyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata.* (Acta Philosophica 8.) Kvár 1944.

³⁹ Keresztes Kálmán: *Vádol – vall*. Magyar Nyelv 51(1955). 50–60.

⁴⁰ Mészöly Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp. 1956.

⁴¹ Mészöly (a 40. jegyzetben i. m.) 118, 120.

⁴² Andrásyné Kövesi Magda: *Az Ómagyar Mária-siralom ualallal szavának értelmezése*. Magyar Nyelvjárások 3(1956). 136–153.

Ezen a más úton elindulva az első általa megfogalmazott kérdés az alábbi: „Mi lehetett a *velál* (~ *valál*) szó eredeti jelentése, amely a XVIII–XIX. sz.-ból való magyar és szláv adatok tanúvallomásai alapján ’bérlő-köztség vagy bérlőközösség, köztség, falu, juhásztanya, falucska’ jelentésben fordul elő?” Kevéssel ez után ezt mondja: „A nyelvtörténeti adatok alaposabb vizsgálata [...] arra a megfontolásra vezettek, hogy a *valál* szónak a fentiekén kívül még más értelmezést és jelentést is adhatunk, amely értelmezés megadná a kulcsot a vitatott szövegrész megfejtéséhez is, valamint a szó eredetének megközelítéséhez.”

Azonnal prezentálja is a szó jelentésfejlődésének kezdeteire vonatkozó elképzelését, bármely konkrét adat, érv vagy bizonyíték nélkül: „A szó alapjelentése valószínűleg állatok, emberek sokasága, nagyobb csoportja (csorda, nyáj, embercsoport, pl. pásztorok törzs, nemzetség) lehetett. Ez az elsődleges jelentés azután átvivődött – érintkezésen alapuló névátvitellel – a csorda, állat- és embercsoport szállásterületére, a pásztorszállásra is. Ezen jelentésekből fejlődött ki egyfelől az állatokban való gazdagság, birtok, vagyon [...], másfelől a földbirtok jelentés.”

A következő négy oldalon a *valál*, illetve *velál* főnév további jelentéseivel foglalkozik, s végül eljut a törvényhozó, törvénytevő közösség jelentéshez. Ekkor tér vissza az ÓMS vizsgált versszakához. Ezt írja: „én a vitatott szövegrészt a következőképpen értelmezem:

Tőled válnom [= tőled válásom van; vö. PAPP I.: MNy. XXXIII, 40]

De nem a [zsidók] törvény[e] szerint (való) == [nem a közösség törvényeivel történik]

Hogy így halálra (halálosan) kínzassál én fiam.”

Ehhez még hozzáteszi: „Bizonyos mértékben visszakanyarodtam GRAGGER magyarázatához, mert szintén a törvénytelen tett miatti feljajdulást veszem ki Mária szavaiból. De ő nem azért tartja törvénytelennek fia kínzását és keresztrefeszítését, mert hivatalos bíró, hivatalos eljárás nélkül történik, hanem azért, mert a zsidó népre, zsidó közösségre érvényes törvényekkel, jogszokásokkal ellenkezik.”

Elgondolásának magyarázatául még hozzáfűzi: „Az, hogy a *valal*-ra mint törvényhozó közösségre csak a későbbi századoktól (XVI–XVIII. sz.) van adatunk, nem azt jelenti, hogy a jámbor dominikánus ne ismerhette volna a szónak a nép ajkán élő ilyen jelentésben való használatát. Hiszen a faluközösség, egyáltalán közös lakóhely szerint összetartozó, egymásra utalt, saját törvényekkel, jogszokásokkal rendelkező közösségi, letelepülési forma igen ősi társadalmi alakulat, amellyel a világ minden népénél találkozunk.” Ezzel zárja közleményének első részét.

Dolgozatának második részében a *valál* szó rokon nyelvi megfelelőinek azonosításával foglalkozik; Andrássyné Kövesi Magda ilyen irányú vizsgálatainak következtetéseit a későbbi finnugrisztikai szakirodalom nem fogadta el.

3.9. 1976-ban jelent meg a magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának 3. kötete. Ebben a *valál* címszó alatt, első előfordulásként az ÓMS illető versszakának első három sora áll.⁴³ A TESz összesen öt jelentést sorol fel; közülük az első kettő az ÓMS-beli adatra utal, mindkettő kérdőjellel: 1. ? ’tény, való helyzet’; 2. ? ’közösség törvénye’. A további három jelentés a *valál* szó későbbi előfordulásait így csoportosítja: 3. ’birtok, jószág | anyagi javak’; 4. ’helység, falu | faluközösség’; 5. ? ’előljáró | törvényhozó közösség’.

⁴³ TESz 3: 1076–1077.

A szöveges rész megállapítja: „Az 1300 k.: *ualallal* (l. fent) adat értelmezése vitatott. – A szónak a *vall*, *válik* igéhez való kapcsolása kevésbé valószínű. A *valál* ’állatcsoport’ jelentésének feltevése, továbbá azok a nézetek, amelyek szerint az ÓMS.-beli *ualallal* adatnak ’boldogsággal’, ’bírói ítélettel’ volna a jelentése, nem igazolhatók. [...] más finnugor megfelelőekkel való egyeztetése téves.”

Mivel jól ismerjük a fentebbi kutatástörténeti összefoglalóból az ÓMS *ualallal* szavára vonatkozó elképzeléseket, így – többnyire – pontosan azonosítani tudjuk, hogy a TESz egyes megjegyzései mely kutatók mely közleményeire is utalnak.

A TESz alapvető megállapítása, hogy az ÓMS-beli *ualallal* adat értelmezése vitatott. Két – kérdőjeles – megoldást tart elképzelhetőnek: az első a való helyzethez való alkalmazkodást képviseli, és ez került az első helyre. Lényegében véve ez Pais Dezső nézetének átfogalmazása. De ne feledjük, a Horváth János által 1923-ban felvetett elképzelések második csoportjában ő is ilyen lehetőségekre utalt! A második, a TESz által lehetségesnek tartott jelentés Andrássyné Kövesi Magda nézetével azonos.

Amint a TESz minden más szócikkében, itt is az a helyzet, hogy sem a jelentésekre vonatkozó, sem a többi, fent idézett megállapítás esetében nem közli, kiknek a véleményét tartja elképzelhetőnek, illetve kiknek a véleményéről tesz kritikai megjegyzéseket. Az ÓMS-beli *valál* szóra vonatkozóan ezeket most itt pótolom.

– „A szónak a *vall*, ... igéhez való kapcsolása kevésbé valószínű.” Ez Budenz Józsefnek egy 1874. évi publikációjára utal.⁴⁴

– „A szónak a ... *válik* igéhez való kapcsolása kevésbé valószínű.” Ez Négyesy László nézetének visszafogott elutasítása.

– „A *valál* ’állatcsoport’ jelentésének feltevése ... nem igazolható”. Ez Andrássyné Kövesi Magdának a jelentésfejlődés kiindulópontjára vonatkozó, fent idézett feltevésének az elvetése.

– „azok a nézetek, amelyek szerint az ÓMS.-beli *ualallal* adatnak ’boldogsággal’, ’bírói ítélettel’ volna a jelentése, nem igazolhatók.” Ez egyfelől Mészöly Gedeon, másfelől Gragger Róbert nézetének az elutasítása.

– „más finnugor megfelelőekkel való egyeztetése téves”. Ez Andrássyné Kövesi Magda elgondolásainak az elutasítása.

4. Benkő Loránd nézetei a *ualallal* szóról és a versszak értelmezéséről

4.1. Benkő Loránd általam igen nagyra értékelt monográfiája, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei* 1980-ban jelent meg. Benkőnek a versszak jelentésére vonatkozó nézetét már a Bevezetésben megadtam. A nézetei mögött meghúzódó gondolatokat egy háromoldalas esszében tárja az érdeklődő olvasó elé, melyben a *ualmun* és a *ualallal* szóalakok problémáit vizsgálja.⁴⁵

A versszak első két soráról szóló eszme-futtatását ezekkel a nagy szerénységet sugárzó szavakkal kezdi: „Ez a két verssor az ÓMS.-nak kétségkívül legrejtélyesebb része mind grammatikailag,

⁴⁴ Budenz József: *Valal (Valál)*. Magyar Nyelvőr 3. (1874.) 291–292.

⁴⁵ Benkő 1980. 345–348.

mind lexikailag. Nézetem szerint a két kritikus szóalakkal: a *ualmun*-nal és a *ualallal*-lal nem tudott eddig egyetlen magyarázó sem a valószínűségnek viszonylag szerényebb fokán is megbirkózni. Nem áztatom sem magamat, sem másokat azzal, hogy az eddigi kísérletezőkkel szemben én a megoldáshoz közelebb tudok férközni. Mégis tennék ide vonatkozóan néhány megjegyzést, nem csupán azért, hogy az ÓMS.-nak éppen a legkényesebb értelmezési kérdésében a megkerülés vádjával ne illettessem, hanem azért is, hátha egy-két felvetett gondolatom akár megerősítéssel, akár ellenvélemény kihívásával később továbbviheti e szövegrész magyarázatának ügyét.⁴⁶

4.2. Ami a *ualmun*-t illeti, így exponálja a problémát: „A *ualmun*-nal kapcsolatban két dologban egyeznek az eddigi vélemények, és egyezem velük magam is: *a) ez az alak a másoló figyelmetlenségéből vagy szövegnyemértéséből adódó íráshiba; b) a válik* ’elválik, szétszakad stb.’ ige valamilyen grammatikai alakja rejtőzik benne, amit a Planctus megfelelő részében a *separor* (~*separer*) is igazol. De hogy mi helyett áll a másolati hibás *ualmun* alak, arra nézve már igen megoszlok a vélemények.”

Ezt követően sorra veszi a szakirodalomban felvetett elgondolásokat. Még Papp Istvánt is megtiszteli azzal, hogy hivatkozik az elképzelésére, melyet kénytelen az alábbi értékeléssel illetni: „e felfogást alig lehet többnek tekinteni bizonyíthatatlan, sőt valószínűsíthetetlen hipotézisnél.”

A problémát Benkő Pais Dezső nézetének ismertetésével zárja. Benkő éles szemű következtetése a Pais által 1942-ben megadott „*Tüüled válnum* (?)” olvasat és „Elválnám töled” értelmezés alapján, hogy Pais Dezső explicite nem említett nézete szerint a ’válnám’ jelentésű „ualnam” állhatott az eredeti kéziratban, amely maga volt a mondat állítmánya, így a Négyesy és Mészöly által megkívánt *kell* állítmányra nincs szükség. Benkő a kétszeres tévesztés lehetőségének paleográfiai hátterére is kitér: „Egy eredetibb **ualnam* alak másolói elferdítése az eredeti szöveg értelmét eléggé világossá tehetné, hiszen az ikes *válik*-nak a feltételes mód egyes szám 1. személye nyilvánvalóan *válnám* volt ez időben is. Ehhez viszont abban kell hinni, hogy a másoló – nem értvén a szóalakat vagy nem tudván kiolvasni az eredeti szöveget – nemcsak az *n*-et és *m*-et cserélte meg, hanem *a* helyett is *u*-t írt. A feltevés megerősítéséhez annak igazolása kellene, hogy az alapszövegnek, amelyről az ÓMS.-másolat készült, az *a* betűi ductusukra nézve nem „a” típusúak voltak [...], hanem *a* típusúak [...], tudniillik ez utóbbit az *u*-val jobban össze lehet tévesztetni.”

4.3. Ezt követően tér rá a *ualallal* szó problémájára. Elemzését kristálytiszta logikával így indítja: „E szóalak körül kettős probléma is adódik: vajon az ómagyarból egyébként jól ismert *valál* szavunk rejlik-e benne; s ha igen, milyen jelentésben szerepel itt, mivel eddig konkrétan is kimutatható jelentéseit (’birtok’, ’falu’, ’előljáró’ stb.) nemigen tudjuk az ÓMS. szövegének kérdéses helyére beilleszteni.” Elutasítja az említésre sem méltó elgondolásokat – köztük Graggerét.

Meglepőnek tartom, hogy Andrássyné Kövesi Magda munkáját nem említi meg Benkő, nem vette be a „számításba kevésbé vagy egyáltalán nem jöhető” magyarázatok listaszerű felsorolásába sem. Pedig egészen bizonyosan ismerte, mivel a TESz-ben a szakirodalom listáján szerepel, sőt a TESz az ÓMS-beli előfordulás egyik lehetséges jelentéseként éppen az ő nézetét említi.

⁴⁶ Benkő 1980. 345.

Négyesy László elképzeléséről, aki a *ualallal* szóban „a *válik* ’elválík, elszakad stb.’ ige -l :>-ál képzős származékszavát látja”, így vélekedik: „A baj mindenekelőtt ott van, hogy a *válik* igének ilyen származékszava csak ebből az egy adatból volna ismeretes, ami éppen a *válik* gyakorisága és az azonos jelentéstartalmú *válás* viszonylag korai kimutathatósága [...] e származéknak már a meglétét is fölötte vitathatóvá teszi. Azonkívül az ÓMS. *Tuled ualmun de num ualallal* szövegrésze a feltett ’válás’ jelentést nem bírja el, mert ilyenképpen a mondanivaló ugyanazon fogalom szembeállításával értelmetlen volna. Tehát újabb feltevésre vagyunk utalva, mely szerint a *válál*-nak itt az elválás valamiféle speciálisabb fajtát kellene jelentenie. Ha ragaszkodunk e felfogás megmentéséhez, akkor leginkább az ’erőszakos vagy végleges elválás, elszakadás’-féle jelentés illenék bele a szövegbe; ...Az e magyarázattal szemben támasztható súlyos kifogások azonban legföljebb azt engedik meg, hogy jobb híján e lehetőséget ne vessük el teljesen.” Rendkívül engedékeny vélemény!

Mészöly Gedeon nézetéről, amelyet fentebb ismertettem, kivételes empátiáról és maximális toleranciáról bizonyoságot téve, ezt mondja: „Csakhogy a *valál*-nak sehol másutt nincs ’öröm, boldogság’ jelentése, az eredetibb ’gazdagság’-féle jelentés pedig konkrét értelemben az ÓMS. e helyén semmiképpen nem szerepelhet, de átvitt, költői felfogással se nagyon illik a szövegbe. MÉSZÖLYnek tehát azt a kijelentését [...], hogy az ÓMS. *ualallal* szóalakjának értelme „nemcsak lehet ’boldogsággal’, hanem csakis az lehet”, a túlhajtott jelentésmagyarázat, illetőleg a megfelelő nyelvi tények hiányában legalábbis erős fenntartással kell fogadnunk, ha talán nem is szabad felette teljesen pálcát törnünk.”

Ami Pais Dezső kikövetkeztethető elgondolását illeti, Benkő véleménye a következő: „Pais erről a kérdésről nem szól külön, ÓMS.-értelmezésében [...] azonban az ÓMS. *de num ualallal* sorát „de ne volna”-ként fogja föl. Valószínű, hogy Pais a szerinte *hogy*-os folytatás [...] kedvéért alkalmaz ilyen értelmezési megoldást, ami az eredeti szöveghez egyébként erősen alkalmazkodó, kötött értelmezésében eléggé feltűnő. Ilyen formában nem is nagyon fogadható el, de a grammatikai vonatkozásokat nem tekintve nézetem szerint tartalmilag valószínűleg legjobban közelíti meg a lényegét.” (Kiemelés tőlem H. L.)

Ez egyúttal átkötést enged meg saját véleménye megfogalmazásához: „Ha ugyanis ebben a nagyon homályos ügyben engem valaki állásfoglalásra kényszerítene – s értelmezés-kötelezettségem kényszerít is –, akkor leginkább arra tudnék gondolni, hogy itt csakugyan *valál* szavunk módhatározói funkciójú *-val/-vel* ragos alakjáról van szó; ... a *ualallal* ’valósággal’ jelentése bele is férne a szövegbe, azzal a megszorítással, hogy itt a ’valóság’ a kedvezőtlen értelmű, a borzalmas, szörnyű, megmásíthatatlan stb. valóságot jelenti.”

Ezzel zárul Benkő Lorándnak a kérdésben végső, biztos megoldást nem hozó, de kételyeit teljes részletességgel megfogalmazó dolgozata. Pontos és plasztikus megfogalmazással ismerteti a korábbi kutatók említésre érdemes elgondolásait, és maximális empátiával és engedékenységgel értékeli őket.

Egy briliáns esszé.

4.4. Benkő még egy külön minitanulmányt szentel a *hul yg kynzassal* verssornak,⁴⁷ amelyben a „*hul* mibenléte és jelentése problematikus”. Benkő így írja körül a probléma mibenlétét: „MÉSZÖLY [...] *Hul*-nak olvassa és „Mikor”-nak értelmezi. PAIS [...] szintén *Hul*-nak olvassa,

⁴⁷ Benkő 1980. 348.

de „Hogy”-nak értelmezi. Tekintve a *hol* és a *hogy* etimológiailag és morfológikailag feltehetően azonos eredetét, továbbá kötőszói funkciójának e helyzetben, mellékmondat kapcsolásában való azonosságát, a két vélemény nincs egymástól túlságosan messze. Mégis, azonos eredet és funkció esetén is szükséges abban különbséget tenni, hogy az ÓMS. e helyén a *hol* határozószó kötőszói alkalmazásáról van-e szó, vagy pedig a *hogy* kötőszó valamely régebbi alakváltozatáról.”

Ebben a finom distinkciót kívánó kérdésben Benkőnél inkább az első lehetőség felé billen a mérleg nyelve: „az ÓMS. *hul*-ját inkább vonatkozó határozószónak venném, amely itt mellékmondatot kapcsol, időbeliségre utaló jelentéssel.” Számomra különösen figyelmet érdemlőek az alábbi szavai: „Ezt a felfogást látszik erősíteni mindenekelőtt a hangalak, amely a valószínűbb *l*-es olvasat miatt formálisan is egyezhet a *hol* határozószóval.” Majd a versszak általam adott értelmezése során vissza fogok utalni erre a mellékesnek tűnő megjegyzésére.

Érvelését így folytatja: „az ÓMS. *hul* yg *kynzassal* sorának a Planctusban *Dummodo nate nunc crucieris* felel meg, s a *dummodo* is az időhatározói értelmet támasztja alá.” Továbbá: „A mondatkötőként álló *hol* határozószónak eredetibb helyet jelölő funkciója [...] korán átment idő- és módhatározásba is, ’amikor, holott stb.’-féle jelentéssel.”

De Benkő megengedő személyisége így zárja az eszme-futtatást: „Mivel az eredetileg szintén vonatkozó határozószói szerepű *hogy* alkalmasint *hol* > *holy* > *hogy*-féle alaki változással körülbelül ugyanígy vált kötőszóvá, PAIS „hogy”-os értelmezése sem joggalan.”

5. A *ualallal* szó kutatástörténete 1980 után

5.1. A Magyar Nyelv 1982. évi első számában két, egyenként kilenc-kilenc oldal terjedelmű dolgozatot közölt, melyek kifejezetten az Ómagyar Mária-siralom 10. versszakának az értelmezésével s leginkább a problematikus *ualallal* szóval foglalkoztak. Mindkét szerzőt elmondásuk szerint erősen motiválta Benkő Loránd 1980-ban megjelent összefoglaló munkája.

Az első dolgozat A. Molnár Ferencé.⁴⁸

A kutatástörténet ismertetését követően pontosan ott veszi fel a fonalat, ahová Mészöly Gedeon a „kirekesztő módszerrel” fél évszázaddal korábban eljutott, s a „de nem *valállal*” kifejezésben a „*morte beate*”-nak kereste „ha nem is fordítását, de ... visszhangját”. S mivel a *mors* nem lehet a *valál*, hiszen az a *halál* – érvelt akkor Mészöly, – ezért nem maradt más hátra, mint hogy a *valál* jelentése ’boldogan’, a *valállal* pedig ’boldogsággal’.

A. Molnár Ferenc ezen a ponton másik irányba fordul: „a *Morte beate* ’halállal boldogan’-nal következésképp a *num ualallal* állítható párhuzamba. Az ÓMS.-beli *βálál* szó tagadása tehát két latin szóval áll szemben. Így pusztán logikailag azt tehetjük föl, hogy a *βálál* tagadása vagy mindkét latin szó jelentéstartalmát kifejezte, vagy pedig a megfelelés nem teljes, s a *βálál* tagadása csak az egyik latin szó fordítása” – írja. „Természetesen abban sem lehetünk biztosak, hogy itt a magyar szöveg pontosan követi a latint, hiszen az ÓMS. számos helyen tér el latin mintájától-eredetijétől” – mondja, de ennek ellenére e gondolatmenet szerint halad tovább: „Ha tehát a latin *morte* szóval a *num ualallal* állítható szembe, a *βálál* szónak a ’halál’ jelentésű szó antonimájának {sic!} kell lennie. Mivel a halál ellentéte az élet, a latin szöveg alapján én az

⁴⁸ A. Molnár Ferenc: *Az Ómagyar Mária-siralom értelmezéséhez*. Magyar Nyelv 78(1982). 29–38.

ÓMS.-ban egy *βálál* 'élet' szóval számolok. Ez jól illik a versbe, s lényegében megfelel a latin eredetinek is. Mária, miután előbb a saját életét ajánlotta föl a fiáé helyett [...], látva, hogy nem tudja Jézust megmenteni, nem kíván tovább élni, nem étellel, életben maradva akar elválni tőle, hanem vele együtt, ő előtte akar meghalni.”

Elgondolásának alátámasztására a *valál* létigei tövének az 'él' jelentésű igével a rokon nyelvekben elképzelhető szemantikai kapcsolatára is hivatkozik, bár ennek alátámasztására konkrét adatot nem említ: „tekintettel a 'van' és az 'él' általános kapcsolatára, valamint arra, hogy létigénknek is van és volt 'él' értelme, bizonyára föltehetjük, hogy a *βálál* (*valál*) *βál-* (*val-*) töve, legalábbis egy vagy két nyelvjárásban, nemcsak a 'van, létezik', hanem az 'él' jelentést is hordozhatta. Ha pedig létezett *βál-* 'van, él' tö, abból képezhettek egy *βálál* 'élet' szót. Vagy esetleg már egy 'ami van, létezés' értelmű *βálál* vehette föl az 'élet' jelentést.”

A. Molnár szerint a fentiekben túlmenően még a vers felépítésének, a Siralom szerkezetének a vizsgálata tovább erősíti elgondolását. A fentiekben felsorolt érvek alapján A. Molnár Ferenc értelmezési javaslata a következő: „Elválnám tőled, | de nem élve (nem úgy, hogy éljek, életben maradjak), | amikor így kínoznak, | fiam, halálra.”

Kénytelen vagyok megjegyezni, hogy A. Molnárnak egy-két megállapítását erős túlzásnak érzem, amelyeket alant ritkított szedéssel jelzek:

– „az ÓMS.-ban egy *βálál* 'élet' szóval számolok. Ez jól illik a versbe, s lényegében megfelel a latin eredetinek is.”

– „a *ualallal* szónak több oldalról valószínűsíteni lehetett – összességében pedig talán szinte bizonyítani is – az ÓMS.-beli 'élve, étellel' jelentését”.

5.2. A másik dolgozat Martinkó Andrásé.⁴⁹

A szokásosnál határozottan nehezebb helyzetben vagyok Martinkó András cikkének ismertetésekor. Ennek több oka van. Egyrészt ez „nem egy jó cikk”; ezt alább részletesebben kifejtem. És bár az egész dolgozat a vizsgálatunk középpontjában álló versszakkal foglalkozik, nincsenek egyértelműen megfogalmazott következtetései. Tehát ha felvetéseivel, gyanúival érdemben szeretnék foglalkozni, akkor ehhez hosszasan kell a cikkből idéznem, anélkül, hogy világos konklúziókat tudnék kiemelni.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy ezt a helyzetet maga a szerző is közli az olvasóval írása bevezetésében: „Ezúttal az ÓMS.-nak egyetlen, talán legproblematicusabb versszakával kapcsolatos és főleg az értelmezésre korlátozódó eszmélkedéseimet szeretném bemutatni – korántsem végleges érvennyel, hiszen [...]” – és máris elkezd kanyargós gondolatmenetét. Itt az „eszmélkedéseim” szó és a „korántsem végleges érvennyel” kifejezés próbálja meg kellően alacsony szinten tartani az érdeklődő olvasó elvárásait. A fentiek ellenére úgy döntöttem, hogy vállalom az ismertetés kellemetlen feladatát, hiszen ez a publikáció is „érdemben” foglalkozik a *ualallal* szóval és az ezt tartalmazó versszakkal, továbbá e kutatástörténeti összefoglaló relatíve teljes panorámát igyekszik nyújtani ezen egyetlen szó értelmezési problémáján keresztül a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok elmúlt évtizedeiről.

Először arról, amit az írás erényeként tudok említeni. Figyelemre érdemesnek tartom, hogy cikkének első felében a szerző aprólékosan elemzi a latin *Planctus* szövegvariánsait és e

⁴⁹ Martinkó András: *A vak tyúk szemet keres*. Magyar Nyelv 78(1982). 38–47.

variánsok fordítási-értelmezési problémáit.⁵⁰ Egy másik témakör, amelyről megosztja elgondolásait és kétségeit az olvasóval, a *valál* főnév, a *val-* létige, valamint a 'confiteri' jelentésű *vall* ige kapcsolatának s ezen igék különféle jelentésekben történő használatának ügyei.⁵¹ Különösen azért tudom megérteni és értékelni ezeket a dilemmákat, mivel éppen az ÓMS *ualallal*-jának vizsgálata kapcsán magam is áttekintettem mind a *valál* főnév egyes jelentéseinek feltehető fejlődéstörténetét és lehetséges etimológiáit, mind a sokjelentésű *vall* ige által az évszázadok során betöltött változatos szerepköröket. És magam is szembesültem számos nyitott problémával, amelyek láthatóan Martinkó Andrást is foglalkoztatták 35 évvel ezelőtt.

Ami a Siralom *ualallal* szavának lehetséges jelentését illeti, Martinkó egyrészt az odaillő jelentés keresése irányából próbál elindulni, másrészt a *valál* főnév előforduló jelentései közül igyekszik kiválogatni a versbe esetlegesen beilleszthetőket. Mindezek során a sötétben tapogatózik, s amire jut, azok csak bizonytalan hipotézisek. Idézem ezeket:

„Számomra nyilvánvaló, hogy [a versben] arról van szó: örökre megválnék én tőled (ami jelentheti azt is, hogy soha nem látja többé a fiát, de azt is, hogy halálával fizet), de nem úgy, hogy ellenszolgáltatásként nem kapok semmit, a Fiút csak halálra kínozzák. Én valami olyan szót tennék a *de num* után, hogy: (de nem) értelmetlenül, nem csak úgy semmiért kiszolgáltatva, nem prédának odadobva...⁵²

„De ha a NySz és a TESz *vall* alatt adott szinonimáit is tekintetbe vesszük, ilyenek közt válogathatunk: 'tulajdonnal (~ tulajdonul), hatalomba vétellel', 'kiszolgáltatással ~ kiszolgáltatott prédával (~ prédául, prédaként)' stb., akkor már több olyan jelentésű *valál* is van, mely „belefér az ÓMS. megfelelő helyére”: „Akár el is válnék tőled, de nem (a megmentés, az életbentartás reménye nélkül) kiszolgáltatva, (gyilkosaid) tulajdonául, birtokaként, prédájaként.”⁵³ Majd hosszabb elkalandozás után mondja: „Vagyis a *valállal* úgy is értelmezhető: 'de nem birtokba adva, prédául kiszolgáltatva'.”⁵⁴

Nos eddig terjednek Martinkó gondolatai egy reménybeli megoldás felé vezető úton.

Meg kell vallanom, részben objektív, részben szubjektív okokból tartom Martinkó munkáját rossznak. Objektív érv, hogy szövege teljesen strukturálatlan, partatlan mederben elkalandozik jobbra-balra, kusza, kaotikus. Kisebb-nagyobb hibáit felesleges számba vennem.

Két szubjektív okot is említenék. Az egyik: Martinkó cikke olyan, mint az elképzelt legrosszabb krimi, amelyik mindvégig azt sugallja, hogy majd ki fog derülni, ki a gyilkos, de ez végül mégis teljesen homályban marad. Többször is azt a benyomást kelti a szerző az olvasóban, hogy most mindjárt ki fog derülni a nagy titok. Ilyet olvasunk a cikk közepe táján: „Bizonyára sokan türelmetlenkednek már: jó, jó, de mi a helyzet a *ualallal* esetében?”⁵⁵ Az olvasó azt reméli, hogy most következik a rejtély megoldása, de csalatkoznia kell, tovább folytatódik a latin *Planctus*-ok tárgyalása, és a türelmetlenebbek már ekkor abbahagyják az olvasást. Majd később úgy tűnik, hogy a döcögős megfogalmazás dacára célközölségbe értünk: „Próbáljuk most meg prózára lefordítani az ÓMS. imént tárgyalt verzzakát, és [...] tartalmi-logikai úton

⁵⁰ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 39–43.

⁵¹ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) a 44–47. oldalon, kihagyásokkal.

⁵² Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 43.

⁵³ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 46.

⁵⁴ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 46.

⁵⁵ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 41.

megfejteti: milyen jelentésű szó egyenértékű a *ualallal* helyére, illetve a felmerülő ötletek közül melyik látszik a legvalószínűbbnek.⁵⁶ És ezután mindössze annyit kapunk, mint amit fentebb már idéztem.

Egy másik szubjektív szempontot röviden érintek: Martinkó számomra nagyon nem szimpatikusan kezeli Benkő munkáját. Erre csak egy példa. Először is visszaidézném Benkő szavait a kérdést tárgyaló esszéjéből: „Nem áltatom sem magamat, sem másokat azzal, hogy az eddigi kísérletezőkkel szemben én a megoldáshoz közelebb tudok férközni. Mégis tennék ide vonatkozóan néhány megjegyzést [...]” Benkő roppant szerény, pedig kristálytisza logikával érvel, az érdemleges felvetéseket elemzi, értékeli, és kötelességének érzi, hogy megadja az egyelőre ismeretlen megoldást érzése szerint legjobban körülíró, megközelítő megfogalmazást.

Minderről pedig ez Martinkó véleménye: „Becsületére válik BENKŐ LORÁNDNAK, hogy szemmel láthatóan maga sem nagyon hisz ebben az értelmezésben.”⁵⁷

Úgy érzem, ez így, Benkőről – Martinkó Andrástól – nagyon nincs rendben.

Cikkismertetésem befejezésekképp utalnék Martinkó dolgozatának címére: „A vak tyúk szemet keres”. Ez egy meglehetősen szokatlan cím egy magyar nyelvészeti folyóiratban, és arra mutat, hogy maga a cikk írója is tisztában van munkájának hiányosságaival: azzal, hogy bár sok irányba elkalandozik, de konkrét eredményt nemigen tud felmutatni. Konklúzióképpen – legnagyobb sajnálatomra – kénytelen vagyok így egészíteni ki a címet: „...de nem nagyon talál”.

A fentiekhez kapcsolódóan kell említenem, hogy V. Kovács Sándor példaértékű gyűjteményes összeállítás, *A magyar középkor irodalma* közli az Ómagyar Mária-siralom szövegét – a bal oldali hasábjában, és mellette a jobb oldali hasábjába szedve a *Planctus* megfelelő versszakait.⁵⁸ A magyar verset Martinkó András „olvasata” szerint közli, amely sajátos ötvözete a feltehető olvasatnak és az értelmezésnek. A 10. versszak ilyen alakban áll: „Tűled válnám, / de nem valállal, / hogy így kínzassál, / fiam, halállal. /!”

A Martinkó által írt jegyzetek elején olvashatjuk, hogy „mindmáig van egy-két szó, illetve fordulat, melynek értelmezésében nincs közmegegyezés, például [...] különösen [...] a 10. „versszakban”: *De nem valállal...*”⁵⁹

Ezt követően Martinkó külön „értelemszerű, prózai átírás”-t is közöl, ebben a versszak így szerepel: „Elválnék tőled, de nem hogy cserébe így kínzassál, fiam, halálra.” Vagyis Martinkó a 2. és 3. sort összevontan értelmezi, s ebben a *valállal* szó lényegében a ’cserébe’ jelentést veszi fel.

A jegyzetekben egy rövid kutatási helyzetjelentést is olvashatunk.⁶⁰ Ebben Benkő Loránd 1981-ben elhangzott és nyomtatásban csak 1985-ben megjelent előadásában⁶¹ megfogalmazott datálást említi Martinkó: „a magyar fordító – feltehetőleg a 13. század első évtizedeiben – [...]” Ez természetesen lehet akár Martinkó saját következtetése, akár Benkő előadásának a hatása.

⁵⁶ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 43.

⁵⁷ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 44.

⁵⁸ V. Kovács Sándor (szerk.): *A magyar középkor irodalma*. (Magyar remekírók.) Bp. 1984. 873–874.

⁵⁹ V. Kovács (az 58. jegyzetben *i. m.*) 1168.

⁶⁰ M. A. [Martinkó András]: *Az ÓMS kutatásának jelenlegi helyzete és problémái*. = V. Kovács (az 57. jegyzetben *i. m.*) 1168–1171.

⁶¹ Bibliográfiai adatait lásd az 1. jegyzetben.

5.3. Miután 1982. május 24-én összességében felbecsülhetetlen értékű 8 kötetnyi kézirat, 8 ősnymotatvány és 16 antikva ellenében, egy csereszerződés alapján az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába került az Ómagyar Mária-siralmat tartalmazó Leuveni kódex, Vizkelety András fogott hozzá a kódex tanulmányozásához.

Ennek első lépéseként 1986-ban publikált egy fotókkal szépen illusztrált, a nagyközönségnek szánt elegáns füzetet, amely mellékletként az ÓMS valóságos méretű faksimiléjét is tartalmazta.⁶²

E kis kötetben Vizkelety közölte a vers „értelmezett szövegét”, és itt – számomra meglepő módon – Mészöly Gedeon 1956-os, azaz valójában 1942-ben megjelent értelmezését közölte, és nem a Benkő Loránd 1980-as monográfiájában található. Lehet, hogy Mészöly egyes megoldásait jobbnak érezte Benkőénél, vagy talán személyes preferenciák vezették. De két sor esetében mégis kivételt tett, a 9. és 10. versszak második sorai esetében. Tehát a versszak „Vizkelety-féle értelmezése” az alábbi: „Tetőled válnom kell, / de nem ily szörnyű valósággal, / mikor így kínoznak, / én fiam, halálosan! /!”⁶³

5.4. 1988-ban Martinkó András *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben* című könyvében⁶⁴ alig érinti a *ualallal* ügyét, de részletesen taglalja a versszak harmadik sorának problémáját.

A *ualallal*-ról a könyv főszövegében ezt mondja: „a *valállal* formával [...] Gragger óta Benkőig és rajta túl egész nyelvészhad foglalkozott (megnyugtató eredmény nélkül).”⁶⁵ A problémával megnyugtató eredmény nélkül foglalkozó „nyelvészhadba” bizonyára önmagát is beleszámítja.

Mindehhez lábjegyzetben hozzáteszi: „A *valállal* alakra nem térek ki, de bizonyos, hogy a hagyományos (Pais – Benkő – Molnár J. – Vizkelety) ‚valósággal’ értelmezés nem állja meg e {sic!} helyét, ahogy jeles antológiáink ‚de ne volna’ értelmezése sem.”⁶⁶ – Ez utóbbival Pais Dezső megfogalmazására utal.

Viszont valósággal meglepi az olvasót, jelezve ugyanitt, hogy birtokában van a valóságos megoldásnak: „Magam az első kísérlet után s azzal eléggé összhangban” – itt 1982-es cikkére utal – „egy középkori francia misztériumjátékban találtam meg a megfejtést, de kifejtése hosszú skolasztikus teológiai értekezést kíván.” Mivel Martinkó könyvébe sajnos nem fért bele e skolasztikus teológiai értekezés, így e misztériumjátékos megoldás mibenlétét sajnos nem ismerhettük meg.

Részletesen foglalkozik ellenben Martinkó azzal, hogy milyen latin minta és milyen fordítói gondolatmenet eredményeképp jöhetett létre a versszak harmadik sora, a *hul yg kynzassal*.⁶⁷ Martinkó erre vonatkozó gondolatait foglalja össze Haader Lea *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. kötetében, az időhatározói mellékmondatok tárgyalása során.⁶⁸

⁶² Vizkelety András: „Világ világa, virágnak virága...” [*Ómagyar Mária-siralom*]. Bp. 1986.

⁶³ Vizkelety (a 62. jegyzetben *i. m.*) 38.

⁶⁴ Martinkó András: *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben*. (Irodalomtörténeti Füzetek 117.) Bp. 1988.

⁶⁵ Martinkó (a 64. jegyzetben *i. m.*) 134.

⁶⁶ Martinkó (a 64. jegyzetben *i. m.*) a 133. oldalon a 140. lábjegyzetben.

⁶⁷ Martinkó (a 64. jegyzetben *i. m.*) 133–136.

⁶⁸ Haader Lea: *Az alárendelő mondatok*. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I., II/1., II/2. kötet. Bp. 1991, 1992. 1: 728–745. A kérdés tárgyalása a 735. oldalon.

5.5. 1991-ben jelent meg Nyíri Antal egy 1988-ban tartott előadásának szerkesztett szövege.⁶⁹

Nyíri Antal a Winkler-kódex egy helyéből indul ki, melyet hosszabban idéz, s erről ezt mondja: „E gondolatsorban annak kifejezése, hogy a keresztfán megfeszített Krisztus halála miatt Mária életének támaszát is elvesztette, *örökség, jószág, ház* nincs, nincs *hely* sem, ahol fejét lehajthatná, nem profán vagy dehonesztáló megnyilatkozás, hanem az anya árvaságának döbbenetes megnyilvánulása.” Majd így folytatja: „A Wink[ler-]k[ódex]beli prózában előadott Mária-siralomban a *jószág és örökség* jelentése ’possessio’, ezek tehát rokonértelmű kifejezések.” Ezután idézi Márk 10. könyvének 22. versét a Vulgatából, Pesti *Újtestamentum*ából, a Jordánszky-kódexből és a Münchener kódexből. Ez utóbbiban egy ’birtok’ jelentésű *valál* főnév bukkan fel ezen a helyen.

Mindennek alapján Nyíri az alábbi mondja: „*Jószág, örökség, valál* rokonértelmű kifejezések.” Végül felteszi a kérdést, s azon nyomban meg is válaszolja: „Ha a Wink[ler-]k[ódex] Mária-siralomába beleillik a ’possessio’ jelentésű *jószág, örökség*, miért ne illenék bele az Ómagyar Mária-siralomba az ugyancsak ’possessio’ jelentésű *valál*? – Bizony, beleillik az Ómagyar Mária-siralomba is a ’possessio’ jelentésű *valál*: Tőled el kell válnom, de nem jószággal, örökséggel – „...de num *ualallal*” – mikor halálra kinzatól.”

Tehát Nyíri Antal megoldási javaslata szerint a *ualallal* szó jelentése ’jószággal, örökséggel’.

5.6. 1995-ben jelent meg az *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 2. kötete. Érdekes változásokat tapasztalhatunk a *valál* címszó alatt⁷⁰ a TESz-hez képest.

Az ÓMS-beli *ualallal* szóhoz immár nem két, hanem három kérdőjeles, azaz hipotetikus jelentés tartozik. A TESz-beli 1. ’tény, való helyzet | Wirklichkeit, Factum’ jelentés helyét átveszi a ’Wirklichkeit (haupts. grausames Geschehnis)’ azaz ’valóság (főként kegyetlen esemény)’. Ez a változás kétségtelenül Benkő nézetének hatására történt. A 2. helyét biztosan tartja a ’közösség törvénye | Gesetz einer Gemeinschaft’ jelentés, amely Andrásyné Kövesi Magda elgondolása. A 3. szám alatt az újonnan beiktatott ’Dasein’ jelentés áll, melynek jelentése ’létezés’. Vagyis most már ily módon utal a szótár a Pais-féle elgondolásra, de nem kizárható, hogy a megfogalmazást befolyásolta A. Molnár Ferenc hipotézise is.

Az elemző rész szerint a 13. század közepéről származó *ualallal* adat jelentése bizonytalan: az 1–3. jelentésekkel egyaránt értelmezhető. Biztos adatok ezekre a jelentésekre nem találhatók, a legvalószínűbb jelentés azonban a ’valóság (főként kegyetlen esemény)’ – közli a német nyelvű szótár.

Ami a *valál* többi jelentését illeti, ugyanazt a hármast adja meg az EWUng, mint a TESz, azonos adatokra hivatkozva. De mivel az EWUng nem közli az adat lelőhelyét, csak a hozzá tartozó évszámot, ezért érdemi munkához alkalmatlan önmagában, szükségessé teszi a TESz használatát.

5.7. 2005-ben megjelent könyvében A. Molnár Ferenc három és fél oldalnyi terjedelemben foglalja össze 1982-es dolgozatát, tömörebben tárgyalva mind a kutatástörténeti részt, mind a saját elgondolásait.⁷¹ Kiindulásképpen közli: „Magam a *ualallal*-nak ’élettel, életben

⁶⁹ Nyíri Antal: *Vitás értelmezési kérdések a Halotti Beszédben és az Ómagyar Mária-siralomban.* = Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből.* Bp. 1991. 504–509. A *ualallal* szó kérdésével az 508–509. oldalon foglalkozik.

⁷⁰ EWUng 2: 1600.

⁷¹ A. Molnár Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegmélekek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.* Debrecen 2005. Az elemzés a 115–118. oldalon, az első 17. számú jegyzetben. (A következő jegyzet is a 17. sorszámot kapta.)

maradva', s így a *βálál* szónak itt az 'élet' jelentésével számolok, noha erre máshonnan nem tudok példát hozni."

Az alábbi gondolatmenettel jut el A. Molnár a *valál* szó általa feltételezett 'élet' jelentéséhez: „A szövegösszefüggésbe grammatikailag is jól illő *Tüled válnám (...)* szerkezetnek a Planctusban meg lenne a megfelelője: „separer a te”, s akkor a *de nüm βálállal*-nak pedig nyilván a „Morte beate”: pontosabban itt csak egy latin szót ad vissza az egy magyar szó tagadása: *morte* 'halállal': *(de) num ualallal* '(de) nem étlettel'.”

A *val*- létige és az *él* ige szinonimitásának igazolása céljából a következőt említi legmeggyőzőbb példaként: „A létige (egyik töve: *val*-, vö. pl. *valék*) és az *él* szinonimák, egészen közeli kapcsolatuk legnyilvánvalóbban a régi magyar *alig van (vagyok stb.)* 'alig él' kifejezésben, formulában maradt meg.”

Érvelését ezzel zárja: „Azt, hogy a magyar költő itt *num ualallal* 'nem étlettel'-t írt, ... befolyásolhatta, hogy a *ualallal* szóra rá két sorra a *halallal* rimel, stilisztikailag pedig a szóismétlés nem lett volna előnyös.”

2007-ben jelent meg *A magyar irodalom történetei* című összefoglaló munka három kötetben. Az első kötetben találjuk *A magyar líra első fennmaradt terméke* című ismertetést Vizkelety Andrástól, amely az ÓMS-t tárgyalja.⁷²

Vizkelety közli a költemény értelmezett szövegét. Ennek során a több, mint húsz évvel korábban választott megoldással él, azt ismétli meg: „Tetőled válnom kell, / de nem ily szörnyű valósággal, / mikor így kínoznak, / én fiam, halálosan! //”⁷³

Vagyis Mészöly Gedeon és Benkő Loránd szövegértelmezéséből fésülte össze az általa közölt változatot; az átvett sorok számát illetően Vizkeletynél 3 : 1 Mészöly javára.

Noha meglehetősen jelentős terjedelmű szakirodalom foglalkozott az Ómagyar Mária-siralommal általában és egyes konkrét szöveghelyeivel is az elmúlt negyedszázad során, de a *ualallal* szó és a 10. versszak ügyében nincs tudomásom érdemleges hozzászólásról az EWUng megjelenése utáni időkből.

6. A *ualallal* szóra vonatkozó értelmezési javaslatom

Meggyőződésem szerint az ÓMS-beli *ualallal* szó jelentése 'szenvedéssel'.

Az alábbiakban a 15–16. századi szövegemlékeinkből vett példákkal fogom igazolni, hogy a magyar nyelvben használatban volt a *vall* igének 'elszenved valamit', 'szenved' jelentése. Ezzel a jelentéssel találkozunk a 'halált szenved' jelentésű *halált vall*, 'sebesülést szenved' jelentésű *sebet vall* kifejezésekben; ilyen példákat fogok közölni a 7. fejezetben.

A 8. fejezetben az 1473 és 1532 között keletkezett magyar nyelvű kódexekből számos olyan további idézet közlök, amelyekben a *vall* ige fizikai vagy lelki szenvedést okozó tényezővel, érzellemmel összefüggésben, 'szenved' jelentésben szerepel.

⁷² Vizkelety András: *A magyar líra első fennmaradt terméke*. = Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) *A magyar irodalom történetei*. I–III. Bp. 2007. 1: 71–77.

⁷³ Vizkelety (a 72. jegyzetben *i. m.*) 74.

A 9. fejezetben a már egészen elhomályosult eredetű, de a mai köznyelvben is gyakran használt *kárt vall, kudarcot vall, szégyent vall* szókapcsolatokról ejtek szót. Ezek mind a 'szenved, elszenved' jelentésű *vall* igét őrizték meg, ugyanis e szókapcsolatoknak eredetileg 'kárt szenved', 'kudarcot szenved', 'szégyent szenved el' jelentései voltak.

A *ualallal* szóra és a 10. versszakra vonatkozó következtetéseket a 10. fejezetben tárgyalom.

7. A *halált vall, sebet vall* kifejezések nyelvelméinkben a magyar kódexek hat évtizede (1473–1532) folyamán

7.1. Az alábbi példaim a magyar kódexek hat évtizedének (1473–1532) korszakából valók.⁷⁴ Első példám az 1476-ban készült *Szabács viadalából* idézem.⁷⁵ A vers 27–30. sorainak betű szerinti szövege az alábbi:⁷⁶

Affelet sokzer harcholasth twttek
Azzal magoknak sok sebet wuttek
Halalth es vallottak hat nemelljék
kyralý nagy tystesseget melleth

A négy sor mai értelmezése:

Továbbá sok harcot folytattak,
Azzal maguknak sok sebet szereztek.
Halált is szenvedtek hát némelyek,
A király nagy tisztessége mellett.
A „Halalth es vallottak” részlet jelentése tehát 'halált is szenvedtek'.

7.2. A következő két példám a Szent Bernátnak tulajdonított, valójában Arnulphus de Lovanio és Josephus Hermann, a 13. század első felében élt két ciszter szerző művének magyar fordításából való.⁷⁷ A *Salve mundi salutare* kezdetű, hét énekből álló imádságot magyarul *Himnus a felfeszített Krisztushoz* címmel szokták idézni. Az irodalomtörténészek az imádságot himnusznak vagy verses orációnak mondják; egyes vélemények szerint a

⁷⁴ A nyelvtörténeti „régí magyar kor” általam javasolt, a fennmaradt emlékek jellege alapján adott korszakbeosztását lásd Holler László: „Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólnak” *Kronológia és szövegkonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről*. Nyelvtudományi Közlemények 109(2013). 267–336. A korszakbeosztás a 293. oldalon.

⁷⁵ Imre Samu: *A Szabács viadala*. Bp. 1958. (Nyelvészeti tanulmányok 4.) Megjegyzem, hogy Imre Samunak a szöveg autentikusságára vonatkozó nézetei számomra teljesen meggyőzőek, az ezt kétségbe vonó elgondolásokat, így különösen Nyíri Antalnak a vers hamisítvány voltát feltételező, évtizedeken keresztül hangoztatott nézeteit tévesnek tartom.

⁷⁶ Imre (a 75. jegyzetben *i. m.*) A 9. oldalon a 27–30. sorban.

⁷⁷ Tarnai Andor (főszerk.) – Madas Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor (1000–1530)*. Bp. 1992. 600.

passió-elmélkedésekkel is közeli rokonságban áll.⁷⁸ A himnusz fordítása két kódexünkben található meg.

A teljes versszöveg összehasonlítása arra mutat, hogy a két változat közös forrásra vezethető vissza. Mindkettőben vannak olyan sorok, szavak, amelyek a másik változatban nem fordulnak elő, és közös összövegre látszik utalni egy javítás is.

Az 1513-ból való Czech-kódex, illetve az 1531-re datált Thewrewk-kódex mindkét alább idézendő versrészlet esetében lényegében azonos szöveget tartott fenn. Az egyik részlet a negyedik, a másik a hatodik énekből való.

A Jézus Krisztushoz szóló imádság első részletének betűhű szövege a Czech-kódexből, illetve a Thewrewk-kódexből az alábbi:

Czech-kódex (A Czech-kódex 51. oldalán az 1–7. sorban, CzechKFK 131. oldal).

zent zýwedeth meg zagatha.
draga werød ky hullatha.
Halaloderth kýth ýgy wallaal.
en zýwemnek zeretõye.
ne legýek naalad el feledwe.

Thewrewk-kódex (A Thewrewk-kódex 288. oldalán az 1–5. sorban, ThewrwkKFK 617. oldal)

Zent Zýwedet Meg zagata
draga wered ky hwllata
halaloderth kýt ýgy wallal
en zýwemnek zeretõye
ne legýek nalad el feledwen

Szilády Áron szövegközlése szerint:⁷⁹

Szent szívedet megszagatá,
Drága véröd kihullatá,
Halálodért kit így vallál,
Én szívemnek szeretõje,
Ne legyek nálad elfeledve.

Megjegyzés: Az utolsó szó a Thewrewk-kódexben hibásan „elfeledvén”.

A második idézet a Czech-kódexből, illetve a Thewrewk-kódexből az alábbi:

⁷⁸ Korondi Ágnes: *Anyanyelvűség, szöveghasználat, devóciós gyakorlat. A Salve mundi salutare két szövegváltozata kódexirodalmunkban*. [h. n.] 2006. A Sermones Compilati kutatócsoport honlapjáról (Hozzáférés: 2016. 12. 08.): http://sermones.elte.hu/?az=348tan_plaus_kagnes#_ftn1

⁷⁹ Szilády Áron (közveteszi): *Középkori magyar költői maradványok*. (Régi Magyar Költők Tára 1.) Bp. 1877. A Czech-kódexbeli részlet a 15. oldalon a 104–108. sorban; a Thewrewk-kódexbeli részlet a 211. oldalon a 103–107. sorban.

Czech-kódex (A Czech-kódex 60. oldalán a 4–9. sorban, CzechKFK 149. oldal).

Meel **sebÿdeth** kÿketh **wallal**.
zeep weerÿdeth kÿth hullatal.
en zÿwemben te meg ÿrÿad.
en lelkÿmeth hozsad wongÿad:

Thewrewk-kódex (A Thewrewk-kódex 293. oldalán a 14–17. sorban, ThewrewkKFK 627. oldal)

Mel **sebydet** Kÿketh **wallal**
zeep werewdeth kÿt Hwllatal
En zÿwembe te meg ÿrÿaad
En lelkÿmet hozÿad wonnÿad

Szilády Áron szövegközlése szerint:⁸⁰

Mél sebidet kiket vallál,
Szép vérödet kit hullatál.
Én szivemben te megírjad,
Én lelkömet hozzád vongyad.

Megjegyzés: A Thewrewk-kódexbeli utolsó két szó átírása Szilády szerint: „hozzád vonnyad”.

A *vall* igét tartalmazó verssorok jelentése meglehetősen világos. Az első részletbeli *halálo-dért kit így vallál* jelentése ’amit haláltusád során így elszenvedtél’, a második részletbeli *mély sebidet kiket vallál* sor jelentése ’mély sebeidet, melyeket elszenvedtél’.

7.3. A következő idézetem a 16. század eleji Lázár Zelma-kódexből való:

– „O en vram iesus cristus kÿ az menÿorzagbol ala zallal atÿa istennek kebeleböl az zÿznek meheben : es az kereztfanak magassagan mely **sebeket vallal** :”. (A Lázár Zelma-kódex 230. oldalán a 3–8. sorban; LázárKFK 497. oldal).

A *sebeket vallál* jelentése ’sebeket szenvedtél’.

7.4. A példák sorát egy 1543-ból való versrészlettel zárom, amely tehát már „a korai magyar könyvnyomtatás kora (1533–1711)” idejében keletkezett.

Tinódi Lantos Sebestyénnek, a törökök ellen vívott háború krónikásának *Verböczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja* című költeménye 12. versszakát idézem.⁸¹

⁸⁰ Szilády (a 79. jegyzetben *i. m.*) A Czech-kódexbeli részlet a 19. oldalon a 225–228. sorban; a Thewrewk-kódexbeli részlet a 214. oldalon a 225–228. sorban.

⁸¹ A Magyar Elektronikus Könyvtár honlapjáról: <http://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm#18> (Hozzáférés: 2016. 12. 08.)

Sok vérök hullatván terekek jutának,
Kik bajviadalban **sebeket vallának**,
Kászon béknek ők mind csak fejet hajtának,
Néki megbeszélék rendit viadalnak.

Itt ismét a *sebeket vallának*, azaz 'sebesüléseket szenvedtek el' kifejezéssel találkozunk.

8. A *vall* ige 'elszenved valamit' jelentésű további előfordulásai a magyar kódexek hat évtizede (1473–1532) folyamán

8.1. Elsőként olyan példákat említek, amelyekben a *kint vall* vagy *kin-vallás* kifejezések bukkannak elő.

Az első példám Kinizsi Pálné imádságoskönyvéből, az 1494 előtti Festetics-kódexből való. *A Szent Mária örök szűzeknek szűze* kezdetű imádságban találtam egy korai példát a *kin vallása* kifejezésre „**keen wallasaan**” alakban. (A Festetics-kódex 152. oldalán a 10. sorban; FesteticsKFK 331. oldal).

Az 1506-ból fennmaradt Winkler-kódexben olvassuk a következőt:

– „Emlekeziel kerezthien az aldót ihesusrol artatlan halalarol nagh **keen wallasarol** zenth veere hullasarol nyomousagarol kýt te eerted zenvede ew nagh zerelmebew” (A Winkler-kódex 120. oldalán a 17–21. sorban, WinklerKKK 276. oldal). Ebben a részletben, hasonlóan a Festetics-kódexbeli adathoz, egymás mellett áll a *kin* és a *vallás*, az összetett szó kialakulásának folyamatát jelezve.

Egy további részletet is idéznék a Winkler-kódexből:

– „Kerlek ez előöl mondoth **kenyődnak** kyketh kereztfanak eleyn **vallal** emlekozetyerth Aggyad neköm býneymnek bochanatyath” (A Winkler-kódex 247. oldalán a 15–18. sorban, WinklerKKK 528. oldal).

A mondat értelmezése: Kérlek ez előbb mondott kínidnak – amelyeket a keresztfának elein vallál – emlékezetjért adjad nekem bűneimnek bocsánatát!

Noha itt egymástól távol kerültek a *kin* és a *vall* szavak, de a kontextusból egyértelmű, hogy itt is a „kín vallásáról” van szó.

S végül az 1532-ben készült Kriza-kódexből idézek egy, a fentihez hasonló előfordulást:

– „Emleközzel az te **kenodrol** . kýt **vallal** mikoron minden te baratidtv es esmeröydtöl el hagyattatvan az magas kereztfan mezeýtelen es nyomorvltan fyggel . es az te baratyd te ellened allanak.” (A Kriza-kódex 28. oldalán, az 1–8. sorban, KrizaKFK 28. oldal).

A fenti példásor alapján elmondható, hogy a *vall* ige tárgy lehet maga az absztrakt „kín” is; az így létrejövő „kín vallása”, azaz a 'kín elszenvedése' lényegében egy tautologikus frazéma. A kéttagú kifejezés összekapcsolódásával jött létre a „kín-vallás” szóösszetétel, melynek jelentése 'kínszenvedés'.

8.2. Következő példámban az „epeséget vall”, „keserúséget vall” kifejezések szerepelnek.

Elsőnek ismét a Winkler-kódexből idézek. A kódex 329–337 közötti oldalain egy latin minta alapján készített *Szűz Mária hét epesége* témájú szöveg áll. A kódex kiadása, amely

lehetőség szerint az egyes szövegegységek latin eredetijeit is közli, e helyütt megállapítja, hogy pontos latin megfelelőt ugyan nem tud adni, de hivatkozik két olyan műre, amely a magyar változat ihletője lehetett. Ezt olvassuk: „Mária különböző számú epeségei (néha: keserőségei) több kódexünkben is feltűnnek”, s meg is adja további hat kódexünkben ezen szövegrészletek helyét.⁸²

Ezen *epeségek* jellemzően a *vall* igével összekapcsoltan jelentkeznek.

– „Eez elő **epesegödeerth** kyth te ha(a)th **vallaal** ziz maria” (A Winkler-kódex 329. oldalán a 3–4. sorban, WinklerKKK 692. oldal).

– „Masod siralmas **epesegöth** te haath **vallal** ziz maria” (A Winkler-kódex 330. oldalán az 5–7. sorban, WinklerKKK 694. oldal), és a sorozat folytatódik.

Itt, a második epeség előadása során (a 10. sorban) olvashatjuk a „nagh keserwsegoth zenvedeel” kifejezést, amely azonnal értelmezi is számunkra az „epesegöth vallal” kifejezést mindkét elemét, s egyértelművé teszi, hogy a *vall* itt is ’szerved’ jelentésű.

Az *epeséget vall* kifejezésre még egy-egy példát említek két kódexből, melyek szövege igen közel áll egymáshoz.

A 16. század eleji Lázár Zelma-kódexben:

– „emleközzeel meg en edes vram iesus cristus az te zent predikaciოდrol es faradsagidrol es **epesegödrol** kyt te zent testedben mi eröttönk **vallal**”. (A Lázár Zelma-kódex 155. oldalán a 9–12. sorban, majd a 156. oldalán az 1–2 sorban; LázárKFK 347, 349. oldal).

Az 1520. évi Pozsonyi kódexben:

– „Emlekezzel meg vram iesus te zent predicaciოდrol ees faradsagos **epesegedrewl** kyketh The zenth testedben erettewnk **vallal**”. (A Pozsonyi kódex 1. oldalán a 11–14. sorban, PozsonyiKFK 37. oldal).

Álljon itt egy példa a *keserőséget vall* kifejezésre is, a Czech-kódexből:

– „Emleközýel az nagy **keserwsegröl**. kyth te halalodnak ýdeýn **vallal**.” (A Czech-kódex 30. oldalán a 12–14. sorban, CzechKFK 89. oldal).

8.3. Folytatom a példákat a lelki szenvedések területéről. Az alább következő mondatokban a szomorúság, a bánat és a nyomorúság lesz a *vall* ige tárgya.

Ismét a Winkler-kódexszel kezdem, három példát idézek innen.

– „Emleközziel az **zomorwsagrol** kyth **vallal**” (A Winkler-kódex 251. oldalán a 7–8. sorban, WinklerKKK 536. oldal).

– „Emlekoziel **banatodrol** kyth **vallal**” (A Winkler-kódex 252. oldalán a 2–3. sorban, WinklerKKK 538. oldal).

– „Mykoron edes fyaddal ihesus cristussal egiptomba futa(a)l **zomorosagoth** nagyöth **vallal**” (A Winkler-kódex 330. oldalán a 7–9. sorban, WinklerKKK 694. oldal).

Következzék két idézet az 1516. évi Gömör-kódexből.

– „zýuednek **banadýaerth** kýt az koron **vallal**” (A Gömör-kódex 19. oldalán az 5–6. sorban, GömörKFK 177. oldal).

– „Emlegezýel . az **nýomorusagödrol** . kýket **vallal** .” (A Gömör-kódex 112. oldalán a 11–13. sorban, GömörKFK 363. oldal).

⁸² WinklerKKK 31.

S végül álljon itt két olyan idézet, amelyek egyértelműen utalnak a *vall* szó 'szenved' jelentésére. Az első egy Winkler-kódexbeli részlet:

– „Emléközieel megh az **banatrol** ees **keserysegröl** kyth leködben tennen magad **valwan zenvedeel**” (A Winkler-kódex 246. oldalán a 6–9. sorban, WinklerKKK 526. oldal).

Azaz: Emlékezzél meg a bánatról és keserüségről, amit lelkedben tennenmagad „vallván szenvedél”. E megfogalmazás világossá teszi, hogy a „vallván szenvedél” jelentése 'szenvedve szenvedtél'.

A másik részlet a Kriza-kódexből való:

– „Emléközzel kegyes Iesus mynden gondolatydrol es **belső zomorusagidrol** kyket te zöletesödnek eleýtöl fogwa emberi természetben es zyben yelössöl **zenuedel** es **vallal** az te isteni elmedben.” (A Kriza-kódex 6. oldalán a 11–14. sorban, folytatva a 7. oldalon az 1–4. sorban, KrizaKFK 6–7. oldal).

Ebben az idézetben a „szenvedél” és a „vallál” egymásmellettsége utal a két ige szinonima-jellegére.

9. A *vall* ige 'elszenved valamit' jelentésű állandósult szókapcsolatai

9.1. Ebben a fejezetben olyan szókapcsolatokra mutatok példákat, amelyek a mai napig elemei a köznyelvnek, noha bennük a *vall* eredeti jelentése már teljesen elhomályosult. Ilyen frazémáink a *kárt vall*, a *kudarcot vall*, a *szégyent vall*, ezek eredetileg 'kárt szenved', 'kudarcot szenved', illetve 'szégyent kénytelen elszenvedni' jelentésűek voltak.

A 16–19. századi forrásokból eredő, ilyen szókapcsolatokat tartalmazó hosszabb-rövidebb szövegek gazdag tárháza a Szabó T. Attila gyűjtését feldolgozó *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*.⁸³

Lássuk, mikorikiak az egyes szókapcsolatok legkorábbi adatai ebben a szótárban!

A 'kárt vallottam' értelmű „*wallotham*” szóalak már egy 1542-beli példamondatban is jelentkezik. A *kárt vall* szókapcsolat 1548-ban bukkan fel (EMSzT 6:166), majd ezt követően számos példával adatolt. A Szabó T. Attila által közölt feljegyzésekben a *szégyent vall* 1570-től (EMSzT 12: 235–236.), a *bút vall* 1573-tól (EMSzT 1: 1081–1082.; 13: 1083.), a *gyalázatot vall* 1628-tól kezdve (EMSzT 4: 695.; 13: 1083.) fordul elő. A *kudarcot vall* 1593-tól jelentkezik (EMSzT 7: 626.; 13: 1084.), de ennek ősbib változata, az azonos jelentésű *kurcot vall* már 1575-től (EMSzT 7: 651.).

A *kár*; a *szégyen*, a *bú*, a *gyalázat*, a *kudarc* mind kínos, rossz, kellemetlen helyzetet kifejező fogalmak, lelki szenvedést okoznak.

9.2. Érdekesnek tartom, hogy a *kár-vallás*, *szégyen-vallás* főnevek már ismeretlenek a köznyelvben, de korai adatai vannak, lásd pl. a *Magyar nyelvtörténeti szótár kár-vallás, szégyen-vallás* címszavait.⁸⁴

A *kár-vallás* a 16. század végén általánosan használt szókapcsolat volt. Erre mutat, hogy az 1585-ben megjelent, magyar megfelelőket is tartalmazó *Calepinus-szótár* több helyen

⁸³ A *vall* címszó 12. számú jelentése alatt (EMSzT 13: 1083–1084.), valamint az egyes szókapcsolatok tárgyánál, betűrendben.

⁸⁴ NySz 3: 1002–1003. hasábkokon, az 1. *VALL* főcímszó [*Vallás*] címszava alatt.

használja a „Kár vallás” kifejezést magyar megfelelőként.⁸⁵ Melich kiadása alapján közlöm az oldalszámot, az illető latin szót és a szótárbeli magyar megfelelőjét:

314. detrimentum – *Kár vallás* ;
 331. dispendium – *Hiába valo, haszon talan költség. Kar [!] vallás* ;
 496. iactura – *Kár vallás* ;
 555. intertrimentum – *Kar vallás* ;
 intertritura – *Kar vallás* ;
 578. laesura – *Kár vallás*.

A *vall* ige bizonyos toldalékos alakjainak a *kárt vall* szókapcsolat tárgyával történt összevonásából több szavunk is keletkezett. Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárban* külön szócikk mutatja be *kárvallás* és a *kárvalló* szavak előfordulásait.⁸⁶ A ’pórol járt, megkárosult <személy>’ jelentésű *kárvallott* ma is gyakran használt, élő eleme nyelvünknek, szemben a *kárvallás*-sal, amely szenvedő alanya, mondhatnánk *kárvallottja* lett a nyelvi változás kiszámíthatatlan folyamatainak. Noha a köznyelvből kihalt a *kárvallás*, a tájnyelvben mégis dokumentált, ahol ’kár, veszteség’ jelentésű.⁸⁷

9.3. Noha módszeres keresést nem folytattam a fentiekben említett szókapcsolatok legkorábbi előfordulásainak felderítésére, de ha olvasmányaim során egy-egy korai példával szembe kerültem, akkor azokat feljegyeztem. Közülük a két legkorábbit említem meg, amelyekben összesen négy *vall*-os szókapcsolat szerepel. Megtörténhet, hogy az alábbi adatok között a szókapcsolatok kutatói által számon tartott előfordulásoknál korábbiak is vannak.

A *szégyent vall* és *kárt vall* 1515-beli jelentkezését találtam meg Szabatkay Mihálynak Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát bán veszedelméről szóló énekében, amelyet mint *Cantio Petri Berizlo 1515* tett közzé Szilády Áron a *Régi Magyar Költők Tára* 2. kötetében, az első kötethez tartozó pótlások között. Szilády szövegközlése alapján idézem az 5. versszakot.⁸⁸

– Az szót mondja szandsák-vajda az ő fogságában :
 » Jaj! hogy veszék, **szégyent vallék** én bátorságomban,
 Egy pap miatt nagy **kárt vallék** én vajdaságomban.

Ugyancsak két szókapcsolatot találtam Zay Ferenc 1535 körül írt emlékiratában, amely Nándorfehérvár 1521-ben történt elvesztéséről szól. Ebben a szövegben a *kárt vall* és a *kisebbséget vall* kifejezéseknek van nyoma.

Lássuk előbb a betűhű közlés szerinti szöveget a kézirat 53. oldalának 15–19. sorából.⁸⁹

⁸⁵ Melich János (sajtó alá rendezte): *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. (Ambrosii Calepini Dictionarivm Decem Ligarvum Lygdvni, M. D. LXXXV.)* Bp. 1912.

⁸⁶ EMSzT 6: 222–223.

⁸⁷ ÚMTSz 3: 126; Kiss Géza (szótári hagyatékából) – Keresztes Kálmán (szerk.): *Ormánysági Szótár*. Bp. 1952. A 282. oldalon a *kárvallás* címszó alatt.

⁸⁸ [Michael de Szabatkay]: *Cantio Petri Berizlo 1515*. = Szilády Áron (szerk.) *Régi Magyar Költők Tára* 2. kötet. XVI. századbeli magyar költők művei. Bp. 1880. 365–367., jegyzetek: 482–487.; lásd még erről: Ábel Jenő: *Beriszló Péter énekéhez*. Egyetemes Philológiai Közlöny 12. (1888.) 529–534.

⁸⁹ Zay Ferenc: *Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.)* Közzéteszi: Kovács István. Debrecen 1982. 111.

„El Thekelly Magaban Hogy El Menyén alwla, Es Heyaba Ne wezesse Nepéth alatta, Mongyak Hogy azth montha vona, Hogy Nem Heyaba **waloth** wona mynd **Karth** Smynd **Kysebssegewt**, ...”

A részlet értelmezése könnyebb a mai olvasóra tekintettel elkészített szövegkiadás alapján:⁹⁰

„Eltekéli magában, hogy elmenjen alúla, és héjába ne veszesse népét alatta. Mondják, hogy azt mondta vóna, hogy nem héjába vallott vóna mind kárt s mind kisebbségöt, ...”

A *kárt vall* értelme közismert, de mi a *kisebbséget vall* jelentése?

A köznyelvből ismeretlen szókapcsolat tárgyát megjeljük a 20. századi tájnyelvben. Így a *Szamosháti Szótárban* megtaláljuk a *kisebbség* szónak ’hátrány’, valamint ’gyalázat, szégyen’ jelentéseit. Az előbbihez tartozik egy fonetikailag pontos lejegyzésű példamondat, mely tartalmilag a következő: „Nem válik az az embernek kisebbségére, ha megtanulja”.⁹¹ Hasonlóképpen az *Új Magyar Tájszótár* is közli ’kár, hátrány’ jelentéssel a *kisebbség* szót.⁹²

Tehát a *kisebbséget vall* jelentése kétségtelenül ’hátrányt szenved’.

9.4. Ezen a ponton szakítom meg a *vall* ige jelentéseinek vizsgálatát, mivel meggyőződésem szerint a fentiek elegendő bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy az ’elszenved valamit’, ’szened’ meghatározó fontosságú jelentése volt e szónak a 15–16. században, s joggal feltételezhető, hogy ez egy élő jelentés volt a 13. század elején is.

Sőt, a *vall* ige bizonyos olyan jelentéseinek esetében is, amelyekben ezt ma már egyáltalán nem érezzük, a ’szened’ jelentésnek volt alapvető szerepe.

Hadrovics László említi *Történeti jelentéstanában*, hogy manapság „a *felcsigázza az érdeklődést* szólást hallva már senki sem gondol arra, hogy valaha a *kinvallatás*nál a *vádlottat* valóban csigán húzták fel”.⁹³ Hadrovicsnak ez az emlékeztetője két szempontból is fontos a számunkra: egyrészt emlékeztet arra, hogy egy-egy szó eredeti jelentése teljesen elhomályosulhat, másrészt emlékeztet arra, hogy valaha szokásban volt a *kinvallatás* intézménye.

Így Hadrovics emlékeztetője nyomán eszünkbe juthat, hogy a *beismerő vallomást tesz* szólást olvasva ma már nem nyilvánvaló, hogy eredetileg a *vallat*, *vall*, *vallomás* alapvető konnotációs eleme volt a kényszerítés, a szenvedtetés: hogy a *vallat* eredetileg ’erőszakkal, szenvedés okozásával nyilatkozatot kikényszerít’ jelentésű volt. És a *vallat* elvárásainak megfelelő *beismerő vallomást* akár a józan ész által elképzelhetetlen, felfoghatatlanul embertelen módszerrel és kegyetlenséggel kényszerítették ki a gyanúsítottból. Ezt a jelentésbeli kiindulási pontot felidézve, ha azt olvassuk, hogy „a körúti robbantás gyanúsítottja *beismerő vallomást tett*”, akkor ebből még nem következtethetünk arra, hogy valóban a gyanúsított követte el a bűncselekményt.

Másfelől emlékeztetnék arra is, hogy a hatalmat birtoklók világképétől, az előirt és megkövetelt mitológiától különböző meggyőződésű, hitvilágú, világképű személyek *kinvallatások* hatására *vallották* meg a hitüket, ismerték be, hogy mely hitnek a *vallói*, mi az ő *vallásuk*.

Ezekkel a megjegyzésekkel csupán utalni szeretnék arra, hogy a *vall* ige jelentésfejlődése nem követte a TESz, illetve az EWUng feltételezését, amely szerint a *vall* eredetileg

⁹⁰ Zay Ferenc: *Az Lándorfejrivar elveszésének oka e vót és így esött*. Sajtó alá rendezte: Kovács István. /Bibliotheca Historica/. Bp. 1980. 57.

⁹¹ Csúry Bálint: *Szamosháti szótár*. I–II. Bp. 1935–1936. 1: 514. A *kisebbség* címszó alatt.

⁹² ÚMTSz. 3: 366. A *kisebbség* címszó alatt.

⁹³ Hadrovics László: *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Bp. 1992. A 331. oldalon a 249. szakaszban.

'nyilvánosan elismer, kinyilvánít valamit' jelentésű lehetett.⁹⁴ Az előzőekben számos példával szemléltetett 'elszenved valamit' jelentést a *vall* szavunk egyik legkorábbi jelentésének kell tartanunk.

Ezen kérdések vizsgálata messzire vezet, és kívül esik jelen publikációm keretein.

10. A *ualallal* szót tartalmazó versszak értelmezése

10.1. Most térjünk vissza az Ómagyar Mária-siralom problematikus szavához.

A fentiekben, a 7., 8. és 9. fejezetben számos példán keresztül bemutattam, hogy a *vall* ige a 15–16. században rendelkezett az 'elszenved valamit', illetve 'szened' jelentéssel.

Ennek alapján a *vall* igéből az *-ál* deverbális névszóképzővel létrejöhetett egy 'szenedés' jelentésű **vallál* főnév, – hasonlóképpen a *(meg)hal* igéből képzett *halál* szavunkhoz –, és a *-val*, *-vel* eszköz- és társhatározó rag hozzáillesztésével és az itteni *[v]* hasonulásával létrejött egy 'szenedéssel' jelentésű **vallállal* szó.

Mivel azonban a vizsgálataim során sehol sem bukkant fel egy 'szenedés' jelentésű **vallál* főnév, ezért felvetődött bennem annak gyanúja, hogy egy ilyen, a *vall* igéből képzett főnév valójában nem volt használatban a magyarban; ez a szó talán az Ómagyar Mária-siralom költőjének egyéni, egyszerű szóképzése.

Külön magyarázatot kíván tehát, hogy miért nem dupla *l*-lel írt „*uallalla*” szóalakat találunk a költeményben. Meggyőződésem szerint ennek az az oka, hogy a költő a hosszú *l* hangot (vagyis a második *l* betűt) feláldozta a második és negyedik sor tökéletes összecsengésének érdekében: ily módon ugyanis egy hibátlanul hangzó *valállal* – *halállal* rímet kapott. Vagyis ebben a speciális értelemben igazat kell adnom Gragger Róbertnek: itt valóban egy szójátékkal állunk szemben.

Ebből következően a „*ualalla*” betűsört tévesztés vagy hiány nélkülinek, az eredeti kéziratával azonos alakú szónak tartom. Így egy szokatlan helyzet állt elő: mivel a *vall* igéből képzett főnév helyesen lejegyzett alakja a *uallallal* lett volna, ezért a *ualallal* helyesírási szempontból hibás; mégis, az *l* betű elhagyását nem a másoló, hanem a költő számlájára írom.

A fentiek alapján az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szava a jelentésére tekintettel egy hapax legomenon.

A szó egykori kiejtése bizonyosan [*valállal*] volt.

Eredményeinkből következik, hogy az EWUng *valál* szócikkében felsorolt első három – egyébként kérdőjellel jelölt – jelentés, amelyek mindegyike az ÓMS-beli előfordulás lehetséges értelmezéseként szerepel, elhagyandó a magyar nyelv jövőbeli etimológiai szótárából. Helyettük a 'szenedés' jelentést kell felvenni – immár kérdőjel nélkül.

10.2. Térjünk vissza a *ualallal* szót tartalmazó versszakhoz. Amint láttuk a 2. fejezetben, az alábbi betűsorrallal lejegyzett versszak olvasható ki a Leuveni kódexből:

„Tuled ualmun / de num ualallal / hul yg kynzassal / fyom halallal./”

⁹⁴ TESz 3: 1079.; EWUng 2: 940–941.

Kérdés, miként értelmezzük a „*ualmun*” betűsört? Az nem kétséges, hogy ez a betűsor hibás, még esetlegesen kihagyott betűk feltételezése mellett sem ad ki a vers szövegébe beleillemző értelmes magyar szót. De vajon be kell-e iktatnunk a *kell*-t a versszak első sorába, amint Négyesy László és Mészöly Gedeon meglehetősen határozottsággal állította? Vagy nem kell a *kell*, miképpen Pais Dezsőre utalva Benkő Loránd érvelt? S ha nem kell, akkor vajon *válnom* vagy *válnám* állhatott-e az eredetiben?⁹⁵

Érdemes felidézni a latin minta megfelelő versszakát:

„Morte, beate, / separer a te, / dummodo, nate, / non crucieris. //”

Ennek általam javasolt fordítása:

A halál, áldottam, / válasszon el tőled, / csak hogy te, szülöttem, / ne kínoztassál meg. //

A latin előképre tekintettel az a véleményem, hogy a költemény kéziratában az első sor végén a ’válnám’ jelentésű „ualnam” betűsor állhatott, vagyis a Benkő által második lehetséges változatként feltételezett szóalak. Így viszont nincs szükség a *kell* szó feltételezésére.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy a verssorban a *válik* igének a feltételes módú, egyes szám első személyű alakjai közül miért a tárgy-as és miért nem az ideillő alanyi végződéssel ellátott változata van: miért *válnám*, miért nem *válnék*?

Benkő Loránd 1980-as monográfiájában így fogalmaz erről, Pais Dezső explicite ki nem fejtett, de kikövetkeztethető nézetét ismertette: „az ikes *válik*-nak a feltételes mód egyes szám 1. személye nyilvánvalóan *válnám* volt ez időben is.”

Nos, nézetem szerint a feltételes módnak mind az általános ragozás szerinti, mind a határozott ragozás szerinti alakjai használatban voltak már „ez időben is”; egyértelműen erre utalnak az Ehrenfeld-kódexben jelentkező, egyes szám első személyű feltételes módú igealakok.⁹⁶

De mivel a versszak második, harmadik és negyedik sorában az egyes sorvégi szavak utolsó két vagy három vokálisa *a* és *á* hang, ezért meglehetősen zavaró hangzást eredményezne az első sor végén egy *á* – *é* vokáispár. A *válnám* igealak használata nem okoz megértési nehézséget, és talán még választékosabbnak is tűnhetett, mint a *válnék*. Hangzását illetően viszont a *válnám* használatával a sorvégi magánhangzók sorozata így alakul: *á – á / a – á – a / a – á / a – á – a //* Ez a hangzásbeli harmónia indokolhatta a *válnám* alkalmazását a *válnék* ellenében.

Nézetem szerint tehát az első sor eredetileg „Tuled ualnam” alakú volt.

10.3. Fordítsuk figyelmünket a *hul yg kynzassal* verssor felé.

Benkő Lorándnak a *hul* funkciójáról vallott véleményét a 4.4. alfejezetben idéztem; ő erről így nyilatkozik: „vonatkozó határozószónak venném, amely itt mellékmondatot kapcsol, időbeliségre utaló jelentéssel.” De végül megjegyzi: „Mivel az eredetileg szintén vonatkozó határozószói szerepű *hogy* alkalmasint *hol* > *holy* > *hogy*-féle alaki változással [...] vált kötőszóvá, PAIS „*hogy*”-os értelmezése sem jogtalan.”

Benkő elmondja máshol, hogy – egyetlen kivétellel – az ÓMS szenvedő igealakjai „szabályosak”;⁹⁷ a szabályosak közé tartozik a *kynzassal* is. Ennek jelentése ’kínozva legyél’ vagy

⁹⁵ Benkő 1980. 60. A szövegkövető értelmezésben egymás alatt van a két lehetséges változat.

⁹⁶ Jakab László: *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Debrecen 2002. Lásd a 425–426. oldalon a „-ná/-né + alanyi személyrag”, illetve a „-ná/-né + tárgy-as személyrag” felsorolásokat.

⁹⁷ Benkő 1980. 187.

'megkínóztassál', s pontosan ebben a jelentésben a mai köznyelvben is jól érthető igealak. Erre tekintettel meggyőződésem szerint akkor járunk el helyesen, ha a verssornak mind a szövegkövető értelmezésében, mind a mai megfelelőikkel történő értelmezése esetén megtartjuk a szenvedő igealakot, és aztán ehhez igazítjuk a mellékmondatot kapcsoló kötőszót.

Így járt el Benkő Loránd az általa adott szövegkövető értelmezésben: „hol így kínzassál”, de már eltért ettől a mai megfogalmazású értelmezése során adott mindkét variánsban. Az első variáns szerint: „amikor így kínoznak”, az egyenértékűnek tartott másik változat szerint „hogyan kínozzanak”. Tehát Benkő az első esetben időbeliségre utaló vonatkozó határozószóként, a második esetében célhatározói funkciójú kötőszóként értelmezi a *hul*-t.

Megtartva a *kínzassál* szenvedő igealakot, a mai köznyelvi használat szerint kétségtelenül a célhatározói funkciójú *hogy* kötőszónak kell itt állnia. Kérdés, hogy vajon nem lett volna természetes ennek a használata már az ÓMS kéziratában is. Tekintettel arra, hogy a *hug* ilyen funkcióban már a Halotti beszédből is ismert,⁹⁸ így kronológiai nehézség nem merül fel, és teljesen természetes lenne, ha az illető sorban nem a *hul*, hanem a *hug* (azaz a *hogy*) kötőszó állna. De ekkor felmerül a következő kérdés: nem lehetséges-e, hogy itt egy másolási hibával állunk szemben, amely egy betűt érint?

Úgy vélem, hogy nem indokolt a másolási hiba feltételezése. Ugyanis a verssor zenei harmóniája iránt támasztott legszerényebb igény is majdnem teljes határozottsággal kizárja a „*hug* *yg*” szó pár alkalmazását, s még akkor is a „*hul* *yg*” szó pár jelenlétét teszi valószínűvé, ha úgy gondoljuk, hogy a *hul* vonatkozó határozószó kevésbé illett ide.

Itt utalnék Benkőnek a kutatástörténeti összefoglalóban már idézett megjegyzésére, amely nála érvként szolgál a *hul*-nak az általa valószínűbbnek tartott vonatkozó határozószói funkció mellett: „Ezt a felfogást látszik erősíteni mindenekelőtt a hangalak, amely a valószínűbb *l*-es olvasat miatt formálisan is egyezhet a *hol* határozószóval.” Ezt Benkő az *ly*-es olvasattal szemben mondja. Számomra épp egy ellentétes gondolatmenetben jut szerephez az *l* hang: bár a *hogy* kötőszó természetesebb lett volna ezen a ponton, de a verssor zeneisége iránti elvárás a *hul* használatát kényszerítette ki.

Így nézetem szerint a másolat hibátlanul adja vissza az eredeti kézirat *hul* *yg* *kínzassál* verssorát.

Csak egy rövid megjegyzéssel utalnék arra, hogy az „*yg*” szó még egy helyen bukkan fel a versben, a 3. versszakban. Azonban a szövegkörnyezet alapján kétségtelen, hogy a 10. versszakban 'így', a 3.-ban viszont 'egy' jelentéssel szerepel.

10.4. Még a versszak utolsó szavával kell foglalkoznom.

Martinkó András megemlítette a következőt: „különösnek találom, hogy senki sem akadt fenn ezen a frazeológián: „kínzassál... halállal”. *Halálra* lehet valakit kínozni, de *halállal* nem szokás.”⁹⁹

Nos, ennek oka véleményem szerint elég egyszerű, s ezáltal több értelmezési nehézség is megoldást nyer. Ugyanis mondattani szempontból vizsgálva a versszakot, meggyőződésem szerint annak első és negyedik sora tartalmazza a főmondatot, a második és harmadik sora a mellékmondatot. Tehát a költő a két, egymáshoz kapcsolódó gondolat versebe foglalásakor a

⁹⁸ Lásd: TESz 2: 129–130. *hogy*² címszó alatt.

⁹⁹ Martinkó (a 49. jegyzetben *i. m.*) 46.

közbeékeléses megoldást alkalmazta, megvalósítva ezzel a második és negyedik sor végén álló szavak hibátlan összecsengését: *ualallal – halallal*. A versszak értelmezése szempontjából ez egy igen fontos észrevétel. Minden bizonnyal pontosan erre utalt Horváth János, amikor a versszak „átlépő gondolatmeneté”-ről tett említést.

10.5. Mielőtt az értelmezés kérdését tárgyalnánk, rögzíteni szeretném, hogy nézetem szerint a versszak hipotetikus eredetije az alábbi volt – kurzívval jelölve azt a három karaktert, amelyek lemásolása során tévesztés történt:

„Tuled ualnam / de num ualallal / hul yg kynzassal / fyom halallal.//”

Végre elérkeztünk ahhoz, hogy megadhassam a versszak értelmezéseit!

A) Szövegkövető értelmezésem az alábbi:

A1) Tőled válnék, / de nem valállal, / hol így kinzassál, / fiam, halállal. //

A gondolatok szerinti, azaz „főmondat | mellékmondat” tagolás szerinti értelmezésem:

A2) Tőled válnék, fiam, halállal; | de nem valállal, hol így kinzassál.

B) Értelmezésem a mai szóhasználattal:

B1) Tőled elválnék, / de nem szenvedéssel, / hogy így megkinzassál, / fiam, halállal. //

A gondolatok szerinti, azaz „főmondat | mellékmondat” tagolás szerinti értelmezésem:

B2) Tőled elválnék, fiam, halállal; | de nem szenvedéssel, hogy így megkinzassál.

Tekintettel arra, hogy a latin előképhez hasonlóan a magyar költemény is erősen sűrített, szikár megfogalmazású, érdemesnek tartom egy jobban körülírt értelmezés közlését is.

C) Részletesebb megfogalmazású értelmezés:

Elválnék tőled fiam, akár még a halál árán is, de csak ha ez nem járna számodra ilyen borzalmas szenvedéssel, ily szörnyű megkínóztatással.

Itt szeretném felhívni a figyelmet a negyedik sor elején álló *fiam* szó kettős szerepére. Alapfunkciója szerint a főmondat részét képezi: „Tőled elválnék, *fiam* – halállal”. De betölt egy másik szerepet is, a mellékmondatához is csatlakozik a beékeléses szerkesztési mód következtében: „de nem szenvedéssel, hogy így megkinzassál, *fiam*”! E kettős funkció következtében szinte észrevétlenül vezet vissza a mellékmondatból a főmondatba. E szerkesztésmód a régies hangzású magyar szakszóval élve a „közöléses” versformálás, amelyet Gragger Róbert észretelezett német nyelvű értekezésében már 1923-ban.

10.6. És most jutottunk el odáig, hogy összevethessük a latin előképet és a magyar versszakot. Mind a latin, mind a magyar versszak a lehetőségek határait maximálisan kihasználva sűrített megfogalmazású.

Az előkép tehát:

Morte, beate, / separer a te, / dummodo, nate, / non crucieris. //

A magyar versszak (korrigálva a második szó három betűjét):

Tuled ualnam / de num ualallal / hul yg kynzassal / fyom halallal. //

A főmondat a *Planctus*-ban a versszak első két sora, a magyarban az első és a negyedik sor:

Morte, beate, separer a te → Tőled válnék, fiam, halállal.

A mellékmondat a latin versszak harmadik és negyedik sora, a magyarban a második és harmadik sor, továbbá a negyedik sor első szava (!):

dummodo, nate, non crucieris → de nem szenvedéssel, hogy így megkínzassál, fiam!

Tehát a magyar „fiam” egyszerre fordítása a latin „beate”-nak és a „nate”-nak!

A magyar fordító megoldását különleges költői bravúrnak mondanám; tehetség és rutin együttesének rendkívüli, különlegesen szép megnyilvánulása.

10.7. A terjedelmes kutatástörténeti összefoglalóban áttekintettük a kevés híján egy évszad alatt felvetett különböző elgondolásokat, amelyek célja a *ualallal* szó értelmének tisztázása volt. Úgy gondolom, hogy immár a „helyes megoldás” ismeretében érdemes csoportosítani a korábbi javaslatokat.

– Az első csoportba sorolom a legmegalapozatlanabb ötleteket, melyekhez egyáltalán nem tartoznak a kutatók által feltételezett jelentést alátámasztó forrásadatok, és ezen túlmenően használatuk az adott helyen szemantikailag is problematikus: csak nehézkesen illeszthetők be a költemény gondolatmenetébe és kifejezőmódjába.

Ilyennek tartom Mészöly Gedeon és A. Molnár Ferenc elgondolásait, akik érvelésük során mindketten egy tudományosnak tűnő gondolatmenetet követnek, a „kizárásos módszer”-t, ez azonban tévútra vezet mindkettőjüket. Ebbe a csoportba sorolom Martinkó András 1984-ben publikált értelmezését is, aki a „de num ualallal / hul yg kynzassal” verssorpárt a ’de nem hogy cserébe így kínzassál’ érteleműnek gondolja. Az általuk feltételezett ’boldogság’ (Mészöly), ’élet’ (A. Molnár), illetve ’cseré(be)’ (Martinkó) jelentéssel rendelkező – vagy ezekhez akár át-tételesen kapcsolható értelmű – *valál* szó egyáltalán nem bukkan fel magyar nyelvű szövegben írásbeliségünk mintegy nyolc évszázada folyamán.

– Egy másik csoportba tartozik Négyesy László elgondolása, aki a *válík* igéből próbálta magyarázni a költemény szavát, ’válás, elválás’ esetleg ’elbúcsúzás’ jelentést feltételezve. Az elgondolás komoly nehézsége, hogy a versszak első sora így tartalmilag ellentmondana a második sornak.

– Egy harmadik csoportba sorolhatók azok az ötletek, amelyek a forrásszövegekből ismert *valál* szó különböző, a források alapján azonosítható jelentéseihez kapcsolódó javaslatokkal próbálkoznak.

– Ilyen Gragger Róberté, aki a *valál* szó hipotetikus ’bíró’ jelentéséből indult ki, és ennek alapján úgy értelmezi a „nem valállal” kifejezést, mint ’nem bíróval, nem ítélet alapján’.

– Ilyen Andrássyné Kövesi Magda elképzelése, aki szerint a *ualallal* jelentése: ’törvény szerint (való)’ ’a közösség törvénye szerinti’. Ez lett a TESz-ben és az EWUng-ban is a 2. sorszámú hipotetikus jelentés.

– Ilyen irányban tett tapogatózó lépéseket Martinkó András, értelmezési javaslata a „nem valállal” kifejezésre: ’de nem birtokba adva, prédául kiszolgáltatva’.

– Ilyen Nyíri Antal javaslata, aki szerint a *ualallal* jelentése ’jószággal, örökséggel’.

A fentiek közül jelentés és versformálás szempontjából Martinkó András javaslata nem nagyon, Nyíri Antalé nagyon nem illik a költeménybe.

Gragger hipotézisének nehézsége, hogy a szónak sem ’bíró’, sem ’ítélet’ jelentése nem volt. Andrássyné Kövesi Magda hipotézisének nehézsége, hogy a *valál* ’törvény’-t sohasem jelentett, csupán ’közösség vezető testületé’-t (legkorábbi adat: 1541), illetve ’közösség joghatóságá’-t (legkorábbi adat: 1559). A *valál* ismert jelentéseinek átvitt értelmű használatát feltételezve lehet e két kutató elgondolásait „esetleg szóba jöhető hipotézisek”-nek tartani.

– Egy negyedik csoportba teszem azok véleményét, akik a versszak által sugallt jelentést próbálják megfogalmazni, akár konkrét azonosítással, akár csak körülírással.

– – Ebbe a csoportba helyezem a Horváth János által 1923-ban megpendített nézet sorozatot, aki a szó lehetséges jelentéséről ezt írta: „talán úgy értendő a szöveg, hogy: nem való, nem illő, nem méltányos dolog, hogy [f]iam meghal. Vagy talán: valósággal, valójában, igazán.”

– – Ide sorolom Pais Dezső eljárását, aki ugyan nem feleltetett meg konkrét szót a *valál*-nak, mondhatnánk, elzárkózott a találgatástól; helyette pusztán a szemantikai összefüggés alapján próbálja meg értelmezni az egész verssort, s ehhez a „de ne volna” kifejezést használja. Ezt az értelmezést „fordítja le” a TESz az ÓMS-beli *valál* szó 1. sorszámú, hipotetikus jelentéseként a ’tény, való helyzet’ megfogalmazással, majd Pais Dezső fenti értelmezését az EWUng – nyilván a Benkőtől kapott nagyon pozitív értékelést¹⁰⁰ is figyelembe véve – alakította ki a 3. számú hipotetikus jelentést, a ’Dasein’-t, azaz ’létezés’-t.

– – S ugyanide tartozik Benkő Loránd azon nézete, mely szerint „a *ualallal* ’valósággal’ jelentése bele is férne a szövegbe, azzal a megszorítással, hogy itt a ’valóság’ a kedvezőtlen értelmű, a borzalmas, szörnyű, megmásíthatatlan stb. valóságot jelenti”. Ez a hipotézis lett az EWUng-beli 1. számú lehetséges jelentés.

És bár az általam javasolt értelmezés, a ’szenvedéssel’ jelentés egyértelműen különbözik Benkő javaslatától, értelmi és érzelmi tekintetben mégis az övéhez áll a legközelebb az összes korábbi elgondolással összehasonlítva.

10.8. Néhány gondolatot írnék arról, vajon mi lehetett az oka annak, hogy a *ualallal* szó ’szenvedéssel’ jelentése rejtve maradt a kutatók korábbi nemzedékei számára.

Bizonyosan több tényező összzejátszása okozta ezt.

Elsőként említendő tényezőnek azt tartom, hogy a költő a tökéletes rím kedvéért nem a két *l*-es *uallallal* szóalakot írta le, hanem a *ualallal*-t. Ezáltal szavunk homonimikus kollízióba került a sokféle jelentésben adatolt *valál* főnév eszközhatározó ragos alakjával, s ezzel téves irányba terelte számos kutató figyelmét. Ha soha nem létezett volna a *valál* szó a magyarban, akkor talán könnyebb lett volna a megoldás megtalálása.

Egy további tényezőnek tekintem, hogy a *vall* ige ’elszenved valamit’, ’szenved’ jelentése a 20. században már nem tartozott a gyakran alkalmazott, ismert, élő jelentései közé.

Utólag úgy tűnhet, hogy a megoldás valójában nem túl nehéz. Egy heurisztikus folyamat a részleteit illetően kevésbé rekonstruálható; de úgy vélem: annak megsejtése, hogy a *ualallal* betűsor kiegészítendő a megfelelő helyen egy addicionális *l* betűvel, ez tekinthető a megoldás kulcsának.

Talán nem lesz érdektelen ugyanezt a kérdést megvizsgálni a korábban megfajított *kyniuhhad* esetében is. A nehézséget nyilvánvalóan itt is több tényező okozta.

Elsőként említendő tényezőnek azt tartom, hogy a másoló szóköz nélkül, egymáshoz közel írta le a két szót. Ezzel téves irányba terelte a kutatók figyelmét, akik a betűsort egy szóként próbálták értelmezni; az *i* betűt alkalmasint az *n* palatizációs jelének tekintették.

Egy másik lényeges tényezőt jelent, hogy a *juhhad* szó töve meglehetősen nehezen azonosítható a ma használatos szavainkban, és ezért e szó ’megnyugszik’, ’nyugalomba kerül’ jelentése nem magától értetődő.

¹⁰⁰ Benkő 1980. 347.

Ebben az esetben úgy vélem: annak megsejtése, hogy a *kyniuhad* betűsor kiegészítendő a megfelelő helyen egy szóközzel, ez tekinthető a megoldás kulcsának.

10.9. Eddig csupán helyenként esett szó esztétikai aspektusokról; fontosnak érzem azonban, hogy szóljak a versszak stílusáról és művészi kvalitásairól is.

Véleményem szerint ez a négy sor stilisztikailag, ritmikailag és zeneileg egyaránt mestermű.

Nemcsak a már említett *valállal – halállal* tökéletes rímet vagy a sorvégi szavak – jelesül *válnám / valállal / kinzassál / halállal* – magánhangzópárjainak, illetve magánhangzókombinációinak kvartettjét dicsérhetem szép, dallamos együtt hangzásuk okán: *á – á / a – á – a / a – á / a – á – a //*.

Érzésem szerint a négy verssor $2 + 2 / 2 + 3 / 2 + 3 / 2 + 3 //$ szótagszámai kiváló, dinamikus ritmikát adnak. Továbbá „hallgassuk meg” a verssorpárok sor eleji két vokálisának felcserélésével elért különleges hangzást:

– az első és második sorban: *Tuled ... / de num ...*, azaz *ű – e / e – ű* ;

– a harmadik és negyedik sorban: *hul yg ... / fyom ...*, azaz *o – í / i – o* .

És megemlítem, hogy a *vál-* ’elválni’ és a *val(l)-* ’szenvedni’ igék egymásutánisága még egy belső alliterációval is hozzájárul a versszak zeneiségéhez és művészi hatásához.

Összefoglalásképpen azt kell mondanom, hogy ebben a négy soros, mindössze tíz szó-ból álló versszakban a költői eszközök egész tárházát találjuk meg: rímet, ritmikát, alliterációt, a gondolatok átfűzését, vokális-konzonanciát, zenei motívum tükrözését. Ennek alapján egy kivételes tudású költő személyisége dereng fel a távoli múltból, a szinte alig olvasható folyóirással, apró betűkkel lejegyzett elhalványuló sorok mögött.

Ennek fényében okkal várható el, hogy az Ómagyar Mária-siralom tizenkét versszakának mindegyikét úgy tudjuk majd rekonstruálni és megérteni, hogy e kis szövegegységek világos mondanivalójú, hajlékony gondolatfolyamú, az érzelmet pontosan kifejező, művészi megfogalmazású költői alkotásokként álljanak előttünk.

10.10. Mondandóm végéhez közeledve *megvallom*, hogy a *valállal* szó körüli vizsgálódásaim során előbukkant két nyelvtörténeti problémakör, amelyek izgalmas kérdésekhez és meglepő válaszokhoz vezettek el.

Az egyik az Ómagyar Mária-siralométól határozottan különböző jelentésű – és bár szórványosan, de a 15. századtól a 19. századig időről időre jelentkező, változatos értelmű – *valál* főnevek jelentésfejlődésének és etimológiájának (etimológiáinak!) a vizsgálata, a másik pedig hasonló kérdések tisztázása a *vall* igének – jelentéseit tekintve ugyancsak igen népes családja – esetében.

Maradt tehát még elmondani valóm *valálokról* és a *vall-ról*.

Hosszúra nyúlt elemzésünk végén itt veszünk búcsút az Ómagyar Mária-siralom e rövid versszakától. Remélem, hogy érveim az elfogulatlan szemléletű és nyitott gondolkodású olvasók számára meggyőzőeknek bizonyulnak.

1923 elején, az Ómagyar Mária-siralom első ismertetése során Horváth János irodalomtörténész az alábbi jövőbe látó megállapítást tette: „Az Árpád-kori Mária-siralomvers sokáig fogja még foglalkoztatni a tudományt, hiszen a már jó 150 éve ismeretes Halotti beszéd irodalma

sincs még lezárva. Ily lelet, ha egyszer belekerült a tudományos és irodalmi élet eleven forgalmába, soha többé ki nem eshet onnan.”

Horváth Jánosnak volt egy másfajta jóslata is ugyanitt, pár sorral feljebb. Ugyanis az ismert jelentésű *valáloktól* határozottan különbözőnek érzett, ismeretlen, rejtélyes jelentésű *valállal* szó értelmét illetően könnyedén azt jósolta: „majd kiderítik a nyelvészek”.

Nos, úgy érzem, hogy ennek a feltétlenül jogos reménynek-elvárásnak, – bár talán előre nem sejtett késedelemmel –, de azért még az egy évszázados időkereten belül sikerült eleget tennünk.

What is the Meaning of the Word *ualallal* as it Appears in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary?

Keywords: earliest Hungarian text records, Old Hungarian Lament of the Virgin Mary, words of unidentified meaning, noun valál, verb vall.

The Lament of the Virgin Mary, written in Old Hungarian, is one of the earliest dated Hungarian texts on record. It was likely composed between 1200–1225; (see Holler, László: “Chronology of the Earliest Hungarian Text Records and the Explanation of the Expression *kyniuhhad* Occurring in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary.” Erdélyi Múzeum 77. (2015) 117–134.)

The meaning of some words in the poem are disputed even today. One of these is the word *ualallal*, found in the 10th verse; pronounced [*valállal*]. The author concludes that, contrary to former explanations, the meaning of the word is ‘with suffering’. The author supports this postulation with citations from several excerpts from 15th–16th century texts in which the verb *vall* clearly has the meaning ‘to suffer’. He further argues that, regarding the Lament, this meaning semantically fits into the text perfectly. The correct spelling of the word would have been “*uallallal*”, but in order to achieve a perfect rhyme with the word “*halállal*” the poet used the special form “*ualallal*” having only one *l* after the *ua*- letters.

This article further discusses other problems related to the 10th verse of The Lament of the Virgin Mary and extrapolates on the verse’s meaning as well.

Maczelka Csaba

Dialógus, paratextus, polifónia – szempontok Thomas More művének értelmezéséhez

2016-ban volt 500 éve, hogy első kiadásában megjelent Thomas More (1478–1535) latin nyelvű klasszikusa, az *Utópia*,¹ amit a nemzetközi More-szakértők és utópiakutatók különféle rendezvények végeláthatatlan sorával ünnepeltek meg. Az évforduló Magyarországon is érezte hatását: a Central European University és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem szervezésében Budapesten tartott előadásokat és műhelyeket a mai angolszász utópiakutatás egyik legnagyobb alakja, Gregory Claeys, míg Czigányik Zsoltnak köszönhetően több, a magyarországi kutatásokat összefoglaló rövid közlemény is megjelent a szakterület legtekintélyesebb folyóiratában, a *Utopian Studies*-ben.² Nemzetközi beágyazottságunkat talán még ennél is markánsabban jelzi, hogy az európai utópiakutatókat tömörítő társaság, az *Utopian Studies Society* 2018-as konferenciájának helyszíne is Budapest lesz. More művének a kiélezett szakmai érdeklődésen is túlmutató irodalomtörténeti jelentősége ugyanakkor abban is jól tükröződik, hogy a könyv ma használatos és az eredeti cím finomságait sajnálatosan elfedő rövid címe nem csupán egy irodalmi műfaj nevévé, hanem a politikai spektrum minden szegletén használt, mármár elkoptatott zsurnalisztikai fordulattá³ és a populáris kultúra szerves részévé is vált (lásd például a 2013–2014-es, *Utópia* című, egy fiktívképregény-kézirat köré szerveződő sorozatot). A számadatok talán még ennél is beszédesebbek: az egyik legnaprakészebb More-bibliográfia

Maczelka Csaba (1981) – irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem, maczelka.csaba@pte.hu

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-4-III kódszámú Új nemzeti kiválóság programjának támogatásával készült.

A szöveg a *Hungarian History of English Literature* című, készülő kiadványba szánt fejezet átdolgozott változata.

Mindenkori javaslataikért és segítségükért köszönettel tartozom Almási Zsoltnak, Balázs Mihálynak, Balázs Péternek, Czigányik Zsoltnak, Pintér Károlynak, Szőnyi György Endrének és Tota Péter Benedeknek.

¹ Teljes címe a legelterjedtebb, Kardos Tibor-féle fordításban: *Utópia: valódi aranykönyvecske, nem kevésbé üd- vös, mint amilyen mulattató a legjobb államformáról és az újonnan felfedezett Utópia, azaz Sehol nevezetű szigetről / írta a híres és ékes szavú Morus Tamás, nemes London városának polgára és főbírája*. Bp. 2011. A dolgozatban, ahol nem jelzem külön, ebből a fordításból idézek.

² Gregory Claeys számos utópikus szöveg és kézikönyv szerkesztője, szakíró, legújabbban a disztópia mű- fajával foglalkozik (lásd Gregory Claeys: *Dystopia: A Natural History*. Oxford. 2016). Az említett közlemények: Czigányik Zsolt: *The Hungarian Translations of Thomas More's Utopia*. *Utopian Studies*. 27.2(2016). 323–332; Uő.: *Contemporary Utopian Studies in Hungary*. *Utopian Studies* 27.3(2016). 449–456.

³ A kifejezés olyan rendszerességgel tűnik fel Orbán Viktor beszédeiben, hogy az már szinte külön elemzésért kiált. Legutóbb év elején beszélt arról, hogy „Brüsszel egy utópia rabja lett” (több hírportálon megjelent 2017 janu- árjában), de a fogalom valójában már 2010-től az Európai Unió-ellenes retorika egyik alappillére nála. Ld. például Fritsz Tamás: *Utópia, valóság, konzervativizmus*. Magyar Nemzet Online. 2010. szeptember https://mno.hu/migr_1834/utopia_valosag_konzervativizmus-223664. A fogalom azonban ugyanígy előkerül például Mesterházy Attilánál ([http:// nol.hu/belfold/20131122-utopia_a_teljes_osszefogas-1427891](http://nol.hu/belfold/20131122-utopia_a_teljes_osszefogas-1427891)).

ezernél is több, az *Utópiával* foglalkozó tételt tartalmaz.⁴ Mindez azonban nem csupán egyetlen ember érdeme: More munkáját jellegzetesen kollektív humanista alkotásnak szokás tekinteni – a szerző legendásan jó barátságot ápolt a kor legnagyobb humanistájával, Rotterdami Erasmusszal, akinek Pesti Gábor, Sylvester János és Komjáthy Benedek munkásságán keresztül Magyarországon is jelentős hatást kifejtő görög Újtestamentum-kiadása először szintén 1516-ban jelent meg. Vagyis az *Utópia* az északi humanizmusnak abból a közegéből származik, amely a reformáció hajnalán nálunk is tudott érdemi eredményeket produkálni, és éppen emiatt feltűnő, hogy az Európa-szerte nagy hatást kiváltó mű kora újkori recepciója nálunk a legutóbbi időkig meglehetősen szegényesnek tűnt. A fentiek figyelembevételével a jelen tanulmány egyrészt röviden felvillantja a mű kiadástörténetével és nyugat-európai recepciójával kapcsolatos legújabb szakirodalmi megfontolásokat, majd az újabb eredmények alapján érintőlegesen kitér az erdélyi-magyarországi recepció kérdéskörére, és eközben szükségszerűen utal az utópiakutatás egyes ma domináns irányaira is. Mindezek alapján zárásul igyekszik az *Utópia* recepciójával és értelmezésével kapcsolatos, a további lehetséges kutatási irányokat is kijelölő szempontokat megfogalmazni.

A sokat hivatkozott 1516-os dátum valójában csak a mű első, löweni kiadására vonatkozik, amelyet hamarosan egy párizsi (1517), két bázeli (1518 márciusa/novembere) és egy firenzei (1519) kiadás követt.⁵ Ezek közül az utóbbit önálló hozzáadott érték híján az áttekintések jobbra kihagyják, míg a bázeli kiadások valamelyikét szokás a legautentikusabb, vélhetően More szándékait is még tükröző változatnak tekinteni.⁶ Mindkét bázeli kiadvány Johannes Frobenius (1460 k.–1527) műhelyében készült, aki a humanisták közkedvelt nyomdása volt, és igen közeli barátságot ápolt Erasmusszal (Újtestamentuma is ebben a műhelyben jelent meg). Az *Utópia* kollektív jellege érhető tetten abban a rengeteg, a szakirodalomban *preliminária* vagy *paratextus* terminussal illetett kiegészítő elemben, amelyek a különböző kiadásokban folyamatosan változó számban és összetételben vesznek körül a főszöveget,⁷ azzal a céllal, hogy meghatározzák a szöveg befogadását a szövegen kívüli világban.⁸ A kor több tekintélyes humanistája

⁴ Romuald I. Lakowski: *International Thomas More Bibliography*. <http://www3.telus.net/lakowski/Utopib0.html>

⁵ A kiadásokról és fordításokról magyarul legrészletesebben ld. Balázs Mihály: *Thomas Morus és Jacobus Palaeologus = Uő: Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarianizmus 16–17. századi történetéről*. Kvár. 2016. 191–198.

⁶ A legalaposabb, az összes paratextust, angol fordítást és aprólékos jegyzetanyagot tartalmazó kiadás az ún. Yale-kiadás: Thomas More: *The Complete Works of St. Thomas More. 4. Utopia*. Szerk. Edward Surtz és Louis L. Martz. New Haven. 1965. Az ebben közreadott angol fordítás komoly kritikát kapott a híres történésztől, Quentin Skinnertől (ld. *Past and Present*, 38 [1967] 153–168). Újabb angol fordításban közli a szöveget az 1995-ös kiadás: Thomas More. *Utopia. Latin Text and English Translation*. Szerk. George M. Logan, Robert M. Adams, Clarence H. Miller. Cambridge 1995.

⁷ Balázs Mihály szerint az első kiadásban „dominál az a törekvés, hogy a Hythlodaeus által leírtakat valóságosan is létezőknek tüntesse fel”, míg a későbbi kiadásokban „ez a tendencia lényegesen legyengül” (192.). Bár ezzel alapvetően egyetérték, fontosnak tartom megjegyezni, hogy némi ingadozás ezekben a későbbi kiadásokban is megfigyelhető – például a Balázs által is kiemelt, az elrelativizálást csúcsra járató második Morus-levél az 1517-es kiadásba ugyan bekerül, de mindkét 1518-as bázeli változathoz hiányzik. Vö. Balázs Mihály: *i. m.* 191–193.

⁸ Almási Zsolt: *Introduction = New Perspectives on Tudor Cultures*. Szerk. Almási Zsolt – Mike Pincombe. Cambridge 2012. 6. Ez megegyezik Gérard Genette paratextualitással kapcsolatos megállapításaival, amely az újabb szakirodalom szerint azonban túl éles határt rajzol a főszöveg és a kiegészítő elemek közé, illetve a közöttük való közlekedést leegyszerűsítve, egyirányúként és elsődlegesen a főszöveg előtt álló elemekre koncentrálna (a szöveg körül vagy utána állókkal nem annyira foglalkozva) ábrázolja. Ld. Helen Smith – Louise Wilson: *Renaissance Paratexts*. Cambridge 2011. 6–7.

tette oda a névjegyét Morus munkája mellé – az 1518-as kiadásban szerepel levél Erasmustól (melyet Frobeniusnak címez), de a jelentős francia jogtudós Guillaume Budé (1467–1540) vagy későbbi művében a híres, monográfiacímmé váló „magyar nyelvet írni kezdik” kifejezést használó elzászi humanista, Beatus Rhenanus (1485–1547) neve is felbukkan a kiadványban. Az utóbbi szerző tulajdonképpen már nem is az *Utópiához* ír kísérőszöveget, hanem a kötet második felében szereplő, a szakirodalom által szinte teljesen negligált, Erasmus és Morus epigrammáit tartalmazó szakasz felvezetését írja meg. A legteljesebbnek tekintett kiadás az előszószerű leveleken kívül tartalmaz még egy bevezető költeményt, egy térképet, egy ábrát az utópiai ábécéről, egy ezzel az ábécével írt költeményt a latin fordításával együtt, valamint további két, a főszöveg után elhelyezett latin nyelvű zárókölteményt. Bár ezek egy kicsiny része a magyar kiadásokban megtalálható, a mai napig nem készült olyan kiadás, amely az összes paratextust tartalmazná.⁹

A kísérőszövegek nagy száma, a létrehozásukban részt vevő tekintélyes szerzők, valamint az összeállításukba, átalakításukba fektetett energia ugyan egyértelműen mutatja, hogy a mű mögött álló humanisták nagyon fontosnak tartották ezt a szövegcsoportot, az egyébként roppant gazdag értelmezési hagyomány sokáig mégsem vett különösebben tudomást róluk, és figyelmét szinte kizárólag a két könyvből álló főszövegre összpontosította. Ez annyiban legalábbis megérthető, hogy már magának a főszövegnek a szerkezete is rengeteg kérdést vet fel, melyek közül az egyik legfontosabb problémakör az *Utópia* egymástól jelentősen különbözőnek látszó 1. és 2. könyvének a műfajiságát, illetve a két könyv egymáshoz való viszonyát érinti.

A második könyv a többé-kevésbé már a 17. századra műfajjelölővé váló *utópia* szó köznapi jelentésének megfelelően egy nem létező, bizonyos szempontokból ideálisnak képzelt állam módszeres leírását tartalmazza. A felosztás a korabeli utazási művekre emlékeztet: szó esik a sziget földrajzi adottságairól, városainak felépítéséről, a társadalmi viszonyokról (amelynek alapja, a magántulajdon eltörlése már az első könyvben is megjelenik), a munkarendről és a katonai berendezkedésről. Az utolsó szakasz Utópia vallási viszonyairól szól, mely két alapelv (a lélek halhatatlansága, az isteni providencia megléte) elő- vagy inkább leírásán kívül egy kifejezetten toleráns sokszínűséget mutat be, amit később sokan More fejére is olvastak, hiszen néhány éven belül az Angliában is terjedni kezdő protestantizmus kevésbé toleráns üldözője lett. A leírt intézmények és szokások nagy része a korabeli viszonyokhoz képest mindenképpen idealisztikusnak számít, ugyanakkor vannak megkérdőjelezhető vagy végletesen elszatirizált dolgok is – ilyen például az arany inverz felhasználása (például éjjeliedények és rabláncok készítésére) vagy a házasság intézményével kapcsolatos rendelkezés (ti. hogy a leendő férj egy „matróna”, a leendő feleség pedig egy „derék férfiú” társaságában meztelenül megnézheti a jövődöbelijét), ami egy évszázaddal később még Francis Bacon Új Atlantiszában is visszhangzik.

Míg a második könyv tehát nagyjából megfelel az utópia műfaji konvencióinak, az első ennél némileg zavarba ejtőbb. Itt ugyanis az ideális állam csak ritka előreutalások formájában jelenik meg, és helyette egy tipikus humanista dialógust olvashatunk, mely a korabeli társadalmi viszonyok kemény kritikáját fogalmazza meg.¹⁰ A dialógusban felmerül a halálbüntetés kér-

⁹ A különböző latin és nemzeti nyelvű 16–17. századi kiadások paratextusainak részletes áttekintését ld. Terence Cave: *Thomas More's Utopia in Early Modern Europe: Paratexts and Contexts*. Manchester – New York 2008.

¹⁰ A művet (és más kora újkori utópiákat) a dialógusirodalom kontextusában olvassa Chloë Houston: *The Renaissance Utopia: Dialogue, Travel and the Ideal Society*. Farnham 2014.

dése, a törvények igazságossága vagy igazságtalansága, de olyan konkrét, a korabeli Angliához kapcsolódó kérdések is előkerülnek, mint az éppen ekkor folyó, a gyapjúipar jövedelmezősége által hajtott bekerítések káros gazdasági-társadalmi hatásai. Mivel a dialógus egyik szereplője történetesen egy „Morus” nevű karakter, az olvasatok egyik meghatározó iránya valamiféle (ön)életrajzi megközelítést alkalmaz, ami már csak azért is logikusan hangzik, mert a dialóguson végigvonul a közösség és az uralkodók szolgálatának a kérdése, és a mű megírásának idején More éppen azon dilemmázott, hogy VIII. Henrik szolgálatába álljon-e. Mint tudjuk, a szerző végül Henrik udvarában egészen a lordkancellárságig vitte, ám amikor a király szakított Rómával, és új vallást alapított Angliában, ő lelkiismeretére hivatkozva nem volt hajlandó hűségesküt tenni, és 1535-ben kivégezték. A mártírsorsa nyomán kialakuló kultusz alighanem csak erősítette az életrajzi olvasat hagyományát, ennek a nagyon korai életrajzok mellett ékes 16. századi példája a részben Shakespeare-hez is kötött *Sir Thomas More* c. dráma.¹¹ Ez a kultikus megítélés, a mártírsors hangsúlyozása sokáig a modern életrajzokat is jellemezte; jó példa erre R. W. Chambers magyarul is elérhető monográfiája, amelyet a mai értékelések már a leegyszerűsítő, végletes életrajzok közé sorolnak. Egy viszonylag új kézikönyv szintén a „komoly” olvasatot erősíti, amennyiben az *Utópiát* Machiavelli főműve mellé helyezi mint a politikaelmélet egyik legfontosabb alapkövét.¹²

A szó szerinti értelmezés hagyománya azonban nem eredetetzethető pusztán az életrajzok hagiografikus jellegéből, sőt valójában már More idejében is kimutatható. A legismertebb példa a szinte betű szerinti olvasatra Vasco de Quiroga püspök (1470/78–1565) esete, aki a spanyolok újvilági terjeszkedése során az *Utópia* modelljét követve igyekezett telepékebe szervezni az őslakosokat Új-Spanyolországban. Quiroga története tulajdonképpen nem más, mint egy More előszavában ismertetett fiktív eset megvalósulása: Peter Giles-nek írt levelében a szerző szövegen belüli alteregójától tudjuk meg, hogy egy „kiváló férfiú, hivatásánál fogva teológus [...] izzik a csodás buzgalomtól, hogy elmeheessen Sehól országba [...] hogy vallásunkat, mely ott már szerencsésen meggyökerezett, tovább gyámolítsa és gyarapítsa”.¹³ Nyilvánvaló, hogy az előszóban az eset a szó szerinti olvasattal szembeni finom figyelmeztetésként szerepel, míg Quiroga példája arra utal, hogy a kortársak egy része erről a figyelmeztetésről nem feltétlen vett tudomást.

A fentiekben életrajznak is nevezett „komoly” olvasat ugyanakkor figyelmen kívül hagyja az ehhez az esethez hasonló beépített figyelmeztetéseket, és végletesen leegyszerűsíti az egész könyvre jellemző kétértelműséget. A monográfiájában az utópiák irodalmiságát vizsgáló és a 20. századi angol utópiaszerzők előtt Morus művére is kitérő Pintér Károly éppen az ilyen, az utópiák önnön fiktív jellegére figyelmeztető elemeket tartja a műfaj meghatározó jegyének, ezeket – Darko Suvin nyomán – az olvasót „elidegenítő” elemeknek nevezi. Szerinte azért van szükség ilyen megoldásokra az utópikus szövegekben, mert azok kettős narratív igényt próbálnak kielégíteni: miközben az ideális állam modelljének hitelességét erősítik, lényegében ezt a hitelességet ássák alá azzal, hogy a modell fiktív jellegét is igyekeznek

¹¹ A drámáról lásd Mészöly Dezső: *A detective story. Shakespeare és a Morus-dráma*. A Dunánál 1.2(2002). 72–80.

¹² R. W. Chambers: *Thomas More*. Ford. Nyilas Vera, utószó Kardos Tibor. Bp. 1971. *A Companion to Thomas More*. Szerk. A. D. Cousins és D. Grace. Madison-Teaneck 2009. 15. A kötet külön tanulmányokban tárgyalja a korabeli latin és a modern életrajzokat (lásd G. Marc'hadour és M. Ackland írásait).

¹³ A Quiroga-eset irodalmi szempontú értelmezését kínálja James Holstun: *A Rational Millennium. Puritan Utopias of Seventeenth-Century England and America*. New York – Oxford 1987. 1–7. Az idézet helye: More: i. m. 8.

leleplezni.¹⁴ Márpedig, ahogy az alábbi példák mutatják, Morus műve hemzseg az ilyen „ön-tagadó” elemektől.

Már maga a címben szereplő földrajzi név, a More által alkotott *utopia* szó is kiválóan illusztrálja a Pintér által ismertetett jelenséget, jóllehet ezt a fordítások (Kardos Tibornál „Sehol szigete”, Geréb Lászlónál „Seholsincssziget”) nem igazán tudják tükrözni. A latinul leírt görög szóösszetétel ugyanis etimologizálható úgy is mint *ou+topos*, vagyis a „hely” szó fosztóképzővel ellátott változata (≈sehol), de már Anemoliusnak a szöveg előtt álló, a magyar kiadásokból azonban rendre kihagyott rövid költeményében megjelenik egy másik értelmezési lehetőség: *eu+topos* (≈jó hely). Hasonló kettős szóalkotások (Kardos fordításában: *Száraz-folyó*, *Láthatatlan város*) sora igyekszik folyamatosan figyelmeztetni az olvasót a művet meghatározó alapvető kettőségre: miközben a „jó”, vagyis az ideális államról szól, azt is egyértelműen elmondja, hogy annak helye: „sehol”. Budé saját levelében pedig az „Udepotia” (~sohahely) kifejezés használatával temporális értelemben is megkérdőjelezi a hely létezését, sőt azt is explicit módon leírja, hogy boldog körülményei miatt a sziget kivételesen szerencsés, feltéve, „ha hihetünk” Hythlodaeus szavainak.¹⁵ Szorosan összefügg mindezzel az, hogy az útikönyvekre emlékeztető mellékletekkel is baj van, a térkép ugyanis nem felel meg a szövegben szereplő földrajzi leírásnak, de már önmagában a leírás is problémás, annak adatai ugyanis nem teljesen következetesek. Ha mindehhez a levelekben folyton felbukkanó további elidegenítő megoldásokat is hozzávesszük, könnyen beláthatjuk, hogy a komoly társadalomfilozófiai mondanivaló mellett a szövegben folyamatosan tetten érhető egy szatirikus szál is. Ez a kettőség ugyanakkor nagyban összefügg a választott formával. Ha ugyanis a két könyvet a második könyv dominánsan narratív jellege ellenére is dialógusként olvassuk, azt láthatjuk, hogy az szinte teljes mértékben megfelel a humanista dialógusnak a csak a 16. század derekán, itáliai szerzők tollán megszülető elméleti ideáljának, mely mindenekelőtt a platóni dialógust tartotta követendő példának.¹⁶ Ezt a filozofikus dialógus műfajt ugyanakkor Morus nagyon hatásosan és szinte észrevétlenül egészíti ki a lukianoszi szatirikus dialógus hagyományával, amely Erasmusnak is kedvelt műfaja volt, a két hagyomány közötti különbséget önreflexív szatirikus dialógusban (*Akit ketten vádoltak*) tárgyaltó szír műveit közösen is fordították.

A kettőség fenntartásában a narrátornak, az Utópia szigetéről beszámoló Raphael Hythlodaeusnak (Kardosnál: Csupatűz Rafael) is meghatározó szerepe van. Ő az első könyvben még csupán a dialógus domináló résztvevője, ám a második könyvben lényegében egy dialogikus lezárást tartalmazó prózai útikönyv narrátorává válik. Szerepe azért is kulcsfontosságú, mert ha az első könyvben folyó dialógust közelebről szemügyre vesszük, akkor annak több helyén is azonosíthatunk egy olyan, hangsúlyozottan önreflexív gondolatmenetet, amely az ideális államról szóló fejtegetésekkel párhuzamosan fut. Ez a másodlagos szál azzal foglalkozik, hogy elméleti elképzeléseinket hogyan lehet, hogyan kell a megfelelő célközönség

¹⁴ Pintér Károly: *The Anatomy of Utopia. Narration, Estrangement and Ambiguity in More, Wells, Huxley and Clarke*. Jefferson – London 2010. 38–41.

¹⁵ Surtz-Martz szerk.: *The Complete Works 4.*, 10. Az Udepotia szó eredeti szövegkörnyezetében: „VTOPIA vero insula, quam etiam VDEPOTIAM apellari audio [...]” Ugyanebben, az Utópia/Udepotia kivételes helyzetét tárgyaló mondatban, zárójeles betoldásként szerepel a „si credimus” kitétel. Ennek fontosságáról ld. Richard S. Sylvester. *SI HYTHLODAEO CREDIMUS”: Vision and Revision in Thomas More’s “Utopia*. *Soundings* 51.3(1968). 272–289. Az Eutopia szó a 20. oldalon jelenik meg: „Eutopia merito sum uocanda nomine.”

¹⁶ A dialógus 16. századi itáliai elméleteiről lásd Jon R. Snyder: *Writing the Scene of Speaking: Theories of Dialogue in the Late Italian Renaissance*. Stanford 1989.

részére kommunikálni, és ennek kapcsán hangzik el Morus egyik sokat idézett mondata, amely nyilvánvalóan egyfajta kulcs az *Utópia* olvasásához is:

„De van a filozófiának egy gyakorlatibb fajtája. Ez ismeri a maga színpadát, alkalmazkodik hozzá, harmonikusan és bájjal [concinne & cum decoro] játssza el szerepét az éppen játszott színdarabban. [...] Nem kell merőben szokatlan beszédek [insuetus et insolens sermo] beléjük sulykolni, mikor tudod, hogy más a meggyőződésük, és nem hatsz reájuk. Kerülő úton azt kell megkísérelned, arra törekedj, hogy amennyire tőled függ, mindent a legjobb tudásod szerint tégy, és amit nem tudsz jóra fordítani, legalább kevésbé legyen rossz.”¹⁷

A kiemelt latin kifejezések, a „meghitt beszélgetés”, a „szokatlan beszéd”, az „iskolás bölcsélkedés”, a „gyakorlatibb bölcsészet” és hasonló kifejezések a beszélgetés szó (sermo/ colloquium) folytonos használata alapján egyértelmű, hogy az államelméleti mű poétikai vonulata rejtettségében is hangsúlyos.¹⁸ Ha ehhez az előszó verses betéite is hozzávesszük, akkor a kép még érdekesebbé válik. Anemolius hatsorosa a legfontosabb ebből a szempontból, mely Morus könyvét Platón államához hasonlítja:

„A régiek Utópiának vagy Seholnak hívtak, elszigeteltségem miatt. Most azonban Platón államával vetekedek [aemulo], talán felül is múlom azt. Mégpedig azért, mert amit ő szavakban felvázolt, egyedül én mutattam meg [praestiti] emberekkel, eszközökkel és a tökéletesnél is jobb törvényekkel. Méltán hívhatnak hát engem Eutopiának vagy Boldogországnak.”¹⁹

A versben felbukkanó, nyilvánvaló retorikai-poétikai konnotációval rendelkező kifejezések önmagukban is érdekesek, de különösen izgalmassá teszi őket az, hogy a csak magyarázni képes filozófia és az ábrázolási képességgel is bíró irodalom különbségét nem sokkal később az első jelentős angol nyelvű poétikai értekezés (Sir Philip Sidney: *A költészet védelme*, ~1579) fejti ki bővebben. Ráadásul a híres, apológiájában röviden a magyar históriás énekekre is utaló udvaronc éppen az *Utópiát* használja e gondolat illusztrálására.²⁰

Mindezek alapján belátható, hogy ha az *Utópia* első és második könyvét a paratextusokkal együtt olvassuk, akkor vegytiszta utópia helyett legfeljebb egy elrelativizált ideálisállam-moddelt kapunk, amelyben a komoly társadalomfilozófiai gondolatok mellett folyamatosan fut egy szatirikus, önmagát megkérdőjelező, kifejezetten önreflexív poétikai szál is. Fontos megjegyezni, hogy ez a kettőség a művet övező gazdag szakirodalmat is alapvetően, mind a mai napig meghatározza: a 20. század első felében domináló, a szöveg társadalomelméleti aspektusaira fókuszáló véleményekkel szemben C. S. Lewis az *Utópiát* nagyon markánsan fogalmazva könnyed szellemi játékként közelíti meg, míg R. C. Elliot az életrajzi érdekű olvasatok helyett az utópia szatirikus eredetének a vizsgálatát propagálja.²¹ A másik végletre példa a koncentráltan a 16–17. századi angol utópiákkal foglalkozó egyik első monográfia szerzője, J. C. Davies, aki élesen elválasztja a Moruséhoz hasonló, komoly problémákra komoly megoldási javaslato-

¹⁷ Morus: *i. m.* 48–49.

¹⁸ A kiemelt terminusokról és azoknak az 1965-ös kiadáson belüli problémás fordításáról lásd Jean François Vallée: *The Fellowship of the Book: Printed Voices and Written Friendships in More's Utopia* = Dorothea Heitsch és J. F. Vallée szerk.: *Printed Voices: The Renaissance Culture of Dialogue*. Toronto 2004. 42–62.

¹⁹ Saját prózafordítás az említett Yale-kiadás angol verziójának figyelembevételével.

²⁰ Erről lásd például Scott D. Evans: *A "Divine Consideration": Utopia in Sidney's Defence of Poetry*. Moreana 33 / 125 (1994).

²¹ Robert C. Elliott: *The shape of utopia: studies in a literary genre*. Chicago 1970. Lewis véleményét lásd például a 20. századi vélemények hasznos antológiájában, William Nelson szerk.: *Twentieth century interpretations of Utopia: a collection of critical essays*. New Jersey 1968.

kat kínáló műveket az „ideálistársadalom-irodalom” egyéb műfajaitól.²² Minthogy e kettőség már a recepció kezdetén megfigyelhető, felszámolása vélhetően nem lehetséges, de talán nem is szükséges.

Figyelmünket a könyv utóéletére fordítva, az *Utópia* kiadástörténete alapján egyértelmű, hogy More műve nagyon gyorsan széles körű ismertségre tett szert. Bár a More és VIII. Henrik közötti ellentét és a szerző mártíromsága miatt az uralkodó 1547-es haláláig újabb latin kiadások nem jöttek ki, 1548-tól 1650-ig a mű összesen 15 kiadást ért meg Európa különböző pontjain.²³ A latin kiadások érdekessége a koncentrálttság, amely már az alábbi listán is megfigyelhető:

Bázel, 1563, 1 kiadás,
Wittenberg, 1591, 1 kiadás,
Frankfurt-am-Main, 1601, 1 kiadás,
Milánó, 1620, 1 kiadás,
Löwen, 1548, 1 kiadás, 1565–6 között 4 kiadás,
Köln 1555, 1629, 2 kiadás,
Amszterdam, 1629, 1631, 2 kiadás,
Hanau, 1613, 1619, 2 kiadás.

A koncentrálttság nemcsak abban látszik, hogy a legtöbb helyen egynél többször jelenik meg a könyv, hanem abban is, hogy a különböző nyomdák és nyomdászok között a legtöbb esetben kimutatható valamilyen rokonsági vagy üzletlátsági kapcsolat. Más szempontból érdekes számunkra az 1601-es frankfurti kiadás, annak kiadójánál, Johannes Saurnál ugyanis éppen ebben az időben volt korrektor Szenczi Molnár Albert. A gyorsaság a nemzeti nyelvű fordítások megjelenésére is jellemző: ezek közül az első egy kiugróan korai német fordítás, mely rögtön felhívja a figyelmünket egy érdekes, áttételesen a magyar kiadásokat is érintő problémára. Ez az 1524-es bázeli kiadvány ugyanis csupán a második könyvet tartalmazza, és a paratextusok egy részét is elhagyja, egyértelműen rámutatva arra, hogy a két könyv viszonya már a kortársak szemében is problémás kérdés volt. A kiadvány arra a jelenségre is korai példát szolgáltat, hogy a paratextusok egy része fokozatosan kikopik: míg a térkép és az ábécé általában marad, a levelek közül More előszószzerű levele mellett a többi szerepeltetése meglehetősen ritka és esetleges, és ez a 20. századi magyar kiadásokra éppúgy igaz, mint a gyorsan megjelenő olasz (1548), francia (1550) és holland (1553) fordításokra is.

Különösen érdekesek az angol fordítás elkészültének bizonyos körülményei, hiszen abban az angol irodalomtörténet során később nagy népszerűsége szert tevő műfaj első angol nyelvű leképeződését láthatjuk. A fordítás készítője Ralph Robinson (1520–1577), és nagyon fontos a két kiadás dátuma: 1551 és 1556. Míg az első kiadás VI. Edvárd uralkodása (1547–1553) és így az angliai protestantizmus első virágzása alatt jelent meg, a második kiadás már arra a rövid időszakra esik, amikor I. Mária (1553–1558) a kibontakozó protestantizmussal szemben erélyesen igyekezett visszatérni a katolikus hitre. A két kiadás miliője közötti drasztikus különbség a fordításban nem, a paratextusokban azonban annál inkább érzékelhető. Az első kiadás William

²² J. C. Davis: *Utopia and the Ideal Society: A Study of English Utopian Writing 1516-1700*. Cambridge 1981, különösen az első fejezet (*Utopia and the ideal society: in search of a definition*, 11–40).

²³ Az általam ismert legrészletesebb áttekintés (a már említett Cave-féle kötet) 1650-ig vizsgálja a kiadástörténetet. A kiadások és a fordítások ügyében is erre a munkára támaszkodtam; mely a paratextusok változásairól is részletes áttekintést nyújt.

Cecilhez (1520–1598) szóló ajánlásában Robinson úgy nyilatkozik, hogy szeretné ő is, a maga szerény képességei szerint, More könyvének a fordításával elősegíteni a „commonwealth” éppen lázasan, mindenki által támogatott ügyét. A könyvről szólva sajnálkozik rajta, hogy egy ilyen páratlan elméjű és utolérhetetlen tanultságú szerző nem is annyira tudatlanságból, mint inkább csökönységéből fakadó vakságában nem volt hajlandó felismerni „Isten szent igazságának fényét”.²⁴ Ilyen vakmerően katolikusellenes kitévelt a második kiadásban természetesen nem lehetett már szerepeltetni, így ott az eredeti előszó lényegesen leegyszerűsített változatát kapjuk, melyben a fordító mentegetőzik az akarata ellen kiadott első kiadás miatt, és nyilvánvalóan az aktuális valláspolitikai kontextusra is utalva, Terentius alapján javasolja, hogy ha nincs szerencsénk a kockajátékban, akkor legalább a legkisebb kárra kell törekednünk.²⁵ A kiadástörténet mellett ez az epizód is jól példázza, hogy a paratextusok a kor konvencióinak megfelelően kulcsfontosságú szerepet játszanak a mű nagyközönség felé való orientálásában.

Az angol fordítás másik fontos jellemzője, hogy jól láthatóan egy teljesen más típusú réteget próbál megszólítani, mint az eredeti, a legnevesebb humanisták kezéből származó, pallérozott nemzetközi olvasóközönségnek szánt latin változat. Jóllehet a szöveg – mindenekelőtt Cecil alakján keresztül – kapcsolódik a kor angol protestáns szellemi elitjéhez és e kör kulturális tevékenységéhez (ahogy azt kissé talán egyoldalúan Chloë Houston is kiemeli monográfiájában), Robinson arról is egyértelműen nyilatkozik, hogy célja a „hasznos és gyönyörködtető” munka közvetítése a latinul nem tudók részére.²⁶ Jól kiegészíti Terence Cave ezzel kapcsolatos megfigyeléseit egy ugyanebből az időszakból, de más típusú kiadványból származó utalás: Richard Sherry 1555-ben megjelent kétnyelvű retorikatankönyvében már More művével illusztrálja a *topothesia* fogalmát, mely definíciója szerint az az eset, „amikor leírást nyújtunk egy olyan helyről, amely tulajdonképpen nem létezik”.²⁷

A tankönyvi használat és a latinul nem tudóknak szánt fordítás szépen illusztrálja azt a 16. században kibontakozó angol nemzeti nyelvű irodalom fejlődéstörténetébe jól illeszkedő folyamatot, melynek során az eredeti, latinos nemzetközi humanista közegekből származó mű és műfaj meghonosodik az angol nyelvű irodalom világában. A mű korai imitációi képezik e folyamat első lépcsőfokát: Lyman Tower Sargent alapvető, az angol utópikus hagyományt áttekintő bibliográfiájában viszonylag későn, az 1570-es évek végén kezdenek el megjelenni az első angol nyelvű imitációk.²⁸ Egészen biztos, hogy a fordítás és ezen első hullám szövegei között e viszonylag feltérképezetlen területen található még további, az *Utópia* legalább részleges hatását tükröző művek, de a bibliográfiájában jelzett szövegcsoport az előzmények ismerete nélkül is nagyon látványos, jól elkülönülő szigetet vagy az egyik leghosszabb utópikus monográfiát jegyző Manuel testvérek terminusát használva „utópikus konstellációt” alkot.²⁹ Három szerző művei tartoznak ide, és összeköti őket a kifejezetten (címlapokon, alcímekben) hangsúlyozott dialógusos forma és a kétkönyves szerkezet, amely a piaci siker mellett talán az eredeti modell követésére is utalhat:

²⁴ Susan Bruce szerk.: *Three Early Modern Utopias: Utopia, New Atlantis, the Isle of Pines*. Oxford 1999. 146.

²⁵ *I. m.* 3–4, 145–148.

²⁶ Houston: *i. m.* 42; Cave: *i. m.* 88–89.

²⁷ Richard Sherry. *A treatise of the figures of grammer and rhetorike* [...], sette foorth by Richarde Sherrye Londonar. London 1555. Fol. xlvii^r. (STC (2nd ed.) 22429.)

²⁸ Lyman Tower Sargent. *British and American Utopian Literature: 1516-1975*. New York 1988. 1–2.

²⁹ Frank E. Manuel – Fritzie P. Manuel: *Utopian Thought in the Western World*. Cambridge MA. 1979. 13.

1. [Thomas Nicholls:] *A pleasant Dialogue. betweene a Lady called Listra, and a Pilgrim*, 1579, folytatása ugyanabban az évben.

2. [Thomas Lupton:] *Siquila. Too Good to Be True*, 1580, folytatása: 1581.

3. Philip Stubbes: *The Anatomie of Abuses [...] in a verie famous ISLANDE called AILGNA*, 1583, folytatása ugyanabban az évben.

E szövegcsoport részletes tárgyalására itt sajnos nincs mód, de annyit legalább ki kell hangsúlyozni, hogy a szövegekben az Erzsébet-kori utazási irodalom konvencionának megfelelően a fiktív hely mindig a korabeli, általában a protestantizmus ügyével összefüggő kérdések óvatosan kritikus tárgyalásának a lehetőségét teremti meg. Az első két esetben ez hagyományosan, egy vagy több pozitív ellenpélda felmutatásával történik meg, ám az utolsó műben a könnyen azonosítható Ailgna már inkább az angliai viszonyok kevéssé eltávolított, negatív leírását szolgálja, így voltaképpen akár (az egyik első) disztópiának is tekinthető. Nem lehet eléggé hangsúlyozni a három szöveg műfaját: a szakirodalomban sokáig hanyagolt Tudor dialógus korabeli népszerűségének is kiváló példája ez a három szöveg.³⁰

A 16. század végére tehát több fontos változás is lezajlik az utópia műfajának történetében. Egyrészt megjelennek az első angol nyelvű imitációk, amelyek a kor polemikus irodalmának egy sajátos szegmensét képezik, másrészt kialakul a műfaj polarizációja, vagyis megjelenik az első negatív szemléletű utópia is. A következő, viszonylag nagy hatású, európai közönségnek szánt mű szerzője, a nálunk inkább imádságoskönyvek szerzőjeként ismert, az 1640-es években Miltonnal is polémiába bonyolódó Joseph Hall (1574–1656) könyve pedig lényegében a korábbi hagyomány összegzésének tekinthető. A *Mundus alter et Idem* (1605) ugyanis eredetileg latinul íródik, kiemelten fontosak benne az esetenként a dialogikusságot kiemelő kísérőelemek, és benne More satirikus hangneme ötvöződik az 1570-es, 1580-as években megjelenő dialógusok komoly, explicitebb társadalomkritikai hangjával. Vagyis, különösen ha a mű gyorsan megjelenő, jelentősen átdolgozott angol fordítását is figyelembe vesszük, akkor a 17. század elejére a műfaj az angol irodalom szerves részévé válik, ugyanakkor azonban a latin irodalmi kultúrában is tovább hat.

Ezek után talán nem meglepő, hogy a magyarországi recepció tekintetében e hagyomány latinosa vonala a meghatározó, és emiatt az *Utópia* első, Kelen Ferenc által készített magyar fordítására egészen 1910-ig várni kell. Ezt követi néhány évtizeddel később Geréb László 1937-es szemelvényes fordítása, míg az első teljes fordítás 1943-ban jelent meg, és Kardos Tibor nevéhez fűződik.³¹ A fordítás európai nyelvekhez képest megfigyelhető feltűnő megkésettisége nyilvánvaló módon összefügg azzal, hogy a mű latin nyelven viszont már a 16. század óta kimutatható módon hat a magyar irodalomra is. Néhány évtizede Hajós József³² még csak közvetett nyomokban és viszonylag későn tudta kimutatni ezt a hatást, ám ma már tudjuk, hogy az 1516–1518 között Bécsben tanuló Hacskai Márton nagyváradi prépost könyvtárá-

³⁰ A huszadik század második felében kezdődik meg a Tudor dialógus szakirodalmi rehabilitációja, majd az 1990-es évek végére, főként az itt említett dialógusokat is röviden érintő Judith Deitch munkáiban már az ezen túlmutató feldolgozás igénye is érezhető. Az egyik első, a rehabilitációt már elvégzettnek tekintő, de kiváló historiográfiai áttekintést is nyújtó monográfia: Antoinina Bevan Zlatar: *Reformation Fictions: Polemical Protestant Dialogues in Elizabethan England*. Oxford 2011. Külön érdeme a könyvnek, hogy a „polemikus dialógus” műfajának a vizsgálata során a kontinentális reformációs dialógus hagyományát is figyelembe veszi.

³¹ A fordítások friss áttekintését nyújtja Czigányik: *The Hungarian Translations of T. More's Utopia*.

³² Hajós József: *Thomas Morus hatásáról = Uő: Barangolás kolozsvári könyvtárakban*. Kriterion, Buk. 1999.

ban már a megjelenés idején meglehetett az *Utópia* egyik bázeli kiadása.³³ Újabbán Balázs Mihály dolgozatai igazolták friss adatokkal, hogy a szöveget nem csupán a könyvjegyzékekből rekonstruálható módon ismerték, hanem esetenként nagyon is termékenyen felhasználták.³⁴

A recepció leglátványosabb mozzanata kétségtelenül ez a Balázs által részletesen elemzett mozzanat, melynek során a humanista felkészültségét az erdélyi unitáriusok szolgálatába állító görög exuláns Jacobus Palaeologus (1520 k–1585) *Tizenkét napi keresztény tanítás* című, a morusi-erasmusi dialógushoz hasonló katekizmusában nem csupán szerepel egy, az Újvilágot ismerő, Telephus nevű indián, de az az indián az őshazája vallásáról beszélve szinte szó szerint azt mondja el, amit az *Utópia* utolsó, a vallásról szóló fejezetében olvashatunk:

„A mieink a felkelő napot imádták, nem mintha szerintük a nap maga lett volna Isten, hanem az örvendett legnagyobb tiszteletnek, aki a napot küldi, hogy láthassunk, és meg tudjuk különböztetni, mi van a lábunk előtt. [...] Megvolt a holdnak és a tűznek is a saját kultusza, és áldozatokat szenteltek nekik, olyasmit, ami becses volt az ottani emberek szemében, voltak szoborbrázolások és festett képek, melyeket ki-ki otthonában tisztelt” (Palaeologus: *Földi és égi hitviták*, 44.).³⁵

A Palaeologusnál olvasható szó szerinti átvétel, és a szövegben megfigyelhető további párhuzamok látványosan igazolják, hogy az *Utópiának* már a 16. században is aktív recepciója figyelhető meg nálunk. Bár az Angliában ígéretes irodalmi karrierbe kezdő, sajnálatosan fiatalon elhunyt neolatin költőnk, Budai Parmenius István származása és korai oktatásának színtere mind a mai napig erősen vitatott (egyre kevesebben támogatják már Klaniczay Tibor elképzelését, aki a kolozsvári antitrinitáriusokhoz kapcsolta volna a szerzőt), az szinte biztosnak látszik, hogy valahol, valamikor – felkészültsége alapján minden bizonnyal már peregrinációja előtt – ő is találkozott az utazási irodalom műfajával, és talán magával az *Utópiával* is.³⁶ Újabbán pedig Zrínyi Miklósnál is nagyon izgalmas Morus-utalásokat azonosítottak.³⁷ A recepciót illető vizsgálatok ugyanakkor nem feltétlen foglalkoztak például azokkal a kiadványokkal, amelyekben Morus műve antologizálva jelenik meg, mint például az *Amphitheatrum sapientiae Socraticae joco-seriae...* című, 1619-ben Hanauban kiadott válogatás, amely az *Utópiát* is tartalmazza.

Mindezen új eredményeket Hajós adataival összeboronálva arra a következtetésre juthatunk, hogy a szöveg lényegében a 16. századtól folyamatosan jelen van irodalmunkban, még ha e jelenlét feltérképezettsége még aligha tekinthető teljesnek. A recepcióra vonatkozó további adatok nélkül csak feltételezéseink lehetnek arra vonatkozóan, hogy a korabeli közönség mennyire volt fogékony a mű többszólamúságára, illetve a komoly és a szatirikus szál finom váltakozásaira. Túl rózsásnak azonban aligha képzelhetjük a helyzetet. Ahogy arra Balázs

³³Erről lásd Jakó Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged 1991. 42.

³⁴Balázs Mihály: *i. m.*, illetve Uő: *Thomas More és a magyarok. = Uő: Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarianizmus 16–17. századi történetéről*. Kvár. 2016. 317–322.

³⁵Jacobus Palaeologus: *Földi és égi hitviták. Válogatás J. P. munkáiból*. Ford. Nagyillés János, vál., előszó, jegyz. Balázs Mihály. Bp.–Kvár 2003. 44.

³⁶Erről legújabbán lásd Stróbl Erzsébet megjelenés alatt álló dolgozatát, aki inkább református háttérrel sejt Parmenius mögött. Stróbl Erzsébet: *A Vision about Queen Elizabeth's Role in Colonizing America: Stephen Parmenius's De Navigatione (1582)*. Megjelenés alatt a Palgrave kiadó *Queenship, Colonization, Piracy, and Trade during the Early Modern Period (1500–1800)* c. kötetben. Köszönöm Stróbl Erzsébetnek, hogy rendelkezésemre bocsájtotta a kéziratot.

³⁷Kaposi Krisztina: *Zrínyi-paratextusok. Első Század*. 11.3(2012). 413–446.

Mihály is emlékeztet, Palaeologus említett munkája és másik fontos fikciós műve, a *Disputatio scholastica* (Skolasztikus hitvita) is „olyan eljárásokkal él, s olyan műfaji tradícióhoz kötődik, amely egyáltalán nem megszokott az európai protestantizmus irodalmában”.³⁸A Palaeologusnál megfigyelhető, a fikciós finomságokra érzékeny, termékeny recepció alighanem egyedülálló jelenség korabeli irodalmunkban. Ám ahogy az újabb eredmények is sugallják, van még tenni való ebben az ügyben, vagyis arra is van még némi haloványan pislákoló remény, hogy ebben az ügyben Palaeologus nem a kivétel, hanem sokkal inkább a szabály.

Dialogue, Paratext, Polyphony – Points of View for the Interpretation of Thomas More’s Works

Keywords: Thomas More, utopia, paratext, dialogue, Unitarian literature

This paper offers a brief look at some of the more recent research trends concerning the interpretation of Thomas More’s masterpiece, the 500-hundred-years old *Utopia*. First, it reviews the history of the first editions, and in connection with it, discusses the paratextual elements surrounding the text, which reflect the ambivalence so characteristic of the utopian genre (simultaneously reinforcing and questioning the fictional framework). These elements, and especially the verse pieces among them, are characterised by an intense presence of self-reflectivity, which the paper also identifies in the main text. For the text, written in a dialogue form informed by both the Platonic and the Lucianic tradition, reveals – besides the actual topics discussed (best form of state, laws, etc.) – a debate about the genre and methodology of the discussion itself. The discussion of this self-reflexive thread is followed by the question of the Transylvanian-Hungarian reception of *Utopia*, together with certain aspects of the European transmission. The novel results concerning the regional reception are complemented with considerations for further research.

³⁸Balázs M.: *Jacobus Palaeologus és Lorenzo Valla*. = Uő: 175.

Dávid Gyula

Bánffy és Kós

Ezzel a témával látszólag könnyű az ember dolga, hiszen Kós maga tekintette át kapcsolataik akkor már több mint három évtizedre visszatekintő történetét egy, az Ellenzékben 1939-ben közölt cikkében, s Bánffy Miklóssal kapcsolatos emlékeire többször is visszatért, még késő öregségében is.¹ Ezúttal azonban nemcsak az eseményeket szeretném újra felidézni, hanem azok mögöttes területeire, összefüggéseire is rávilágítani.

Bánffy és Kós között tíz év a korkülönbség: Bánffy 1873-ban, Kós 1883-ban született, s óriási a származásbeli távolság. Bánffy Erdély leggazdagabb főúri családjából származott, és élete legnagyobb részét ennek megfelelő körülmények között élte le, Kós polgári családból jött, építész volt, s otthona, a sztánai Varjúvár össze sem hasonlítható az „Erdély Verszáliája”-ként messze földön ismert Bonchidával. Összekapcsolja azonban életművüket az irodalom körein messze túl szerteágazó érdeklődésük s a magyar közösség iránti elkötelezettségük, amit Bánffy életelvként nagyapai örökségül kapott, Kós pedig egy demokrata ideológia részeként alakított ki magában.

Találkozásukat és pályájuk egybekapcsolódását meghatározta az is, hogy mindketten – Kós akkoriban első sorban építészként, Bánffy viszont íróként és művészként (a budapesti Nemzeti Színház és Operaház intendánsaként) – a századforduló egyik meghatározó irányzatához, a szecesszióhoz kötődtek. Ez mutatható ki Bánffy első színdarabjaiban: a *Naplegendában* például, amelyet az elsők között Ady Endre méltatott, még mielőtt az könyv alakban megjelent volna, 1906-ban. „Kisbán Miklós – írta róla – több mint literary gentleman. Európai ízlésű, elmélyedt, finom lelkű ember. A Naplegenda... érdekes és szép könyv. Megint egy szimptomája a magyar lélek új, nagyszerű válságának... Jel az új jelek között.”²

Kós ennek a darabnak a bemutatása után figyel fel írójára, anélkül azonban, hogy érdeklődésének akkor különösebb következménye lett volna. Nem sokkal később egy, az Új Időkben megjelent Bánffy-novella, a *Farkasok* újra felkelti az érdeklődését írója iránt, egyebek mellett bizonyára a témája és a helyszíne (a Horea-féle parasztlázadás és a Kalotaszeggel szomszédos Mócvidék) révén. A figyelem azonban ez alkalommal tartósabbnak bizonyul, s amint a továbbiakból kiderül, kölcsönös is.

Dávid Gyula (1928) – irodalomtörténész, szerkesztő, PhD, Kolozsvár, davidgyula2006@yahoo.com

¹ Kós Károly: *Bánffy Miklós gróf*. Ellenzék, 1939/298. (december 28.) Kötetben: *Kós Károly publicisztikája*. Összegejtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda 2014. 406–413; „*A legszebb élet, amelyet el tudtam magamnak képzelni*”. Benkő Samu beszélgetései Kós Károssal. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1978; Életrajz. Sajtó alá rendezte Benkő Samu. Kriterion Könyvkiadó – Szépirodalmi Kiadó, Buk. – Bp. 1991.

² A. E. [Ady Endre]: *Kisbán Miklós*. Budapesti Napló 1906. április 8. Újraközölve: Ady Endre publicisztikai írásai. Válogatta és a jegyzeteket írta Vezér Erzsébet. II. kötet. 1905–1907. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1977. 326–327.

Megismerkedésükre és a személyes találkozásra valamivel később kerül sor, azt követően, hogy Kós megírta-megrajzolta és 1909-ben a Magyar Iparművészet című folyóiratban közreadta *Atila királrról ének* című verses krónikáját, s a folyóiratnak ez a száma Bánffyhoz Kós egykori osztálytársa, gróf Bethlen Pál révén eljutott. Bánffy Miklós pedig üzent, hogy találkozni szeretne vele. „Kolozsváron, a Király utcai lakásán kerestem fel – idézi fel az ezt követő személyes találkozást Kós 1939-ben -. Bemutatkozás után elmondta, hogy azért érdekelt az én Attila-versem, illetve annak illusztrációi és egyben a szerzője, mert ő meg egy Attila-tárgyú drámatémával viaskodik. (Két erdélyi ember egymástól mérhetetlen távolban kanyargó útja a másfél ezer éve halott hun király révén így találkozott össze először rövid tíz percre.)”³

Aztán megszületik és a budapesti Magyar Színházban 1913-ban bemutatásra is kerül Bánffy újabb, pesti művészkörökben feltűnést keltő drámája, *A Nagyúr*, amelyről az akkori idők egyik legjelesebb magyar kritikus, Schöpflin Aladár ezt írta: „Az Attila-tragédiáról azt mondták, hogy dilettáns mű, mert szerzője véletlenül a polgári életben grófi nevet visel. Oly becületlen művészi munka, hogy emiatt akár a legborzasabb polgári költő írhatta volna.”⁴

Az ihletés és a feldolgozás koncepciója tekintetében akár rokonítani is lehetne a két művet, hiszen mindkettő bölcsője a szecesszióban ringott, s mind Kós, mind Bánffy téma-feldolgozásában (sőt Bánffy esetében a maga tervezte színpadképben, a díszletek és a jelmezekben is) ugyanaz a hun–magyar mitológiai világ kel életre.

Van azonban még egy valami, ami közel hozza őket egymáshoz: a szűkebben vett szülőföld, Erdély szeretete és a sorsa iránti felelősség. Kós ekkor a fővárosban is elismert fiatal építész, de életvitelszerűen már a Kalotaszeghez kötődik, Sztánán él családjával, s lapot is ad ki ott Kalotaszeg címmel, Bánffy pedig politikai szerepet vállal: a század első évtizedének derekán Kolozsvár és Kolozs megye főispánja.

Kettőjük származásán túl azonban akkor még politikai nézeteik tekintetében is igen távol állnak egymástól. Kósban – a rövid életű Kalotaszegben publikált cikkei tanúsítják ezt – már ekkor igen erős volt a regionális kötődés és a plebejus öntudat, Bánffy pedig 1901-től a kormányzó Szabadelvű Párt, majd az Andrássy Gyula vezette Alkotmánypárt színeiben politizál, s ez utóbbi kormányra kerülését követően lesz néhány évig Kolozsvár város és Kolozs vármegye főispánja.⁵ Ez azonban csak a felszín, hiszen ha valaki ma, az *Erdélyi történet* ismeretében elolvassa Kós Károlynak az ASTRA 1911-i balázsfalvi közgyűléséről írott tudósítását és azal kapcsolatos, Voinovich Géznak írott levelét⁶, lehetetlen fel nem ismernie azt, mennyi rokonság van kettőjük között a millennium Magyarország helyzetének és uralkodó osztályai felelősségének megítélésében.

Kés abban az időben nem Bánffy főispáni ténykedésére figyel fel, hanem arra, amikor 1909 októberében lemond tisztéről, pontosabban ennek a lemondásnak az indoklására, amelyben az akkori magyar kormányzat Erdéllyel kapcsolatos magatartásának kritikája is kifejezésre jutott: „A nehézségeknek, összeütközéseknek és súrlódásoknak – olvassuk

³ Kós Károly publicisztikája 407.

⁴ Schöpflin Aladár: *Színházak. Kisbán Miklós: A Nagyúr a Magyar Színházban*. Vasárnapi Újság 1913/2(január 12.) 24.

⁵ Püski Levente: *Bánffy Miklós és a politika világa. = Bánffy Miklós művészi pályaképe*. Az író születésének 140. évfordulójára Kolozsvárt rendezett konferencián 2014. május 16-án elhangzott előadások. Polis Könyvkiadó, Kvár 2014. 39–45.

⁶ *Levél a balázsfalvi gyűlésről*. Budapesti Hírlap, 1911. szeptember 6. (Újraközölve: *Kós Károly publicisztikája*. 24–25.) és *Kós Károly levelezése*. Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, szerkesztette, a kíséző tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp. 2003. 64–67. (A levél kelte 1911. szeptember 4.)

a lemondó nyilatkozatban –, melyek Erdélyt érték, sokszor az volt az oka, hogy olyanok beszéltek bele ügyeibe, akik nem értették meg Erdély ügyeit... Mi sokszázados fejlődésre tekinthettünk vissza, nem engedtünk egy betűt sem törvényeinkből, sem lelkünk parancsából, és fenn tudtuk tartani az uralmat, nem kértünk erőt kölcsön senkitől. Csak abban vétkezhetünk, ha elfelejtjük, hogy jogunk van saját földünket, belső életünket és otthonunkat irányítani.”⁷ Ha ezekhez a szavakhoz hozzágondoljuk az *Erdélyi történet* Abády Bálintjának reformelképzeléseit és egész magatartását, akkor érthetővé válik az, hogy miért nevezi Kós a lemondó beszédre a Kalotaszegben hivatkozó cikkében Bánffy Miklóst „a legkomolyabb erdélyi politikus”-nak, aki “a mai Erdélyt, az ő szűkebb pátriáját képviseli a pesti fényes parlamentben állhatatosan, hűségesen mindenféle formában”, és miért teszi hozzá: őreá „itt, Erdélyben is szükség volna erősen”.⁸

Az első találkozás után nyilván Bánffy Miklós is figyelemmel kísérte a pesti művészkörökben (a Baross Kávéház-beli nevezetes Balszélfogó asztaltársaságban) is meg-megforduló Kós pályafutását, amelynek az 1910-es évek elején olyan, a nyilvánosság szélesebb köreiben is visszhangot keltett mozzanatai voltak, mint a budapesti Állatkert pavilonjainak megtervezése vagy olyan, művészeti elveit megfogalmazó írásai, mint a Kemény Zsigmond Társaság-beli székfoglalója, a *Nemzeti művészet*, amelyet szintén a Magyar Iparművészet közölt.⁹ Hogy Kós már akkor mennyire ismert – elismert – szereplője volt a magyar kultúréletnek, azt jelzi az is, hogy Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatási miniszter felkéri, hozzászólásként egy készülő, „az erdélyi életnek a közoktatás, közművelődés és kultuszok munkaterületén való megfelelő felépítéséről, illetve átépítéséről szóló tervhez”, mint „független értelmiségi polgár, erdélyi ember, és ezen felül építész-mérnök, aki adottságokkal számolni és egy épület rendeltetését kielégíteni hivatott...”, vesse papírra a témában a maga elgondolásait és javaslatait.¹⁰

Az említett első találkozás után közvetlen és tartóssá váló kapcsolat akkor jön létre közöttük, amikor Bánffyt 1916 decemberében az utolsó Habsburg magyar király, IV. Károly koronázási ünnepségeinek megszervezésével bízzák meg, abban a művészcsoportban pedig, amelyre a külsőségek megtervezésének feladata hárul, Györgyi Dénes, Pogány Móric és Lechner Jenő mellett Kós Károlyt is ott találjuk. Hogy Kós meghívást kapott ebbe a művészcsoportba, abban Bánffy Miklósnak nincs ugyan közvetlen szerepe (ő maga írja a koronázásra visszaemlékezve: „Jobb munkatársakat nem is kívánhattam volna magamnak”¹¹), de a meghívás mindenképpen az akkor már egyre ismertebb fiatal építésznek szólt, az azonban, hogy Bánffy az első találkozást követő években is figyelemmel kísérte Kós munkásságát, ennek az együttműködésnek is mélyebb tartalmat adott.

⁷ Idézi Kós Károly: *Egy kalotaszegi mágnás*. Kalotaszeg 1912/7. (február 18.). Újraközölve: *Kós Károly publicisztikája*. 53–54.

⁸ *Uo.* 54. Ehhez aztán 1939-ben még hozzáfűzi: „...íme, bizonyosága ez annak, hogy a transzilvanizmus nem politikai szédelés vagy irodalmi konjunktúra-kihasználás céljából, az impériumváltozás után kitalált üres jelszó, [...] hanem néhányunknak, de Bánffy Miklósnak és szerény magamnak íme, bizonyítottan is, erdélyi lelkünkben mélyen gyökerező mélyes és kiszakíthatatlan hitvallásunk, réges-régi idők óta.” (Kós Károly: *Bánffy Miklós gróf*. I. h. 408.)

⁹ Mind a *Nemzeti művészet*, mind az *Állatkerti pavilonok* című rövid cikke a Magyar Iparművészet 1910/4. számában jelent meg. (Újraközölve: *Kós Károly publicisztikája* 18–26, illetve 27.)

¹⁰ Kós Károly: *Életrajz*. Helikon Kiadó, Bp. 2014. 229. (A továbbiakban ebből a kiadásból idézünk.)

¹¹ *Az 1916-iki koronázás. = Emlékeimből*. ESzC, Kvár 1932. (Újraközölve Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Polis Könyvkiadó, Kvár 2012. 7–27.) A koronázás történetére és főképp abban végzett munkájára később Kós is többször visszatért, legrészletesebben csonkán maradt *Életrajzában*.

A koronázás előkészületi munkálataiban Bánffy a maga szerepét később igyekszik leicsinyíteni („Ebben a boszorkánykonyhában én viseltem a főszakácsnak kissé komikus szerepét, ki minden fazékba belekóstol, és minden tepsibe beledugja az orrát.”). A munkálatok megannyi részfeladatának említése során – igaz – Kós nevét le sem írja, de e rövid hónap alatt minden bizonnyal közelebb kerültek egymáshoz. Hogy akkori kapcsolatuk nem egyszerű munkakapcsolat volt, arra Kós Károly egy későbbi utalásából következtethetünk: „Egymástól nagy messzeségben kanyargó életútjaink – idézi fel 1939-ben Kós a koronázás eseményeit is – közös munkában először 1916-ban találkoztak: az utolsó magyar király koronázásakor... S azt hiszem, bennem akkor nagyon csalódhatott kormánybiztos főnököm, mert barokk dolgokat kellett terveznem a vár barokk stílusú környezetében, és én, a kora középkor imádója, akkor nagyon utáltam a barokkot... Kormánybiztosom viszont nem csak kedvelte, de – értette és érezte is...”¹²

Mindenesetre nem sokkal később, amikor a magyar kormány létrehozza a konstantinápolyi Magyar Intézetet, annak keretében Kós Károly Bánffy közbenjárására kap ösztöndíjat s megbízást arra, hogy a bizánci és főképp a török művészetet tanulmányozza. „A magyar kultúra keleti öröksége foglalkoztatta mindkettőjüket – írja Benkő Samu –, és a konstantinápolyi intézet felállítása jó alkalomnak ígérkezett, hogy e kérdés mélyére nézzenek.”¹³ Bánffy ez idő alatt maga is ellátogat Konstantinápolyba, s ezzel kapcsolatban említi Kós egyik onnan hazairt levelében: „...tervezünk valami érdekes dolgot, amit én kellene megcsinálnjak” – és hozzáteszi: „Itt bővebben nem fejtegethetem a dolgot... Most a héten újra megpiszkálta az ügyet Bánffy megbízásából egy itteni jó barátom... Hát ha ez sikerül, akkor egy csapásra megváltozik itt az életem...”¹⁴

A Monarchiának az első világháború végén bekövetkezett összeomlása mindkettőjüket a közvetlen politikai cselekvés terére sodorja: Bánffy előbb sikertelen utazást tesz több nyugati államban, hogy a Magyarország számára várhatóan súlyos feltételeket tartalmazó békekötés előtt néhány nyugati politikust megnyerjen a magyar ügynek, majd a trianoni békekötést követően alakult Bethlen-kormányban elvállalja a külügyminiszteri tárcát, s elsőnek képviseli – nem éppen eredménytelenül – Magyarországot a nagyhatalmak által létrehozott Népszövetségben.¹⁵ Kós pedig – szemközt az Erdélyből menekülők seregével, s lemondva az Iparművészeti Főiskola Építészeti Tanszékére szóló tanári állásáról – otthagyja Budapestet, és hazatér Erdélybe, Sztánára, ahol beleveti magát a politikába: egy kalotaszegi köztársaságot próbál létrehozni, majd a trianoni döntés után a *Kiáltó szó*ban megfogalmazza a kisebbségivé lett erdélyi magyarság helyzetértékelését és cselekvési programját: „Az ítélet végrehajtatott: Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros kétmillió magyarsága bekebelezetett Romániába... Nem kutatjuk, hogy a nélkülünk rólunk készült és kötött trianoni szerződés miféle koldusala-

¹² Kós Károly: *Bánffy Miklós gróf. = Kós Károly publicisztikája* 408.

¹³ Benkő Samu: *A levélíró Kós Károly. = Édes Idám! Kós Károly levelei feleségéhez. 1911–1918, 1946–1948.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közlésezi Benkő Samu. Polis Könyvkiadó, Kvár 2011. 17. Kós egyik levelében (1917. ápr. 13.) utal arra, hogy a koronázási ünnepségek előkészítésében végzett munkájáért 12 000 koronát kapott, és – a levél jegyzetében Benkő Samu által idézett Varró János szerint – a Ferenc József-rend lovagkeresztjét is.

¹⁴ Édes Idám 105. A feleségének írott levél kelte 1917. november 18. A török fővárosban töltött közel másfél esztendőnek a termése többek között Kós *Sztambul* című könyve. (Újrakiadása: Helikon Kiadó, Bp. 2015).

¹⁵ Befejezetlen maradt visszaemlékezésében főképp külügyminiszterségének ezeket az éveit idézi fel. (*Huszonöt év, 1945.* Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Major Zoltán. Püski Kiadó, Bp. 1993. Újrakiadása: *Emlékeimből – Huszonöt év.* Polis Könyvkiadó, Kvár 2001.)

mizsnát rendelt számunkra. Nincsen sok értelme ennek. *A mi igazságunk a mi erőnk.* Az lesz a mienk, amit ki tudunk küzdeni magunknak. A bátraknak kiáltok hát, a harcolni akaróknak, a kötelességtudóknak, a látni akaróknak, az előre nézőknek. Álljanak elő. Ne szégyenkezzenek, ne aludjanak, ne duzzogjanak. Az Élet nem vár, az Élet rohan.” És alább: „Kétmillió magyarra, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt *nemzeti autonómiánkat.*”¹⁶

A cselekvésnek, az önépítésnek ebbe a programjába kapcsolódik be a külügyminiszteri tiszteről nemsokára lemondó Bánffy, amikor 1924-ben hazalátogatva Erdélybe újra találkozik Kós Károllyal.

A Monostori úti újságíró klub kerthelyiségében végbement találkozást Kós 1939-ben részletekbe menően felidézi.¹⁷ Visszaemlékezéséből kitűnik, hogy a kezdeményező ezúttal is Bánffy Miklós volt, s hogy a találkozással egy hosszú távú és időközben igen szorosá váló kapcsolat kezdődött. Bánffy végső hazatérése után nem sokkal ugyanis, 1926-ban, az első marosvécsi találkozón megalakul a Helikon íróközösség, az írók tulajdonába kerül a Kósék által még 1924-ben alapított Erdélyi Szépművészeti Céh, s annak Kós Károly lesz az igazgatója, Bánffy Miklós pedig az írókból alakult Igazgató Tanács elnöke.

Hogy Bánffy Miklósban akkor, 1924-ben milyen mértékben voltak már kialakulva a következő másfél évtized irodalom- és kultúraszervezői elképzelései, az nem tudható. De Kós által 1939-ben felidézett kijelentéséből – „...lehet, hogy visszatelepszem [...] Azt hiszem, lesz itt dolgunk együtt... De nem politika... Az nem” – sok mindenre lehet következtetni.¹⁸

A tények pedig az ezután következőkben nemcsak a kisebbségi magyar szellemi életben jelentenek új, minőségét tekintve is más korszakot, hanem Bánffy Miklós és Kós Károly személyes kapcsolatában is.

*

Bánffy Miklós hazatelepülését persze nem egykönnyen emésztette meg a korabeli közvélemény, aminek érthető oka a külső körülményekben is kereshető. A korabeli román és magyar sajtóban mindenféle találgatások keltek szárnyra, már abból a tényből kiindulva is, hogy Magyarország egykori külügyminisztere I. Ferdinánd király kezébe tette le az állampolgári esküt, s rebesgették, hogy elkötelezte magát: tíz évig nem politizál (aminek később támpontot adott az a tény is, hogy a politikai pártrendszer megszüntetése és a királyi diktatúra bevezetése után létrehozott Nemzeti Újjászületés Frontja Magyar Alosztályának élére 1938-ban a király őt nevezte ki).

Kós Károly 1939-es visszaemlékezésében részletekbe menően idézi fel azt a légkört, amely 1926-ban fogadta, majd a későbbiekben is körülvette Bánffyt: „...szerte Erdélyben az ő visszatepedése nemcsak nagy meglepetést, hanem inkább megriadást okozott. Valóságosan megijesztette éppen akkori politikai és közéleti vezető köreinket. Emlékszem, itt is, ott is, mindenfelé Erdélyben emberek kérdezték emberektől: »Vajon miért jött? S vajon mit akarhat

¹⁶ *Kiáltó szó Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros magyarságához.* = *Kiáltó szó. A magyarság útja. A politikai aktivitás rendszere.* Megírták: Kós Károly, Zágonyi István, dr. Paál Árpád. (Lapkiadó Rt. Kvár, 1921.) Reprint kiadása Csatári Dániel utószavával: Kapu Könyvek, Bp. é. n. [1988]. Újraközzölve: *Kós Károly publicisztikája* 97–100.) Kiemelések az eredetiben.

¹⁷ *Bánffy Miklós gróf.* I. h. 408–409.

¹⁸ I. h. 409.

itt?« Mire a két óvatosan fontoskodó válasz rendesen ilyenforma volt: »Gyanús dolog...« és »Vigyázni kell reá...« „Aztán – folytatja Kós – még gyanúsabb dolgokat kellett megérnie a jámbor magyarnak Erdélyben [...] Először is nem illeszkedett be a maga osztályának, közéleti múltjának, gazdasági és családi helyzetének megfelelő, rendes életkeretekbe [...], gyanús író-könyvkiadó társaságocskából betéti társaságot alakít, mely valahonnan valamelyes hitelre is szert téve, komoly kiadvóná növi ki magát – az erdélyi írók és írás kizárólagos szolgálatára.“ Majd hozzátézi: „És akadnak, akik megfelelő helyeken komoly figyelmeztetéseket helyeztek el. Egyik helyen, hogy ez az író-társaság tulajdonképpen – irredenta banda. Másik helyen: vigyázat, ezek az írók tulajdonképpen szabadkőművesek, emigránsok, illetve kommunisták [...] és túlságosan románbarátok.“¹⁹

A tényeket mindezeket túl a második világháború során pótolhatatlan pusztulást szenvedett írói hagyatékok maradványaiból, csonkultságukban is impozáns méretű dokumentumkiadások adatait összerakva körvonalazhatjuk, főképp a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh anyagából és Kós Károly levelezéséből.²⁰ Az ezekből kirajzolódó esetek minden bizonnyal érzékeltetik azt, hogy mi mindenben vette igénybe az íróközösség Bánffy Miklós – társadalmi rangjából következő – tekintélyét, diplomáciai pályafutása alatt számtalanszor tanúsított célratörő tárgyalókészségét, s milyen szoros kapcsolat alakult ki mindezek közben nemcsak az évenkénti marosvécsi találkozók alatt, hanem a mindennapi munkában az Erdélyi Szépmíves Céh igazgatója, és igazgatótanácsának elnöke között.

Bánffy Miklóssal és Kós Károllyal tanácskozva alakította ki Kuncz Aladár az 1928-ban elindított Erdélyi Helikon havi folyóirat koncepcióját, amelyet aztán halála után rövid időre Kós, majd egészen a folyóirat megszűnéséig, 1944 nyaráig Kovács László vitt tovább.

Bánffy Miklós az íróközösség számos hazai és magyarországi irodalmi estjén személyesen is fellépett: bevezető előadásokban ismertette itthon és Magyarországon a Helikon elveit és célkitűzéseit, s természetesen ő maga is felolvasott jó néhány irodalmi esten. Sőt aktív szerepe volt ez irodalmi estek programjának a kialakításában, ha kellett, egyik-másik író-társ meggyőzésében, de olykor – mint a magyarországi körút egyik epizódja is jelzi - az írók méltó elszállásolásában is.

Az meg már az írói-művészi kapcsolatok körébe tartozik, hogy Bánffy Miklós szívesen vállalta az Erdélyi Szépmíves Céh több könyvének illusztrálását (saját könyvei, a *Reggeltől estig* és a *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja* mellett az ő rajzaival jelenik meg többek között az *Erdélyi Helikon antológiája*, Reményik Sándor *Két fény között*, Áprily Lajos *Idahegyi pásztorok*, Berde Mária *Seherezádé himnusza*, Tompa László válogatott verseinek kötete, Székely Jenő *A Csehi család*, Makkai Sándor Ágnes és Kemény János *Kutyakomédia* című regénye és Tamási Áron Ábel-trilógiája, Hunyadi Sándor *Feketeszárú cseresznye* című novelláskötete és Makkai Sándor Ady-esszéje, a *Magyar fa sorsa*.²¹

¹⁹ I. h. 409–410.

²⁰ Kós Károly levelezését Sas Péter gyűjtötte össze és adta ki a már idézett, több mint 700 levelet tartalmazó kötetben, azt pedig, amit az Erdélyi Szépmíves Céh irodájának 1945 után papírmalomba küldött iratanyagából sikerült megmenteni, Kovács Lászlóné bocsátotta Marosi Ildikó rendelkezésére, aki *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája* című kötetben (Kriterion Könyvkiadó, Buk. 1979) közel 400 levelet és dokumentumot rendezett sajtó alá (közttük a marosvécsi Helikon-összejövetelek jegyzőkönyveit). A következőkben erre a két forrásra támaszkodva – részletekbe menő hivatkozások nélkül – kíséreljük meg összerakni Bánffy Miklós és Kós Károly akkori együttműködésének néhány adatát.

²¹ Murádin Jenő: *Bánffy Miklós a rajzoló és illusztrátor*. Erdélyi Múzeum 1999/1–2.

A Helikon történetében persze adódtak kényes helyzetek is, amelyeknek megoldásában Bánffy Miklósnak kellett kulcsszerepet vállalnia. Ilyen volt mindjárt az indulás küszöbén a Benedek Elek megbékítésére irányuló kísérlet, majd később az ESZC vezetésével kapcsolatos írói elégedetlenségek kezelése, az Athenaeummal kötött magyarországi forgalmazási szerződéssel elégedetlenek élére álló Berde Mária időleges megbékítése. De Bánffy Miklós közbenjárására jutott be a budakeszi szanatóriumba az akkor már súlyos beteg Sipos Domokos; találkoztunk a nevével egy 1932-es marosvásárhelyi Bolyai-szobor pályázat kapcsán, vagy – ugyancsak 1932-ben – Móricz Zsigmond erdélyi útjának előkészületei körül. Sőt olykor még olyan apró „szolgáltatokat” is vállal, hogy egy alkalommal Pestről hazajövet ő kézbesíti Kós Károlynak az ESZC-nél készülő Arany János-balladákötethez a Buday György által készített metszetek dűcait, sőt többször is a Kós építészbarátai által Pestről küldött nyugati szakfolyóiratot.

Bánffy Miklós a fő tárgyalópartner az Erdélyi Szépmíves Céh könyveinek magyarországi forgalmazásával, később újrakiadásaiival kapcsolatos, nem mindig konfliktusmentes tárgyalásokon.

Ő képviseli az erdélyi magyar írókat azokon az éveken át húzódo tárgyalásokon, amelyek a román írókkal (Nichifor Crainicel, Victor Eftimiuv, Emanoil Bucuțaival) folytak abban az időben, amikor a román PEN Club megalakult, s amikor e tárgyalások eredményeként végül sikerült létrehozni a romániai PEN Club önálló magyar alosztályát. Az előkészítésben egyébként Kósra is több feladat hárul: ő szerzi be például Kosztolányi Dezső révén a PEN Club szabályzatát, ő fogalmazza meg a döntő tárgyalás küszöbén az azon részt vevők számára az addig történeteket összefoglaló jelentést, s ő írja alá azt a levelet, amelyben annak résztvevőit Bánffy előzetes megbeszélésre hívja Király utcai lakásába.²²

Bánffy Miklós szerepet vállalt a helikoni írócsoport román irodalmi kapcsolatainak kiépítésében is, olyan eseményekben, mint amilyen a bukaresti Helikon-est volt 1928-ban, amikor ő vezette a magyar írócsoportot, s nyitotta meg az irodalmi estet (megnyitója franciául elmondott szövegét román fordításban az egyik vezető bukaresti román napilap közölte); ott volt az Erdélyi Szépmíves Céh könyvsátránál az 1935-ös bukaresti könyvvásáron; az ő előszavával jelent meg az Erdélyi Helikon és a Romániai Magyar PEN Club által közösen kiadott Román Drámaírók Könyvtára sorozat nyitókötete²³.

Az akkori társadalmi mentalitást ismerve ezen nem kell csodálkoznunk: egy főrangú reprezentánsnak minden esetben nagyobb volt a súlya és az esélye is a különböző ügyek megoldásában, s Bánffy Miklós nemcsak vállalt ilyen ügyeket, hanem kiváló diplomáciai érzékével eredményre is vitte őket.

De nem csodálkozhatunk azon sem, hogy ezekben az ügyekben mindegyre felbukkant mellette Kós Károly is: konkrét feladatokat megoldó munkatársként. Kós maga említi, hogy egy időben Bánffy még levelezésének kezelését is reá bízta, nemcsak felbonthatta, de meg is válaszolhatta őket, sőt Bánffy nevét is aláírhatta a Helikon vagy a Céh ügyeire vonatkozó leveleken.

²² *A magyar PEN-club története*. Sajtó alá rendezte Csapody Miklós. Bp. 2016. Az Alosztály két világháború közötti történetét lásd I. 28–39; a román és szász írókkal folytatott tárgyalásokról kiadott összefoglaló jelentést lásd II. 118–120; a Kosztolányi Dezsőnek írt, 1932. március 3-án kelt levelet lásd *Kós Károly levelezése* 286–287, a Tompa Lászlónak illetve Berde Máriának címzett, 1932. június 3-án kelt meghívó leveleket uo. 296–298.

²³ Dávid Gyula: *Bánffy Miklós műveinek román fogadtatása és utóélete (1926–1989)*. = *Bánffy Miklós művészi pályaképe* 83–92.

*

Az 1930-as évek végén újból a politika mezőnye lesz az, ahol Bánffy Miklós és Kós Károly nevével egymás mellett találkozunk. A királyi diktatúra nyomán felszámolt politikai pártok helyett létrehozott Nemzeti Újjászületési Front magyar alosztályaként megalakult Magyar Népközösség elnökének a király Bánffy Miklóst nevezi ki, s ő ezt a megbízatást a megszüntetett Magyar Párt vezetőivel konzultálva, hozzájárulásukkal el is vállalja. Kós Károly pedig a Magyar Népközösségben a Társadalmi Alosztály vezetője.

Hogy ennek a rövid időszaknak az eseményeibe betekintve főképp Bánffy személyiségét mélyebben megismerjük, a Magyar Népközösség bukaresti irodájának vezetőjét, Mikó Imrét kell megszólaltatnunk, mint ennek a viszonylag rövid, de zaklatott időszaknak Bánffy Miklós szempontjából is talán a leghitelesebb tanúját.

Bánffy – emlékezik vissza Mikó 1975-ben, nem sokkal halála előtt írott esszéjében – „...ebben az időben 65-66 éves volt, az öregedés kezdetén, de még teljes munkaerőben, akinek tetszett is, hogy hosszú szünet után... ismét leülhetett a politika sakktablója mellé...

Egyszerre volt gögös és leereszkedő, cinikus és lírai, képmutató és megalázkodó. Cinizmusa nem ismert határt, amikor nagyképűségről, színlelt aszkézisről volt szó... Fontoskodva, tekintélyének egész súlyával tudott helyzeteket kimagyarázni, fantáziáját nem korlátozta a valóság, színészkedett, ha kellett, játszott a szavakkal. Talleyrandtól tanulta: »a szavak arra valók, hogy elrejtsek a gondolatokat«. Nem restelt a hátsó ajtón visszaosonni oda, ahonnan a főbejáraton kitessekélték. A hátsó kijárat különben is elvi kérdés volt számára. Soha nem égetett fel egyetlen hidat sem maga mögött...

A politika az ő számára játszma volt, amelyet az adott tényezőkkel kell lejátszani... Realista, jobban mondva pragmatista volt a politikában, az erőviszonyokat és nem az ideológiát nézte. Partnereit aszerint válogatta meg, hogy céljai eléréséhez mennyire használhatók. Egyéni céljai pedig mindig valami közösségi célhoz kapcsolódtak...

Amellett, hogy rendszerint kész helyzeteket teremtett, volt egy másik szenvedélye: kifürkészni partnerének titkos gondolatait. A kihallgatásokon mind az őt érzékszerve működött. Egyszer azt mondta nekem:

– Szász Pali veri az asztalt és kiabál. Én gumikesztyűt húzok a kezemre, benyúlok a hasfalom, és kitapogatom a máját, a vesét, a szívet. Csak azután emelem fel a hangom.”²⁴

Ez a jellemzés nyilván a Magyar Népközösség elnöke minőségében folytatott tárgyalások élményeire alapoz, de fő vonásaiban érvényesnek tekinthető Bánffy Miklósnak a Helikon íróközösség – tágabb értelemben véve: a két világháború közötti kisebbségi magyar szellemi élet – érdekeit képviselve folytatott megannyi tárgyalására, egész akkori tevékenységére.

Az akkori Mikó Imre különben, mint fiatal politikus, az erdélyi magyar értelmiség fiatal nemzedékéhez, a Hitel köréhez tartozott, s azoknak a szemével látja és értékeli ezeket az éveket. Annak a nemzedéknek a szemével, amely némi reményeket fűzött a Magyar Népközösséghez, arra számítva, hogy az a Vásárhelyi Találkozó nyomán körvonalazódó kisebbségi társadalmi összefogásnak a Magyar Népközösség a szervezeti keretévé nőheti ki magát, egy olyan – hivatalosan legális – szervezetté, amely képes lesz a különböző társadalmi és érdekcsoportok fölött

²⁴ Mikó Imre: *Bánffy Miklós emberközélen*. = Bánffy Miklós: *Emlékeimből (1932) – Huszonöt év (1945)*. Polis Könyvkiadó, Kvár 2001. 367–373.

egy, a mind jobban előretörő többségi nacionalizmussal szembeszállni képes magyar közösséget összekovácsozni. Hogy ez az elgondolás nem vált valóra, az nem a Magyar Népközösségben tisztségeket vállalókon és az annak keretében dolgozókon múlt. Mindenesetre méltatlan volt az a politikai indíttatású támadás, amely emiatt a bécsi döntés után a magyar Parlamentben elsősorban Bánffy Miklóst vette célba.²⁵

Bánffy Miklósnak végeredményben mindez nem ártott. 1943-ban, amikor az akkori magyar politikai vezetés köreiben felvetődött egy olyan elgondolás, hogy megkíséreljék Magyarország és Románia közös kiugrását a háborúból, és amikor egy erre irányuló titkos tárgyalásra megfelelő embert kerestek, Bethlen István és Kállay Miklós miniszterelnök Bánffy Miklóst tartották erre alkalmasnak, s Bánffy vállalta ezt a megbízást, a – végső fokon kudarccal végződött – bukaresti titkos tárgyalásokat a román ellenzék akkori vezető személyiségével, Iuliu Maniuval.²⁶

Bánffy Miklóst 70. születésnapja közeledtével az Erdélyi Helikon különszámával köszöntötték, amelyben Kós Károly Bánffy egy eddig szóba nem került arcát, a gazda portréját rajzolja meg.²⁷ Jól ismerte ezt az arcot is, hiszen számtalanszor megfordult Bonchidán, gondolkodó társa, tanácsadója, olykor kivitelezője volt nem egy ottani változásnak, tehát felidézhetette megannyi emlékét, s amit látott-tapasztalt, azt a saját gazda-szemével is látta, értékelt. Visszaidézve az 1921-es román földreformmal megroppantott, de az Erdélybe hazatért gazda intézkedéseivel megerősített birtokon történeteket, írta: „Az igazi gazda elbirja, és zúgolódás nélkül viseli az Úristen csapásait: tüzet, jeget, árvizet, járványt, háborút: mindent. Közelebb hajol a földhöz és a húséges föld hálás, nem hagyja cserben gondoskodó, ragaszkodó jó gazdáját. Bánffy Miklós nem hagyta cserben a régi földet, és erre a föld nem hagyta el őt... Ma a bonchidai kastély jobb karban van, mint volt akkor, amikor mai gazdája átvette. Kívül-belül megújult, megszépült, meggazdagodott... A paradés lovakon ragyog a szőr és csillog a három veret, a kocsik lakkozása kifogástalan. A parkból a teraszhoz lopakodnak az őzek, hogy ott süteményt kapjanak a gazdától... S megvan és terem a gyümölcsös meg a szőlő; a környéken híres bonchidai mangalicatenyészet is élő valóság, és a gazda a juhászatot újjászervezte és annak legelőt szerzett...

Igaza van Bánffy Miklós grófnak: Bonchida mindent megterem bőségben, ami testnek és léleknek tápláléka és élet és pénzzel fel nem mérhető gazdagság. S hogy ezt megtermi, az a jó gazda érdeme, aki szereti a földjét, szereti a földnek munkáit és tud is hozzá. Bánffy Miklós bebizonyította, hogy ilyen gazda.”²⁸

Nemcsak a bonchidai kastély, de ez a körülötte virágzó élet is elpusztult 1944 októberében.

*

A második világháború utolsó hónapjai mind Bánffy, mind Kós számára súlyos megpróbáltatásokat hoztak. A Budapest ostromát családjával együtt a magyar fővárosban átélő Bánffy

²⁵ Csapody Miklós: *Bánffy Miklós kettős küldetése. Bukarest, 1943. Politika és diplomácia*. Polis Könyvkiadó, Kvár 2015. Könyvében részletesen bemutatja Bánffynak a Magyar Népközösség élén végzett munkáját és a bécsi döntést követően ellene indított támadásokat, s közli Bánffynak a magyar országgyűlés Felső Házában tartott beszámolóját, valamint Bethlen György őt támadó felszólalását és Bánffy arra adott válaszát (i. m. 77–117, illetve 553–570.).

²⁶ I. m. 237–493. Bánffy Miklós maga is megírta bukaresti tárgyalásainak történetét: *Emlékirat-töredék. [Bizalmas küldetésem Bukarestben, 1943-ban]*. Közölte Major Zoltán. A Ráday levéltár Közleményei, 1984. 232–236. Legújabb közlése: Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások* 325–331.

²⁷ Kós Károly: *A gazda*. Erdélyi Helikon 1943/10. 604–612. Újkraközölve: *Bánffy Miklós publicisztikája* 475–480.

²⁸ Kós Károly: *A gazda*. i. h. 480.

bonchidai kastélyát a frontátvonulás előtti napon felgyújtották és kirabolták, az itthon maradt Kósnak pedig családjával együtt be kellett menekülnie Sztánáról Kolozsvárra. Az újrakezdésnél azonban Kóst is, az Erdélybe 1945-ben ismét hazatérő Bánffyt is ott találjuk: Bánffyt a Gaál Gábor szerkesztésében 1946-ban indult Utunk munkatársai között, a frissen alakult Romániai Magyar Írók Szövetségében és a Magyar Népi Szövetség által létrehozott Műemlékvédelmi Bizottságban; Kós pedig, mindezek mellett, már 1944 késő őszen részt vállal a MADOSZ újrászervezésében, majd az 1946-os választások után a Magyar Népi Szövetség parlamenti képviselőinek sorában is helyet foglal, jó reménységgel egy új, békés élet megteremtésének lehetőségét illetően. Személyes veszteségeinek számbavétele után, 1945 kora tavaszán ezt írja Tompa Lászlónak: „Különbén Kolozsváron békés világ van. És megfeszített munka folyik az új, jobb rendért és világért, amit ki akarunk kényszeríteni a Sorstól.”²⁹ El kell telnie néhány évnek, s jönnie kell jó néhány keserű tapasztalatnak, míg – egy „ambiciózus jegyző” buzgóságának eredményeként „kuláknak” nyilvánítva s emiatt Sztána felszámolására kényszerülve – így summázza helyzetét Kabay Gábornak írott egyik levelében: „Kegyetlen dolgok ezek, édes jó Gáborom, s engem igazán megviselt ez a legutóbbi öt esztendő, amelynek a végén, 67 esztendőt töltöttem be: tehát – öreg vagyok, gyenge és megviselt... Ezek jutottak eszembe, amikor leveledet elolvastam, és elgondolkoztam rajta: lám, hiszen más formában ugyanazt kapja most mindenki: a bizonytalanságot, a hajléktalanságot, a máról-holnapra való tengődést.”³⁰

A háború utáni Romániában az első, „koalíciós” években, Romániában is, még az „útitársakat” is megbecsüli a rendszer: Bánffynak a Józsa Béla Athenaeumnál megjelenik egy kisregénye, a *Bűvös éjszaka*, a kolozsvári Állami Magyar Színház bemutatja *Az ostoba Li* című színdarabját, az Utunk saját illusztrációival közli történelmi anekdotasorozatát, *Beszélgünk semmit* címmel, vitába szállhat László Gyulával és Szentimrei Jenővel az új művészetről. De hamarosan megindul ellene a politikai támadás: 1946 nyarán a Román Kommunista Párt központi aktívájának egyik gyűlésén Luka László már az „ellenség táborába tartozók” névsorában emlegeti nevét,³¹ nem sokkal később pedig Emil Isac, a kisebbségi színházak egykori vezérfelügyelője nevezi az egyik vezető bukaresti román lapban „akarnok dilettáns”-nak, aki „abban tetszeleg, hogy írónak képzeli magát”, azt állítva, hogy „akarnok dilettantizmusával évek hosszú során át terrorizálta az irodalmi és művészvilágot”, s mint akkoriban a román olvasó felé legsúlyosabbnak számító vádat veti oda: „az 1940–1944 közötti Horthy-uralom idején a budapesti főrendiházban... vidám képpel tolta Horthy szekerét”.³²

Mindezt nyilván Bánffynak az Utunkkal és Gaál Gáborral való kapcsolata is megsínyli, aminek következtében egy Gaálhoz írott levélben, a lapnak felkérésre beküldött több írása körüli huzavonát szóvá téve, végül lemond az Utunkkal való további együttműködésről. „Mindezt szükséges volt leszögezmem – írja Gaál Gábornak –, midőn azt közlöm veled, hogy ezután ne számíts többé reám. Nem orrolok, és nem haragszom. És téged korántsem okollak. Tudom, hogy nem vagy korlátlan ura a lapnak. Tudom, hogy bizottság van és talán más beleszóló is.

²⁹ Kós Károly levelezése 382–383. (A levél pontosan nincs keltezve.)

³⁰ Kós Károly levelezése 442. (A levél címzettje, Kabay Gábor, akkor Sepsiszentgyörgyön élő ügyvéd, kelte 1950. november 25.)

³¹ *Maghiarii din România. 1945-1955.* Szerkesztette Andreea Andreescu, Lucian Nastasă, Andreea Varga. Centrul de resurse pentru Diversitatea Etnoculturală. Cluj 2002. 369–404. A Luca-idézet a 397. lapon.

³² A România Liberă c. bukaresti lapban 1946-ban megjelent cikket idézi Ion Brad: *Emil Isac – új eszmék szószólója.* Fordította Bustya Endre és Farkas László. Dacia Könyvkiadó, Kvár 1975. 196.

Számos érdek is ütközik a szerkesztés munkájában. De ilyen eljárást én nem fogadhatok el, hiszen így nem bánnak sehol sokkal kezdőbb emberrel sem, mint én, aki több mind negyven éve számba jövő író vagyok, és aki első írásai óta a társadalmi félszegségek ellen foglaltam állást, mégpedig akkor, amidőn ez még nem volt divat.³³

Ettől fogva a kolozsvári palotája egyetlen szobájában meghúzódó Bánffy Miklós már csak az asztalfiókjának ír – igaz, nem keveset: egy, külügyminisztersége időszakát felelevenítő befejezetlen emlékirat, két színdarab és egy kisregény ezeknek az éveknek a termése, amelyekről rendre beszámol, főképp lányának, Katalinnak írott leveleiben. Neki írja 1947. április 28-i levelében: „Most újra dolgozom. Egy vígjátékot írtam. A címe: *A béke angyala*. Egészen modern, sőt aktuális. A mai lakás-mizéria a milió. Mindenki egymás hátán lakik. A »béke angyala« egy öreg báró, aki mindig jót akar, de mindent összezavar a segíteni akarásával [...] Azt hiszem, nagyon mulatságos az egész. – Furcsa, hogy mentül rosszabbul megy az embernek, annál jobb humorral tud írni. Régen, mikor jól éltem, csupa drámát írtam. Most »Li«-t és ezt a majdnem burleszk »béke-angyalt«... Megjegyzem, a darabbeli »Báró« nagyon hasonlít hozzám. Hiába! Az ember burkolt és transzponált formában mindig valahogy önmagát írja, de ez elég nyilvánvaló karikatúrám.³⁴ Sűrűn levelez velük, emiatt megfigyelés alá veszi a Sziguranca is.³⁵ Az utolsó kolozsvári évek története emberileg is megrázó, végül hosszas és megalázó hercehurca után, betegen, Groza miniszterelnök beavatkozására kap útlevelet, hogy 1949 végén kiutazhasson a családjához Budapestre.

„Miklós október 15-én reggel 8-kor végre meg is érkezik a bukaresti gyorsal – írja naplójában Váradi Aranka. – Lerongyolódva, lefogyva, megöregedve: egy gyöngye, csaknem reszkető lábú aggastyán. Nincs egy inge, egy ruhája: de milyen boldogság, hogy végre itt van! Vigyázhatok rá, meggyógyíthatom. Az asztmája rémesen elhatalmasodott és lábfájása folytonos volt. Szombati nap érkezett, 10 napig van nálam, aztán bemegy Haynal Imre tanár belklinikájára, ahol Haynal ingyen tartja és gyógykezeli.

Miklós elmondta nekem, ha nem sikerült volna most idejönnie, csak az öngyilkosság volt számára hátra...³⁶

Budapesten hal meg, 1950. június 6-án. A Farkasréti temetőben Ravasz László mond fölötte gyászbeszédet. Halála hírére ezt írja Kós Károly egyik építész-barátjának, Borbíró Virgilnek: „Éppen 37 éve, hogy megismerkedhettem vele itt, Kolozsváron és azóta sok-sok mindent élünk és tusakodtunk együtt vagy egymással szemben. De csak most érzem igazán és fájdalmasan, mennyire szerettem és becsültem ezt az embert, aki a maga osztályának sorsát olyan jól előre látta és olyan bölcs belenyugvással tudta viselni az utolsó pillanatig.³⁷

³³ Bánffy Miklós 1947. január 4-én kelt levele Gaál Gáborhoz. Közölve: Bánffy Miklós: *Emlékezések – Irodalmi és művészeti írások*. Polis Könyvkiadó, Kvár 2012. 465–466.

³⁴ A Bánffy Miklós és családja közti levelezést (ezt a levelet is) közölte Marosi Ildikó *Bánffy Miklós estéje* c. könyvében (Polis Könyvkiadó, Kolozsvár 2002. 82.) A Bánffy Miklós életében meg nem jelent darab, *A béke angyala*, a kolozsvári Állami Magyar Színházban 1948. októbrt 29-én bemutatott, de sikere ellenére négy előadás után a műsorról levett „kinai mesejáték”, *Az ostoba Li*, valamint az *Imé az Ember*, továbbá a *Milolu* című regénye a *Bánffy Miklós művei* c. életműsorozatban (Polis Könyvkiadó, Kvár – Balassi Kiadó, Bp. 2001–2005) jutottak kései nyilvánosságához.

³⁵ A Bánffy Miklósról nyitott Sziguranca-megfigyelési dossziét ismertette Lucian Nastasă: *Bánffy Miklós és a magány kolozsvári arcásai. 1945–1949.* = *Bánffy Miklós művészi pályaképe* 19–38. A dossziében található leveleket Bánffy egy 1946. december 31-én kelt kihallgatási jegyzőkönyvével együtt, bevezetővel közölte Dávid Gyula: *Bánffy Miklós-levelek egy Sziguranca-dossziében*. Erdélyi Múzeum 2015/3. 98–116.

³⁶ Váradi Aranka naplója. Az 1944–1950-es évekre vonatkozó szövegekből válogatást adott Marosi Ildikó a *Bánffy Miklós estéjében*. Ez az idézet a 240. lapon olvasható.

³⁷ *Kós Károly levelezése* 431–432. A levél kelte 1950. június 17.

*

Bánffy Miklós és Kós Károly kapcsolatának története azonban nem ér itt véget. Kós, akinek élete további évtizedeiben az emlékezés mellett a levelezés válik fő műfajává, a helikoni örökség élő letéteményese lesz. Az az ideológiai harc, amelynek Bánffy olyan hamar áldozatává lett, egy időre ezt az örökséget is tiltó listára tette, amikor pedig már szóhoz juthattak nemcsak a rendszerhez csatlakozott volt helikonisták, hanem az addig kirekesztettek is, ő volt az, aki a legkövetkezetesebben szembeszállt a rendszer által engedélyezett féligazságokkal, tudatlanságból vagy szándékosan terjesztett tényelferdítésekkel.

Felháborodva reagál az akkoriban nagy hatalmú Illés Endrének egy Bánffyról szóló visszaemlékezésére. Áprily Lajosnak írja 1965. június 8-án: „Bevallom, felháborított a nagyképű, vállveregető hang, amivel ez a szürke írófióka, ez a szorgalmas mesterember merészel beszélni arról a »nagyúrról«, akivel annak idején, mint a Révai-testvérek alázatos cselédje, csak hasra vágódva mert tárgyalni. De Illés Endre »dilettánsa« azért mégis igazi művész volt. Nem csak az Élet művésze, hanem az irodalomé is, Illés E. elvtárs pedig mégis csupán amolyan író-szakmunkás, mesterember, aki most látja idejét, hogy a halott művész-nagyúrra vitézül belemarjon. Hogy itt nálunk sok a sakál ma, azt tudva-tudom, de Nálatok sem veszett ki e nemes vad.”³⁸

Nem sokkal később mint élő forrást hasznosítják Kóst a hatkötetes magyar irodalomtörténetben az erdélyi magyar irodalomról szóló fejezetet szerkesztők, köztük elsősorban Czine Mihály, aki elküldi neki véleményezésre a kiadás számára készített „összefoglaló dolgozatát”. Kós aprólékos gondnal helyesbíti a kéziratban talált tárgyi tévedéseket, és mondja el véleményét megannyi elfogult ítéletről.

Bánffyra vonatkozólag mindenekelőtt a Benedek Elek és a Helikon viszonyára vonatkozó téves beállítást helyesbíti: „Benedek Eleket – írja – igenis meghívta Kemény János. Viszont a levélbeli meghívásra nem kapott választ... Esetleges félreértések elkerülése céljából Bánffy és én együtt felkerestük Benedek Eleket, aki akkor Ferenczi Gyula – Szentimrei Jenő apósa – vendégként épp Kolozsváron volt. Kemény János nevében Bánffy megismételte a meghívást. Mire Benedek Elek kijelentette, hogy a meghívásnak csak azzal a feltétellel tudna eleget tenni, ha biztosítékot kapna, hogy a találkozózn ő fog elnökölni. Bánffy felvilágosította ugyan, hogy a találkozóznak sem szervezete, sem tisztikara nincsen, az írók egyszerűen Kemény János meghívott vendégei [...], de Benedek Elek a meghívást ilyen körülmények között sem fogadta el.”³⁹

Egy, a Korunk szerkesztőbizottságának címzett, 1971. május 24-én kelt levelében pedig, válaszul arra a felkérésre, hogy a *Kiáltó* szó megjelenésének 50. évfordulója kapcsán idézné fel politika pályafutásának állomásait, többek között kitér Bánffy Miklósnak az 1926-os hazatérése utáni politikai szerepvállalására: „...a demokratikus reformokat igénylő, ún. reformmozgalom, melynek látható élharcosa és propagandistája a kolozsvári Ellenzék közismert publicistája, Krenner Miklós (Spectator) volt. Tudni kell azonban, hogy Krenner politikai »spiritus rectora«, a lap nem látható, de tényleges »intendánsa« Bánffy Miklós volt, aki az eszes, nagyműveltségű, széles látókörű és rafinált diplomata fölényével mélységesen lenézte korlátolt műveltségű, szűk

³⁸ *Kós Károly levelezése* 598. A levél kelte 1965. június 8. Illés Endre említett írása először a Kortársban, majd Írók, színészek, dilettánsok című kötetében (Sépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1968) jelent meg, s az 1970-es évek végén, Emil Isac fentebb idézett durva kirohanása mellett egyik fő „érv” gyanánt szolgált a bukaresti cenzúra számára Bánffy Miklós művei újrakiadásának megakadályozására.

³⁹ *Kós Károly levelezése* 604. A levél kelte 1966. január 1.

látókörű politikus mágnástársát: Bethlen Györgyöt.⁴⁰ Levelének további részéből egyébként az is kiderül, hogy Bánffy-nak a reformcsoporttal való kapcsolatában Kós maga is közvetítő szerepet játszott.

*

Bánffy Miklós és Kós Károly utolsó találkozója Kós életében akkor történt, amikor 1976-ban Bánffy hamvait hazahozták és elhelyezték a Házsongárdi temető családi kriptájában. Ezt a mozzanatot Bálint József, akkor bonchidai lelkész örökítette meg:

„Bánffy Miklós temetéséről, mint résztvevő is beszámolhatok. Tudomást szereztünk a temetés időpontjáról. 1976. október 29-én délelőtt temettük az Iktári Bethlen kriptába. Sajnos a temetésen nem sokan voltunk. Nekem ez fájó emlék. Tudok arról, hogy az egyházkerület berkeiben elhangzott egy ilyen kijelentés: »Ma temetik Bánffyt, de nem kell elmenni.« Hát ezért is nem voltak sokan. De ott volt Kós Károly, akit támogatva hozott fel a családja (Kovács Zoltán valakivel). Egy kicsi szék volt a ravatala, melyet a kriptá előtt helyeztek el... Mi bonchidaiak megadtuk a végső tisztességet. A bonchidai park őszi lombjaiból koszorút csináltattunk és hoztunk egy marék földet is.»⁴¹

Nem egészen egy év múlva Kós Károly is kiköltözött a Házsongárdi temetőbe. Őt azonban hatalmas tömeg kísérte ki, a Farkas utcai templomból, ahol fel volt ravatalozva, a temető bejáratáig tartó menetben vonult a végtisztességtevő gyülekezet.

Aztán nemsokára ő is kegyvesztett lett a Hatalom szemében: születésének centenáriuma évében még a nevét sem engedte leírni a cenzúra.⁴²

*

Bánffy Miklós és Kós Károly neve, évtizedekkel haláluk után, napjainkban ismét egymás mellé került. Egy olyan alkotás tetet öltése kapcsán találkoztak, amely művészi elgondolásában és kivitelében egyaránt visszavezet a kezdetekhez: a Csaba királyfi ábrázoló üveglablakterv révén, amelyet Bánffy a Kós tervezte sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum számára vázolt fel 1933-ban, s amelyet Makkai András üvegművész kivitelezett, hogy 2012-ben, egy Bánffy Miklós-emlékkiállításal egybekötve kerüljön eredeti rendeltetési helyére.⁴³

⁴⁰ *Kós Károly levelezése 703–704.*

⁴¹ Idézi Marosi Ildikó: *Bánffy Miklós estéje*. Polis Könyvkiadó, Kvár 2002. 381.

⁴² Dávid Gyula: *A betiltott [Kós-] centenárium (1983)*. = *Sztánai napok 2004*. (Szerk. Szabó Zsolt.)

Szentimrei Alapítvány, Kvár–Sztána 2004. = *Sztánai füzetek 1. Ua: = Kiáltó szó. Kós Károly emlékezete*. Nap Kiadó, Bp. 2005. 304–313.

⁴³ Az üvegfestényt 2012. július 24-én avatták fel, egybekötve a Bánffy Miklós emlékkiállítás sepsiszentgyörgyi megnyitásával. <https://www.sepsiszentgyorgy.info/rendezvenyek/867-szekely-nemzeti-muzeum-grof-banffy-miklos-emlekkiallitas-valamint-a-flepcshazi-uevegfestmeny-avatasa>. (A letöltés ideje: 2017. 02. 05.) A terv fényképét közölte: *Bánffy Miklós, egy nyughatatalan ember. A Bánffy Miklós, Ben Myll, Kisbán Miklós kiállítás katalógusa*. Szerkesztette Szebeni Zsuzsa. Országos Színházművészeti Intézet, Bp. 2016. 16.

Bánffy and Kós

Keywords: Miklós Bánffy, Károly Kós, Transylvania, Bonțida, Erdélyi Helikon

Studying the relationship between Miklós Bánffy and Károly Kós, an important chapter in the history of Transylvanian Hungarian literature from the first half of the 20th century is outlined in vivid colors.

In the early 1910s, they were brought together by the literary and artistic orientations that marked the beginning of the century (they became acquainted due to Kós's chronicle in lyrics about legendary king Attila and Bánffy's drama about the same character). The young aristocrat of Cluj county and the politician writer from a modest family, the editor of *Kalotaszeg*-journal had similar views on the sociopolitical situation at that time as well as on the problems and prospects of Transylvania.

Their careers, especially after the events of the First World War and the return of Bánffy from Hungary in 1926, connected to establish institutions that would ensure the survival of the Hungarian minority community: in the literary politics of the Helikon-writers, in the editing of *Erdélyi Helikon* magazine, on the issues of *Erdélyi Szépmíves Céh*. After the end of World War II we find them both in the renewed literary life. Kós has even acted as a politician, but Bánffy became the target of the class struggle. The common history of these two careers did not end with the death of Bánffy in 1950. Kós, as the absolute witness of the events of the past, will be the principal representative of the values expressed by the *Erdélyi Helikon* group, will defend the helikonists' legacy (implicitly, Bánffy's work) against all interpretations stemming from prejudices, reluctance or lack of information.

MŰHELY

Csata Adél

Idős gróf Teleki László nyelvpolitikája Buzgó esdeklései alapján

„Mihelyt ruhát, nyelvet és szokást elhagytok
Azonnal megszűntök lenni a' mik vagytok.”
(Mátyási József)

*A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései g. Teleki Lászlónak*¹ c. munka 1806-ban jelent meg. A művet újabban Ajkay Alinka ismertette *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve és irodalmi, politikai előzményei* c. doktori dolgozatában, régebben pedig Szekfű Gyula *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* c. munkájában szentelt egy rövid részt a Teleki-mű vázlatos ismertetésének, illetve Lukácsy Sándor is szólt erről *Idősb Teleki László* c. tanulmányában. Idős gróf Teleki László (1764–1821) sokoldalú (irodalmi, költészeti, pedagógiai) munkásságára Voinovich Géza, Egyed Emese, Hász-Fehér Katalin tanulmányai mutatnak rá.² Mielőtt rátérnénk a munka ismertetésére, vessünk egy pillantást a keletkezés körülményeire.

Keletkezéstörténeti kontextus

Ajkay Alinka dolgozatának egyik fejezete Kultsár István 1804-es pályázatát ismerteti, amelynek tétele a magyar nyelv kiművelésének állapotára vonatkozik, illetve felteszi a kérdést, hogy milyen módon lehetne a nyelvművelést előmozdítani.³

Erre a pályázatra írta Teleki is *Esdekléseit*, azonban amint megvallja, nem tart igényt a díjra: „A' jutalom adassék annak, a' ki nállamnál, vagy jobban megérdemli, vagy inkább reá szorúlt, én tökéletesen megelégszem azzal a' belső érzékenységgel, hogy kiadhattam azt a' mi

Csata Adél (1991) – doktorandus, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, adelcsata@yahoo.com

¹A továbbiakban: *Esdeklések*.

²Lásd: Voinovich Géza: *Idősebb gróf Teleki László irodalmi munkássága* (ItK 2(1899). 129–167); Egyed Emese: *Ubi sunt?... Lóna tündöklése* (Korunk 10(2009), <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00154/index7ed8.html>, [2017. 04. 05.]); Fehér Katalin: *Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói – Teleki László* (Magiszter 3(2012). 55–62.); *A művelődéspolitikus Teleki László* (Honismeret, 3(1996), 46–50)

³Ajkay Alinka: *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve és irodalmi, politikai előzményei* (Doktori dolgozat, Bp. 2008), <http://doktori.btk.elte.hu/lit/ajkayalinka/diss.pdf> [2016. 02. 23], 118.

szivemen feküdt, és hogy Hazámnak, tsekély tanátsimmal használhattam annyit, a' mennyi tölem kitölt.”⁴

Teleki megnyilatkozásában a tudós hazafi habitusát vélhetjük felfedezni, aki nem a maga, hanem az országa, nemzete javát óhajtotta előmozdítani „tsekély tanátsival.”

Ajkay röviden ismerteti a pályamunka tartalmát a másik öt, publikált kötettel együtt, éppen ezért jelen dolgozatban eltekintünk ettől. A hangsúlyt inkább a kötet utolsó fejezetére, a *Toldalékra* helyezzük. A doktori dolgozat szerzője csak röviden, vázlatosan ismerteti ezt a részt, azonban úgy gondolom, érdemes ennek nagyobb figyelmet szentelnünk, hiszen ez összefüggésbe hozható az 1805-ös pozsonyi országgyűlés nyelvi kérdéseivel, ugyanakkor rávilágít azoknak az álláspontjára, akik a magyar nyelv hivatalbeli, törvénykezésbeli bevezetése mellett vagy ellen érveltek, továbbá egy erdélyi származású magyar főnemes gondolkodásmódját is megismerhetjük a nyelv művelése terén, amelyeket ő az államformákkal összefüggésben tárgyal.

Teleki így fogalmaz: „Mikor a' Magyar nyelv akadályairól és előmozdító eszközökről szóló tsekély munkámat, nem tsak bévégeztem; hanem a tudva lévő nagy érdemű Társaságnak megítélés véget által is adtam volna, akkoron a' Kegyelmissen uralkodó Királyunk által Törvényes Ország Gyűlésünk hirdettetvén ki, én is hazánk több érdemes Tagjai között, mint egy a' legérdemtelenebbek közül való, megjelenék; és ímé melly váratlan dolgot láték, tapasztalék.”⁵

Mielőtt rátérnénk a gróf országgyűlésen szerzett tapasztalatainak bemutatására, szükségesnek véljük röviden ismertetni a magyar nyelv helyzetét 1805-ig. Mikó Imre *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825 c.* munkájában tömören tárgyalja a magyar nyelv helyzetét és státusának alakulását II. József halálától kezdve 35 éven át, Széchenyi István fellépéséig. II. József halála után a rendek elérkezettnek látták az időt, hogy az abszolutista császár uralkodása idején felgyűlt sérelmeiket orvosolják. Mikó megfogalmazza, hogy az 1790-es budai országgyűlésre a nemesség soha nem tapasztalt hazafias lelkesedéssel, gazdagon díszített magyar ruhában jelent meg. Az országgyűlési napló tanúsága szerint a magyar nyelv úgye először a jegyzőkönyv nyelvének kapcsán merült fel, azonban nagyon gyorsan kiterjedt egyéb területekre, ilyenképpen a közügyek intézésére és az oktatásra. Természetesen a magyar nyelv ellenzőire is akadtt példa a horvát követek személyében, azonban a rendek taktikája mérsékelt volt, így engedélyezték, hogy azon az országgyűlésen latinul szóljon az, aki nem tudott magyarul. A rendek és a császár közötti egyezkedések során az uralkodó biztosította a rendeket, hogy nem tesz kötelezővé semmilyen idegen nyelvet az országban, ahogyan tette ezt II. József, illetve az oktatás minden szintjén lehetőséget fog nyújtani a magyar nyelv tanulására.⁶

Az 1791-es országgyűlésen a király beleegyezett abba, hogy a magyar nyelv az országban ún. „rendes tantárgy” legyen, a kapcsolt részekben meghagyta rendkívüli tantárgynak, de azt a kérdést, hogy a helytartótanács a hozzá magyarul küldött vármegyei iratokra milyen nyelven válaszoljon, a rendszeres bizottság hatáskörébe utalta, s a következő országgyűlésre halasztotta. Az iskolákba bevezetendő magyar nyelv nem vonatkozott a piarista és protestáns iskolákra,

⁴ Teleki László: *A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései gróf Teleki Lászlónak*. Nyomt. Trattner Mátyás betűivel, Pesten, 1806. 15.

⁵ Teleki: *i. m.* 220.

⁶ Mikó Imre: *A magyar államnyelv kérdése a magyar országgyűlés előtt 1790–1825*. EME, Kvár 1943. 8–13.

ahogyan a román és szerb iskolákra sem, így a nemzetiségeknek nem lehetett oka a panaszra, jegyzi meg Mikó Imre.⁷

Ezekkel az előzményekkel vágtak neki a statusok és rendek az 1805-ös országgyűlésnek.

Teleki László a *Toldalék* első paragrafusában József nádort dicséri, továbbá kiemeli, hogy az országgyűlés rövidsége ellenére az eredmény nem csekély, s itt különösen a nyelvről alkotott cikkelyek fontosságát hangsúlyozza. Tulajdonképpen az értekezésnek ez a része önálló munkaként is tekinthető, illetve párbeszédese, vagy inkább polemikus viszonyba (lenne) állítható az országgyűlésen elhangzott beszédekkel. Sajnos ezeket az országgyűlési napló⁸ nem rögzíti, viszont mind Teleki munkája, mind az országgyűlési jegyzőkönyv rövid bejegyzései alapján arra következtethetünk, hogy az ellenérvek többnyire a horvát követek részéről érthették a magyar nyelvet előmozdítani akarók törekvéseit. Teleki megvallja, hogy neki is több ízben kellett a magyar mellett állást foglalnia, de megérte a fáradságot, hiszen „végre még is e’ mi szegény Anyai Nyelvünk Hazánkba közönséges nyelvé leheté”.⁹ A nyelvkérdés, akárcsak 1790-ben, az országgyűlési napló kapcsán került szóba legelőször, az első ülésen. Ennek értelmében az országgyűlési naplót mind magyar, mind latin nyelven közzéteszik, s ennek felelőse Reviczky József táblai ülnök lesz.¹⁰ Az első néhány ülés legfontosabb tárgya a közelgő háború megvitatása, hiszen Napóleon a Habsburg Birodalom kapuit készül zörgetni. A közelgő francia veszély állásfoglalásra készíti a rendeket, éppen ezért azok egy része, ebben az égető helyzetben, jelentéktelennek, fölöslegesnek tartja a nyelvüggyel való foglalatalkodást. Teleki megfogalmazza, hogy mindazok, akik erre az álláspontra helyezkedtek, bizonyára a magyar nyelv ellenségei voltak.¹¹ A továbbiakban felsorolja a magyar nyelv ellen felhozott kifogásokat, illetve az ezekre tett meglátásait.

Az országgyűlési napló nagy hiányossága, hogy sem a felszólalók nevét nem rögzíti, sem a konkrét beszédet, csupán vázlatosan közli ezek lényegét. Ennek ellenére néhány alkalommal a horvát követek aggodalmait megemlíti a napló, így arra következtethetünk, hogy a magyar nyelv ellen szólók egy része a horvát táborból került ki, viszont ez nem jelenti azt, hogy más, nem horvát országgyűlési tag nem képviselhetett hasonló álláspontot. Lássuk tehát, mi hangzik el az országgyűlésen. A hatodik ülésen a következő bejegyzést olvashatjuk: „Elő hozód-tak ez után a’ Magyar Nyelv iránt az előbbeni Ország-Gyűléseinek eddig való végzései, és Ő Felségének kegyelmes Resolútiói. Ez a’ mostani Felkelésünkel-is öszve van kapcsolva. Láttya Ő Felsége, melly készséggel fognak ő Felségéért és a’ Hazáért Fegyverhez a’ Magyarok. A’ Magyar Nyelv a’ Nemzetnek tulajdonságával, vagy-is karakterével egybe vagyon szerkesztette, és e’ tartya fel valóban a’ Nemzetet. Erre ugyan erőltetni senkit sem kell.”¹² Úgy vélem, hogy a rendek rendkívüli taktikai érzékkel közelítenek a nyelvkérdéshez. Egyrészt arra hivatkoznak, hogy amikor a királynak van szüksége segítségre, mint éppen akkor a közelgő háború kapcsán, a rendek készségesen állnak rendelkezésre, de tegyük hozzá, cserébe kér-

⁷ Uo. 17–18.

⁸ *Naponként-való jegyzései az 1805^{dik} esztendőben felséges második Ferencz romai császár, Magyar, és Cseh ország’ koronás királya által Posony szabad királyi várossában mindszent havának 13-dik napjára rendelt Magyar Ország’ Gyűlésének* (A továbbiakban: Naponként)

⁹ Teleki: *i. m.* 222.

¹⁰ Naponként 21.

¹¹ Teleki: *i. m.* 224.

¹² Naponként 57.

nek is. Tulajdonképpen itt bizonyos szempontból Mária Terézia kora is megidéződik, hiszen ne feledjük, hogy a császárnő szorult helyzetében ugyancsak a magyar nemességhez fordult, amely akkor is készséggel áldozta „életüket és vérüket” a birodalomért. A magyar nyelvet, akár csak a vitézséget, a magyar nemzet markáns jellemzőjének tekintik a rendek, s tulajdonképpen el is viszik ezt a tézist a megmaradás síkjára: úgy tűnik, hogy nyelve nélkül halott a nemzet. E kijelentést, kicsit más megfogalmazásban, viszontláthatjuk reformkori gondolkodónknál, Széchenyi Istvánnál, elég csupán híressé vált mondatára gondolnunk, miszerint „Nyelvében él a nemzet”. Annak ellenére, hogy a nyelvkérdésnek (majdnem) élet-halál tétje van, a rendek elzárkóznak a nyelv erőszakos bevezetésétől, nem úgy, mint ahogy tette ezt II. József. Az abszolutista II. József nyelvi reformjairól részletesen értekezik Soós István *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország* c. tanulmányában. Soós rámutat arra, hogy mielőtt II. József a németet bevezette volna hivatalos nyelvként, kikérte tanácsosainak véleményét, hogy vajon a magyar nem lenne-e alkalmas erre a szerepre, azonban a tanácsosok egyöntetűen nemmel válaszoltak, mivel a magyart fejletlennek, alkalmatlannak találták a közügyek intézésére.¹³ A Soós-tanulmány alapján fontosnak tartjuk II. József német nyelv melletti érveinek pontszerű ismertetését, hiszen amint látni fogjuk, a későbbiekben ugyanezek vagy nagyon hasonló érvek köszönnek vissza a magyar nemesség egy részének érvelésmódjában is. Ezeket tehát így foglalhatnók össze: Európában már a legtöbb helyen felhagytak a latin használatával, csupán Magyarország, Erdély és Lengyelország az, amely állhatatosan kitart a holt nyelv használata mellett, amelyet nagyrészt a köznép nem ért; mivel az országban igen sok nyelv van, ezeknek használati köre nagy területeket fog át, így egyértelmű, hogy a magyar nem léphet a hivatalos nyelv szerepébe, csupán a német, a birodalom nyelve. A német nyelv ismerete hasznos, megnyitja az utat a közhivatalok betöltésénél, ugyanakkor elősegíti a testvériség érzését. Mindezek mellett az uralkodó példaként említi a francia, angol, orosz nemzeteket, amelynek javára vált az egységes nyelvhasználat.¹⁴ E rövid kitérő után, amelyre még később reflektálunk, térjünk most vissza az országgyűlés nyelvi vonatkozású részeire.

A rendek a továbbiakban az előző országgyűlés rendeleteit elevenítik fel. A magyar nyelven való ügyvitel továbbra is lehetséges a közigazgatásban és törvénykezelésben, a helytartótanáccsal is folytathatják magyarul a levelezést, azonban a kancelláriához küldendő dokumentumokat mind latin, mind magyar nyelven fel kell terjeszteni. Mindezek mellett a felsőoktatási intézményekben a magyar nyelv rendes tantárgyként való felvételét tették lehetővé. A rendek úgy vélik, hogy a helytartótanáccsal való kapcsolattartásban a magyar nyelv használata nem volt bevett eljárás, de tulajdonképpen nem is ettől függ a magyar nyelv fenntartása, hanem inkább az iskolai oktatástól. Újra feltűnik a rendek körültekintése: hangsúlyozzák, hogy különösen a felsőbb vármegyék esetében tanácsos minden erőltetést elkerülni, s fokozatosan, „jó móddal” kellene az ottani lakosokat a magyar nyelv tanulására és használatára rábírní. Akárcsak az előző országgyűléseken, itt is a horvátok azok, akik felhozzák, hogy a latin egyidős az országgal, így nem lehetséges annak elhagyása. Ellenérvként azonban felhozzák a rendek, hogy más országokban is használatos volt a latin, de ennek ellenére az anyanyelvnek is jelentős figyelmet szenteltek, így a magyar nyelv ügyének kidolgozását és az uralkodó elé való terjesztését Szilasy

¹³ Soós István: *II. József német nyelvrendelete és a „hivatalos” Magyarország*. = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk. Biró Ferenc, Argumentum, Bp. 2005. 265.

¹⁴ Uo. 266.

József ítélőmesterre bízzák.¹⁵ A hatodik ülésen többet nem esik szó a nyelvet illető problémákról. A hetedik ülésen a jegyzőkönyv egyik bejegyzése rögzíti, hogy Szilasy felolvasta a rendek előtt a nyelvüggyel kapcsolatos törvénycikk-javaslatokat, amelyeket a rendek jóvá is hagytak, azonban a horvát ítélőmester az 1791/58 törvénycikkely¹⁶ érvényben hagyását kérte horvát földön. A rendek azonban itt az ésszerűség elvét véve alapul kijelentik, nem kérik azt, hogy minden horvát lakos ismerje a magyar nyelvet, csupán azt, hogy aki a magyarországi helytartótanácsnál szolgál, az ismerje a magyart.¹⁷ A nyelvkérdés tárgyalását megszakítja az erdők problémája, azonban néhány oldallal később újra feltűnik. Itt az alsótábla jelenti, hogy a javaslatokat felterjesztette a felsőtáblához. Emellett leszögezik, hogy a jegyzőkönyvet az 1792-es törvények értelmében magyarul és latinul fogják felterjeszteni. A nyolcadik ülésen a felsőtábla küldöttei jelentik, hogy elfogadták az alsótábla kéréseit egy kivételével, amely a törvényhozás dolgát illeti: a felsőtábla és a császár kéri, hogy a törvénykezés továbbra is latin nyelven történjen. Meg is indokolják kérésüket: egyrészt azért ragaszkodnak a latinhoz, mert a törvénykezésben fontos dokumentumok latin nyelven íródtak, másrészt a törvényhozási szervek nincsenek felkészülve arra, hogy magyarul fogalmazzák meg a törvényeket és egyéb iratokat. A rendek ezt hallva megpróbálnak nyomást gyakorolni a császárra, emlékeztetve őt, hogy amint 1741-ben, úgy akkor is a hadakozás helyzete nagyban fog függni attól, hogy a rendek kéréseinek mennyire igyekszik majd eleget tenni az uralkodó.¹⁸ A kilencedik ülésen Szilasy előadta, hogy a felsőtábla csupán apró módosítást tett a megfogalmazást illetően: a *Curia vero Regia etc. eadem etiam Lingua deliberet* helyett a *Curia tamen etc. nunc adhunc eadem Lingua deliberare non obligetur*-ral való helyettesítést kérték.¹⁹ A latin megfogalmazásban a hangsúly a „nunc adhunc” és „non obligetur” kifejezésekre esik. Ezek által mind az uralkodó, mind a rendek számára nyitva marad a lehetőség a változtatásra, ugyanis a magyar nyelvet használni lehet, de „most még” nem lesz „kötelező”. Szilasy jelenti, hogy a felsőtáblán a horvátok sérelmezték a felterjesztések aláírását: „Magyar Országé s ahoz kapcsoltl Részeneinek Országossan öszve-gyüllt Rendei”. A horvátok úgy vélték, hogy a megfogalmazás rájuk nézve káros, és erőltetésnek hat, ugyanakkor a nyelv kiterjesztése miatt folytonos aggodalmukat fejezték ki, mígnem a rendek újra megnyugtatták őket, hogy a magyar nyelv elterjesztése rájuk nézve nem lesz kedvezőtlen.²⁰ A kilencedik ülés ezen bejegyzéseivel mondhatni le is zárul a nyelvkérdés tárgyalása. Láthatjuk, hogy csupán három ülésen foglalkoztak intenzívebben ezzel a problémával. Az országgyűlési napló bejegyzéseit összevetve gróf Teleki László hatvanoldalas *Toldalékjával*, megállapíthatjuk, hogy a két munka együtt olvasása elengedhetetlen, hiszen Teleki jóval bővebben tárja olvasója elé a magyar nyelv ellen felhozott érveket. Teleki a *Toldalék* első részében megemlíti, hogy egyesek szerint a nemzeti viselet, a nyelv és az ősi szokások mellözhetők, elvetendők, azonban ezzel ő nem ért egyet. Ennek a témának taglalásába bocsátkozik. A nemzeti viseletet egyesek el tudták hagyni (angolok, franciák) anélkül, hogy a nemzet egysége és karaktere sérült volna, azonban mások (lengyelek, törökök) esetében a

¹⁵ Naponként 57–59.

¹⁶ A törvénycikk a magyar királyi Helytartótanács hatáskörének Dalmát-, Horvát- és Szlavónországra való kiterjesztéséről szól. Lásd erről Pajkossy Gábor: *Magyarország története a 19. században* c. munkáját.

¹⁷ Naponként 64–66.

¹⁸ Uo. 73–74.

¹⁹ Uo. 76.

²⁰ Uo. 77.

nemzeti viselet megtartása vagy levetkőzése egyéb következményeket is vont maga után. Az értekezésnek ez a része arra enged következtetni, hogy Teleki gróf jól ismerte kora Európájának nemzetiségi, politikai mozgalmait, s jól érzékelte, hogy miben rejlik egy nemzet összetartó ereje: nyelv, nemzet, szokások. Ilyenképpen teljes megegyezés tapasztalható a dolgozat mottójával választott Mátyási-idézzel vagy más, 18. századi meglátásokkal. Debreczeni Attila *Nemzet és identitás a 18. század második felében* c. tanulmánya például Batsányi tudósításán keresztül mutatja be a korabeli álláspontot. Batsányi így vélekedik: „A' Népeket nem tsak az Országoknak határai választják-el, s különböztetik-meg egymástól. A' gondolkodásnak módgya, az erköltsük, s úgy nevezett nemzeti szokások; a' nyelv, a' törvény, a' ruha: ezek tesznek leg-inkább különbséget közöttük. Ezeken nyugszik, ezek által lántzoltatik-öszve minden-féle Polgári Társaság.”²¹ Debreczeni Attila az etnikulturális identitás fentebb említett tényezőit a józsefi korszak jellemzőinek tekinti,²² amelyet Teleki gróf továbbörökít és érvényesnek tart a 19. század elején is. Meg kell jegyeznünk, hogy Teleki szerint ezek a meghatározó jegyek nagyon kényesek, s vigyázni kell, nehogy a nemzeti karakter és az alkotmány a ruházat változtatásával együtt áldozatul essen. Bár itt nem igazán feltételezhetjük burkolt kijelentések létét, mégis az óvatosság a történelem előzményeire hívja fel a figyelmet, éppen a magyar alkotmány és II. József rendelkezéseit illetően. Mintha egyfajta körforgás lenne megfigyelhető, ám a forgás irányát az érdekek diktálják: a rendek egyes tagjai, érdekeiknek megfelelően a józsefi politika hívei lettek, még akkor is, ha a magyar nemességhez tartoztak: a német viselet öltötték magukra, a német nyelvet használták, és Magyarország érdekei ellen foglaltak állást. Ilyen példaként említhetők a Mikó Imre által felsorolt, a magyar nyelv hivatali bevezetése ellen munkálkodó egyének: Mednyánszky János magyar helytartótanácsi tag, br. Izdenczy József, a magyar ügyek referense az államtanácsban,²³ de a sor bizonyára folytatható lenne. Visszatérve az *Esdeklésekre*, Teleki sajnálkozik azon, hogy nem hamarabb tettek a magyar nyelv kiműveléséért lépéseket. Újra dicséri az országgyűlést, s kifejti, hogy az rövidsége ellenére eredményesen zárult. A nemzet és a nyelv szorosan összefügg, s a kettő energiát ad a nemzetnek, fogalmazza meg.²⁴ Az ország lakosait veszi számba, kiemelve, hogy esetenként a szlovákok egész vármegyékét foglalnak el, de számos más népcsoport is él az ország területén, annak belsejében is, nemcsak a határvidékeken. Ide sorolja a horvátokat, szlovákokat, németeket, románokat. (Erdélyt is Magyarország részének tekinti.) Arra a következtetésre jut, hogy a nem magyar lakosság épphogy meg nem haladja a magyarok számát. Esetenként egész vármegyék vannak, ahol nem beszélnek magyarul, ezért Teleki felteszi a kérdést, vajon nem erőszakos cselekedet-e, ha a kisebb rész, jelen esetben a magyarság, rá akarná kényszeríteni anyanyelvét a nem magyarul beszélő vármegyékre.²⁵ Addig a latin által a különböző nemzetiségek egy nem-

²¹ Batsányi János: Összes művei. Prózaí művek I. (S. a. r. Keresztury Dezső–Tarnai Andor.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 255.

²² Debreczeni Attila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, *ItK* 2001. 5–6. sz. 545.

²³ Mikó: *i. m.* 12.

²⁴ Teleki: *i. m.* 226.

²⁵ Érdekességként említjük meg, hogy például az erdélyi románok a császár elé terjesztett 1791-es *Supplex Libellus Valachorum*ban nem igazán érintik a nyelvi ügyeket. Csupán egyetlen paragrafusban sejlík fel a dolog. Ebben a románok azt kériik, hogy azokban a székekben, vármegyékben, körzetekben, amelyekben a románság számbeli aránya meghaladja más népekét, ott a vármegyék, székek, körzetek megnevezése román legyen. Ahol a románok száma nem haladja meg a más népekét, ott a többségben levők adják a körzetek stb. nevét, vagy használjanak vegyes nevet: magyar-valach, szász-valach stb. (*Supplex libellus valachorum*. (S. a. r. Iosif Pervain–Köllő Károly, Kriterion, Buk. 1971. 101.)

zetté lettek. Az esetleges következményekre is utal: a magyar nyelv erőszakos bevezetése maga után vonná a magyarul nem tudó hivatalnokok elbocsátását, ez pedig az államapparátus meggyengülő működését. A történelemmel példázódik, hozzátéve, hogy a fentebb említett probléma állandó vita tárgyát képezte az országgyűléseken. A Szcitiából kivándorló magyar őslakosok meghódították Pannóniát s az itt élő népeket. Ennek következtében elvárták, hogy a meghódítottak megtanulják a magyart, ha kommunikálni akarnak a hatalommal. A háborúk során a magyarság megfogyatkozott, de semmilyen esetben nem állt fenn az a veszély, hogy le akart volna mondani nyelvéről, sőt, Szent Istvánra hivatkozva azt mondja, hogy István már intelmeiben is megfogalmazza, hogy az idegeneket be kell olvasztani a magyar nemzetbe.

Érdeemes megjegyeznünk, hogy mindkét fél érvelésében helyet kap Szent István alakja. A király figurája visszatérő motívum a hosszúra nyúló nyelvi, nemzeti viták érvrendszerében. Bizonyára a felek úgy vélték, hogy az ellentáborot saját érveivel kell leszerelni, s ilyenképpen a hitviták hagyományát követték. Szent Istvánra hivatkozva azonban más-más dolgot emelnek ki. Fentebb láthattuk, hogy Teleki érvelésében István király azon intelmét veszi alapul, hogy az idegeneket be kell olvasztani a magyarságba, míg Mikó Imre arra világít rá, hogy br. Izdenczy Szt. Istvánt a magyar nyelvet ellenzők között vonultatja fel. Szerinte István belátta, hogy az országot nem lehet magyar nyelven kormányozni.²⁶ A felek ugyanarra a dokumentumra hivatkoznak tehát, azonban mindenki a neki szükséges érveket ragadja ki, s veszi fel érvelési rendszerébe.

Hozzáteszi, hogy ha a tulajdonképpeni magyarokhoz hozzáveszi azokat is, akik magyarul beszélnek (palócok, székelyek stb.), akkor a lakosság száma nem is elenyésző. Arra a következtetésre jut, hogy aki magát „cultusnak” tartja, illetve alkalmasnak az irányításra, lehetetlen, hogy ne tudjon magyarul. Teleki néhány pozitív tapasztalatát osztja meg az olvasóval: azok a személyek, akik megvetették a magyar nyelvet, elkezdték tanulatni a gyermekeikkel, illetve azok az idegenek is elkezdtek tanulni a magyart, akik Magyarországon „polgári just kapnak”. Szerinte szégyen, sőt nem is feltételezhető, hogy ha valaki Magyarországon születik, ne ismerje a magyar nyelvet. A horvátokkal példázódik. Tapasztalata szerint sok olyan horvát van, aki bár a magyart nem beszéli, jól érti. Nem híve az erőszakos elnyomásnak, az időtől várja a dolgok megoldását, és a fokozatos átállást szorgalmazza. Ennek értelmében tehát elveti a józsefi intézkedésekhez hasonló időintervallumok bevezetését is. Hozzáteszi, hogy bármennyire is sokféle Magyarország lakossága, az országnak egy alkotmánya van, s mindenkit ugyanazok a nemesi jogok illetnek meg. Továbbviszi a gondolatot, s azt mondja, hogy bár a nemesek egy része a horvátok, szlovákok, románok között lakik, s lehetséges, hogy ezeket a nyelveket jobban is ismeri, mint a magyart, de Magyarországon csak magyar nemesség van. Szerinte, ha a nemességgel járó javadalmakat élvezik ezek, akkor illő, hogy a magyar nyelvet is ismerjék. Egy alkotmány mellé egy nyelv jár, de Teleki nem hiszi, hogy a latin lenne ez. A latin használatát igazságtalannak tartja, olyan nyelvnek, amely nehézségekre vezethet: felteszi a kérdést, hogy melyik az a nemzet, amely közügyeit holt nyelven intézi. A kérdésre választ is ad: régen a lengyel volt ez a nemzet, a 19. század elején pedig a magyaroknál él ez a gyakorlat. (Látható, hogy a latin nyelv esetében állásfoglalása II. Józseféhez hasonló.) A gróf szerint nevetséges egy holt nyelv mellett állást foglalni, s úgy véli, hogy ahogyan a latint meg lehetett tanulni, éppúgy meg lehet tanulni a magyart is. Teleki mérsékelt, erőszakellenes politikája újra kitetszik. Így

²⁶ Mikó: *i. m.* 12.

fogalmaz: „Az erőltetést, a’ mint már sok izben jelentém, semmi dologban se szeretem.”²⁷ Magyarország az anyahaza, s ennek gyermekei a benne lakók, akik ilyenképpen testvérek, így az egymás ellen való erőszak elvetendő. Emlékezzünk csak vissza a Soós István tanulmánya alapján bemutatott érvekre, amelyek a német hivatali nyelv mellett szóltak: mind II. József, mind Teleki László elveti a holt nyelv használatát, idejétmúltnak tartja azt. II. József szerint rövid idő alatt el lehet sajátítani a németet. Teleki is azt mondja, hogy ha a latint meg lehetett tanulni, miért ne lehetne a magyart is. Míg II. József az összbirodalmat, a monarchiát tekinti anyahazának, s a benne lakókat gyermekeinek, akik egymással testvéri viszonyban vannak, addig Teleki gróf gondolataiban talán felsejlik a független állam előképe, Magyarország anyahazaként jelenik meg, amelynek lakosai, nemzetiségi, nyelvi hovatartozást figyelembe nem véve testvérek. Láthatjuk tehát, hogy bár különböző nézőpontból közelítik meg a kérdést, de majdnem ugyanazt az érvekészletet használják. Az értekezés szerzője szerint minden törvény megalkotásánál körültekintéssel kell eljárni s helyes érveket kell felhozni. Az 1805-ös országgyűlés néhány nyelvi vonatkozású rendelkezését is bemutatja: az államtanácsal, kancelláriával lehet magyarul levelezni, a „törvényes dolgokon”, törvénykezésen kívül egyéb ügy folytatható magyar nyelven, illetve az iskolában a magyar rendes tantárgyként szerepel attól kezdve, továbbá megkövetelik a magyarországi hivatalokban a nyelv ismeretét. II. Józsefet hozza példának, aki egy év alatt bevezette a németet. Teleki reméli, hogy egy „emberi nyom” alatt a magyart is be tudják majd vezetni. Szerinte szükséges az átállási idő, hiszen aki nem tud magyarul, annak idő kell arra, hogy elsajátíthassa a nyelvet, s hozzáteszi, hogy ha hibázik valaki, az semmi esetre sem fogja nevétség tárgyát képezni, sőt bárki örömmel segít majd, annak érdekében, hogy „a’ nem Magyarokból igaz valóságos Magyarok formáltathassanak”.²⁸ A magyar nyelv törvényhozásba való bevezetését illetően a legnagyobb akadály a törvények latinnyelvűsége volt, mondja Teleki. Álláspontját Erdély példáján keresztül fejti ki, ahol már a törvénykezésben is a magyar nyelv használtatik, akárcsak egyes királyi városokban Magyarország területén. Az érvek erősítése érdekében azt is hozzáteszi, hogy egyes német törvények is latinul íródtak, mégis a német nyelvet használják a közigazgatásban, törvénykezésben. Egyesek attól tartanak, hogy a magyar bevezetésével az alkotmány és egyéb, latinul fogalmazott törvények feledésbe merülnének. Az értekezés szerzője felhívja a figyelmet arra, hogy a törvényeket folyton idézni kellene és magyarázni, így szó sincs felejtésről. A másik ellenérv, hogy bizonyos terminusok hiányoznak a tudomány, mesterségek területéről. Teleki erre azt az érvet hozza fel, hogy a dolgok mélyére kell nézni, s akkor látható, hogy a magyar nyelv valahol középuton van, sem nem túl bő, sem nem túl szűk a terminológiát tekintve, sőt az országgyűlésen bevezetett cikkely automatikusan magával vonja egy tudós társaság felállítását, amely a magyar nyelv pallérozásával foglalkozna. Mások úgy gondolják, hogy a latin elvetésével elzárnák magukat az ismeretektől, tudományoktól, sőt egyesek nem is fogadnak el semmilyen tudást, ha az nem latin nyelven íródott. A vallást is belekeverik a nyelvügybe: Teleki kifejti, hogy a vallás és teológia külön dolog: a vallás az emberek lelkében van, a teológia a vallás rendszere, így egyértelművé válik, hogy ha az egyénnek szabad anyanyelvén beszélnie Istennel, akkor azzal sincs semmi gond, ha a vallási tanításokat anyanyelvén olvashatja. A későbbiekben a tudományokra tér át: kiemeli, hogy nem kívánja azt, hogy teljesen megfedkezzenek a latin-

²⁷ Teleki: *i. m.* 235.

²⁸ Uo. 237.

ról, szükségesnek tartja az eredeti, klasszikus latin szerzők munkájának ismeretét. Azt nem tartja elfogadható érvnek, hogy csak a latin lehet a tudomány nyelve, hiszen a régi idők után is fejlődtek bizonyos területek, s a fejlődés mértéke túllépte a régmúltat. Teleki az ún. vulgáris latin elvetését szorgalmazza, nem a klasszikus latinét. Felteszi a kérdést, hogy vajon a magyarok által beszélt latinban Ciceró felismerné-e az anyanyelvét. Az írott és beszélt latin között tesz különbséget, kiemelve, hogy az írott, művelt latin maradt fenn az utókor számára, az ún. közönséges latin eltűnt a rómaiak pusztulásával, illetve más nemzetekkel való keveredése során. Hozzáteszi, hogy a magyarok és lengyelek által beszélt latin inkább közelít a vulgáris latinhoz, éppen ezért ők egyfajta nyelvrontást visznek végbe, nem is beszélve arról, hogy ha magyarországi és külföldi tudósok állnak szóba egymással, akkor a külföldi alig vagy egyáltalán nem érti meg a magyar latinját. A külföldiek latin tudása inkább a művelt latin tudás. Teleki a klasszikus latin tanítása mellett foglal állást, hangsúlyozva, hogy a falusi és városi iskolákban ezt nem kell oktatni, de a felsőbb iskolákban, a papság, a hivatalnokok képzésében ez elengedhetetlen. Javasolja, hogy a klasszikus szerzők olvasására és műveik értelmezésére alakítsanak kisebb tudományos társaságot, esetleg időnként írjanak ki pályázatot valamely klasszikus művel kapcsolatban. Szorgalmazza a görög nyelv fokozottabb, hatékonyabb oktatását is. A nemzeti nyelv hangsúlyozása mellett Teleki fontosnak tartja az idegen nyelv tanulását, használatát. Ebben a tekintetben felfedezhető Teleki pedagógiai szemlélete, amely a modernitás felé mutat. A nemzeti büszkeséget emlegeti, azonban itt a büszkeség negatív értelmet kap, inkább csökönyös, makacs magatartásformát jelent arra vonatkozóan, hogy egy egyén vagy nemzet úgy képzelet, elboldogulhat csupán az anyanyelvre használatával. Hozzáteszi, hogy ez a makacsság kereskedelmi szempontból is káros lenne, akárcsak egyéb szempontokból: műveltség, társalkodás stb., s következtetése az, hogy ennek a vak hitnek a következménye lehet a nemzet „vaddá” válása. Hozzáteszi, hogy ha ez a sok rossz nem is következik be, de a tudományos műveltséget tekintve mindenképpen a nemzet izolálná magát. A nemzeti nyelv és nemzeti kultúra együtt jár, mondja Teleki. A kultúrát több részre osztja: 1. a más nemzetek által már feltárt ismeretek elsajátítása; 2. az előzetes tudás alapján új dolgok létrehozása; 3. a már ki- és feltalált dolgok között új összefüggések keresése. A nemzeteket tudományos-kulturális szempontból több kategóriába sorolja: 1. „gyenge gyermekség”/kezdetleges állapot; 2. középállapot; 3. felső állapot. Az első kategóriát a pallérozatlan nyelv, a vadsághoz közeli állapot, a tudományok terén való járatlanság jellemzi. Ebben az esetben csupán az anyanyelv használatos, de igénytelenül. Teleki szerint arra kell törekedni ilyen esetben, hogy ne szigetelje el magát az adott nemzet más, fejlettebb nemzetektől.

A második esetben már a pallérozottabb, igényesebb nyelvhasználat, az egyének viselkedését tekintve a civilizáltabb magatartás a jellemző, az idegen nyelvek tanulásától sem zárkózik el ez a csoport. Itt arra kell vigyázni, hogy az igyekezetek ne lankadjanak, hanem fejlődjenek. A harmadik esetben a nemzet minden téren fejlődésnek indult, de Teleki felhívja a figyelmet arra, hogy ezeket a törekvéseket táplálni, élesztetni kell, különben hanyatlásnak indulnak. A magyar nemzet a második fázis felsőbb fokán áll: a nyelve kezdett pallérozódni, de még nem tökéletes. Érdemes megjegyeznünk, hogy Dávid Péter az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság munkájának *Első darabját* vizsgálva kifejti, hogy a kötetben megjelent tanulmányok sokszínűsége rámutat arra, Aranka György és köre már 1795-ben úgy tekintett a magyar nyelvre, mint amelyik egészen közel áll a tökéletes nyelvállapothoz, éppen ezért a kötetben megjelenő, nyelvvel foglalkozó tanulmányok száma elenyészőnek mondható. Többek között emiatt

kifogásolja Cserei József kanonok a kötetet és a társaság tevékenységét, amely a nyelvművelést csak távolról „tárgyozza”.²⁹ Visszatérve a magyarság helyzetére Teleki úgy gondolja, hogy a nemzet az egyének erkölceit tekintve még nem kifogástalan, azonban a tudományok terén van bizonyos jártassága, gondolkodását tekintve nemes. A további előmozdulás lehetőségét összekapcsolja az alkotmánnyal: „egy szóval Constitutiojához való szeretete által könnyen és hamar lehetne ötet a’ tökéletesség legnagyobb gráditsára felemelni.”³⁰ Meglátása szerint, ha a király és az ország előljárói nem törekednek a tudományos ismeretek terjesztésére, a kultúra előmozdítására, akkor az országnak még sokáig kell várni, míg a legfelső fokra léphet. Itt kell megjegyeznünk, hogy a gondolat feltűnik a traktátus államelméleti részénél is. Erre a későbbiekben reflektálunk.

Teleki megkülönbözteti az emlékezet (egyháztörténet, történelem, természettörténet, irodalom), az értelem (metafizika, filozófia, matematika, jog, gazdaságtan stb.), a „képzeldés” tudományait (retorika, poézis, zene, festészet, szobrászat), illetve a „testi munkálkodások tudományait”: mesterségek, torna stb. A továbbiakban ezekhez a tudományokhoz köti az anyanyelvet, s megállapítja, hogy az anyanyelv használata nemhogy káros, hanem kifejezetten hasznos lenne. Néhány példát is ad: a történelem kapcsán megjegyzi, hogy a hézagok kiegészíthetők lennének a régi, magyar nyelvű kéziratok tanulságaival, a „képzeldés” tudományai nincsenek nyelvhez kötve, így ezekre nézve nem lehet káros a magyar.

A fejlett nemzetek példáját hozza, ahol az anyanyelv a tudományok, a közigazgatás nyelve is. Ilyenek az angol, francia, orosz stb. nemzetek. Külön kiemeli a fordítások jelentőségét: bármennyire is művelt valamely fentebb említett nép, nem azt jelenti, hogy nem törekszik a más nyelven írt munkák megismerésére. Egyik-másik nemzet esetében megjegyzi, hogy a legújabb kiadványokat is fél év alatt lefordítják. A „nyelvi ellenzék” a lengyel és török nemzet példáját hozza, amelyek az anyanyelv szeretete mellett a tudományos élet terén alulmaradtak. Teleki ennek okát abban látja, hogy a lengyeleknek sok viszontagságon kellett keresztülmenniük, alkotmányuk „alkalmatlan”, azaz talán nem volt elég erős, az idegen szokásokat és viseletet állandóan váltogatták, míg a törökök másokat megvetettek (nem úgy, mint a magyarok már Szent István idejétől kezdve), illetve túlságosan bíztak a maguk erejében. Itt talán felfedezhető a fentebb említett nemzeti büszkeség negatív értelmének következménye. Teleki megállapítja, hogy Magyarország szerencsés helyzetben van: mind az uralkodó, mind a rendek a nemzet előmozdítását tűzték ki célul. A tudományos ismeretek megszerzésének lehetőségét a következő módokon véli megvalósíthatónak: külföldi utazás révén (Teleki elismeri, hogy a magyarországi és erdélyi protestánsok kulturális műveltsége a külföldi utaknak tudható be), kül- és belkereskedelem, idegen nyelvek elsajátítása (irodalmi művek, tudományos irodalmak ismerete stb.), de mindezek mellett elengedhetetlen a hazaszeretet, az önbecsülés, azonban azt is hozzáteszi, hogy ezek esetében is szükséges a határok meghúzása, a mérték. A továbbiakban kiemeli, hogy az ifjakat segíteni kellene, anyagilag támogatni, akik külföldi tanulmányutakra akarnak menni, hiszen a befektetés megtérül: a haza látna hasznát a külföldi találmányok hazai elterjesztésének. Hasonló gondolatot fogalmaz meg az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság titkára, Aranka György. Aranka a társaságról való Újabb elmélkedésében fejti ki, hogy akinek lehetősége van

²⁹ Dávid Péter: „*Itt van a’ legvégső óltára Pallásnak*”. *Az erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság története*. EME, Kvár 2013. 130. és 137.

³⁰ Teleki: *i. m.* 263.

külföldi tanulmányokra, utazásokra, az a tapasztalatait, tudását ossza meg hazájával. Aranka ezt írja: „ki-ki tehetségéhez és hajlandóságához képest valami hasznos új kézi vagy szép mesterséget hozzon bé, vagy azoknak jobbítását; p. o. egyik a papiros megjobbításának és szépítésének módját, melyre Erdélyben nagy szükség van, más a jó, szép építés mesterségét, sat. dohány, portubák készítésébe, kereskedésbe, fonásba, szövésbe, gazdaságba sat.”³¹

A tudós társaság kapcsán Teleki azt is hozzát teszi, hogy akárcsak az angolok és franciák, csak egy tárgyra kellene koncentrálniuk a tudósoknak, hogy abban elmélyülhessenek, nem pedig több dologgal egyszerre foglalkozni, mint a magyar társaságok esetében, hiszen az felületességhez vezet. Fel kell hívnunk az olvasó figyelmét arra, hogy Teleki bizonyára tanult az Aranka-féle társaság hibáiból, hiszen a felbomlás egyik okát éppen abban látja, hogy túl sok mindent tűzött ki célul a tudós alakulat.³² A cenzúrára is felhívja a figyelmet: amit egy nemzet nem tartott károsnak, az nem lehet káros egy másik nemzetnek sem, továbbá vigyázni kell, hogy ne szaporítsák fölöslegesen a tiltott könyvek számát. Az irodalom előmozdításának legjobb módját egy tudós társaság létrejöttében látja, amelynek védnöke a király lenne. Érdekes megfigyelni, hogy míg Teleki az irodalom előmozdításának lehetőségét a tudós társaság megalakulásában látja, addig például Dessewffy József az irodalom és nyelv elterjedésének következményeként tekint a tudós társaságra.³³ Álláspontjaik ismertetése külön tanulmány tárgyát képezheti.

Teleki elgondolása szerint a társaság több tudományterülettel foglalkozna, kivéve a vallást. Érvként felhossa, hogy a hazában több vallás van, így kényelmetlen és kellemetlen lenne a tudósok nézőpontjait egymásnak szegezni a tekintetben. Itt újra a régebben alakult társaságok vagy társaságtervezetek előképét vélhetjük felfedezni. Gondolnunk kell a Batthyány Ignác-féle tervezetre, aki szintén különválasztotta a papság szellemi előmenetelét segítő egyházi akadémiát a minden egyéb tudományos munkával foglalkozó Societas Litteraria Assiduorumtól, amelynek azonban egyházi tagjai is lehettek.³⁴

A társaságban minden egyéb tudományterület mellett az irodalom kiemelt szerepet kapna: amellet, hogy a hazai irodalom megismertetését hangsúlyozza, azt is hozzát teszi, hogy ugyanúgy szükséges a latin, görög és más idegen nyelveken írott munkák közrebocsátása. Bizonyos kérdéseket kellene kiosztani a tagoknak, a munkát éves díjakkal ösztönözni. Egy újság létrehozását is előnyösnek tartaná, ahol a kül- és belföldi munkákat recenzálnák. A könyvek kiadását tekintve kijelenti, hogy ezek a munkák nem szorulnának cenzúrázásra, hiszen a társaság feje maga a király lenne, ami önmagában elég garancia arra, hogy a kiadvány nem tartozna a tiltandók sorába. Ehhez kapcsolódóan azt is kiemeli, hogy a társaságnak függetlennek kellene lennie minden állami szervtől. A tagokat tekintve vallási és nemzeti hovatartozást nem venne figyelembe, tehát itt a szabadművés-páholyok elvét követi. Az anyagiak megteremtéséről nem szól, hiszen azt mondja, hogy több lehetőség van, de ennek megoldása magát a társaságot

³¹ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Akadémiai Kiadó, Buk. 1955. 116–117.

³² Teleki: *i. m.* 167.

³³ Lásd erről Miskolczi Ambrus: „Egy két szó a magyar nyelvről, literaturáról, és annak közönségessé tételéről s elterjesztéséről a hazában.” *Dessewffy József (kétszer is) elutasított értekezése a magyar nyelvről (1808, 1806)*. Levéltári közlemények 80(2009). 299–325.

³⁴ Jakó Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező*. Erdélyi Múzeum 53(1991). 95. http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/25065/EM_1991_1-4__006_Jako_Zsigmond-Batthany_Ignac_a_tudos_es_a_ter..pdf?sequence=1 (2017. 02. 23.)

illetné. Az utolsó részben buzdítást fogalmaz meg a magyarság számára: arra hívja fel a figyelmet, hogy kitartóan kell dolgozni, nem szabad hagyni, hogy bárki, bármi elhomályosítsa a célt. Teleki megfogalmazza, hogy nem tudja, álom-e vagy valóság az, amit elképzelt, de ha valóság, akkor kivitelezését nem tartja nehéznek, csupán kellő munkás kell hozzá és akarat. Zárásként megfogalmazza, hogy „a’ fáradhatatlan munkásság a’ legnagyobb akadályokat könnyen meggyőzheti, *Labor improbus omnia vincit.*”³⁵ Talán a fáradhatatlan munkásság jelszavát követve tette közzé pályázatát egy tudós társaság alapításával kapcsolatosan 1806-ban.³⁶

Államelméleti fejtegetések

Lukácsy Sándor *Idősb Teleki László* c. tanulmányában felhívja az olvasó figyelmét arra, hogy eltérően a nyelvvelézési traktatusok zömétől Teleki államelméleti fejtegetésbe is kezd ugyanabban a munkában.³⁷ Lássuk tehát, mit mond Teleki az államformákról, s milyen célja lehetett azzal, hogy egy nyelvkérdéssel foglalkozó kötetbe vegyítette államelméleti gondolatait. A vonatkozó rész így szól:

„A’ Nemzeti Cultura, és a’ nyelv pallérozása akadályai körül egy nevezetes kérdés az is, hogy valyon a’ Hazánk Constitutióját, és annak formáját lehet e’ méltán az akadályok közé számlálni. Hogy a’ mi Uralkodásunk formája leginkább *Anistoratia* (!) az olyan bizonyos, valamilyen kétséges az, hogy melyik Uralkodás formája legyen a’ legjobb a’ legalkalmasabb. Minden Uralkodás módjának vagyon a’ maga jó része, és a’ maga fogyatkozása; mind egyik, ha jól vitetik, hasznossá válhatik, ha pedig roszul, a’ Nemzet végső pusztulását huzhattya maga után: de azért még se lehet, se az egyiket se a’ másikat, vagy tökéletesnek tartani, vagy egészen megvetni. Ha a’ mostani, vagy a’ régibb Cultivált Nemzeteket vefzük is fel, mindenféle nemű Constitutiójúakat találunk köztök, úgy hogy e’ körül a’ tapasztaláson se lehet semmit is fundálni. A’ hol *Respublica* vagyon, ott a’ nép Energiáján sokat lehet építeni; A’ Monarchiába ellenben az jó Uralkodó meg ért tettzésétől szapora lépéseket lehet várn: mivel pedig a’ Despotismus minden nemű Uralkodásba megeshetik, azért ez magában hibás környülállás lévén, azt az Uralkodások formáji között elé nem számlálhatom. [...] Akármely Uralkodás formájában azért, a’ hol az ember, illendő bátorsággal kinemmondhatja (!) egyenesen vélekedését, se a’ jó embernek betsülete nem lehet, se pedig a’ Nemzeti Cultura elé nem mehet. Azomban a’ Magyar Nemzet Uralkodása formája oly szerentsés elegyítéssel készült, és oly illendő szabadsággal borsolt állandó Constitutió, hogy talám tsak az Anglusoké, az a’ mely jóságára, és állandóságára nézve a’ miénkel egyben hasonlittathatik. Az ujabb és már szerentsénkre szinte egészen elmúlt időkben, szokássá és módivá kezdett vólt válni a’ Monarchiát és Aristocratiát hibás Uralkodás nemének nem tsak tartani, hanem azt mindenféle kigondolható fogyatkozásokkal vádolni; de már maga is az az egész Európának végső pusztulást mutogatott Nemzet a’ Democratia szeretetétől megkezdvén térni, nem szükség nékem is hosszasson azoknak egyben hasonlításában beléereszkednem. A’ mi uralkodásunk formája tehát, tsekély vélekedésem szerént egy olyan szerentsés elegyedése a’ Monarchiának az Aristocratiával, hogy az illendő Demoeratiáis (!) nints egészen kirekesztve; azért merem azt is

³⁵ Teleki: *i. m.* 284.

³⁶ Lukácsy Sándor: *Idősb Teleki László*. = *Teleki és kora*. Szerk. Praznovszky Mihály–Rozsnyói Ágnes, Salgótarján. 1987. 53.

³⁷ Uo. 51.

batrann állítani, hogy általa Nemzetünk „s nyelvünk Culturája nem csak nem akadályoztattatik, sőt elémozdittathatik. A' hól az Ország rendeinek szabadságok az Uralkodó jussaival egyforma, és illendő proportióval egyben vagynak szerkesztetve, ott egy felöl a nép Energiája meg marad, más felöl pedig a Királynak jóra tzező igyekezete keskeny határok közé nem szorítottatik: mind a' két rész pedig egymásnak költsönös megkiméllésében keresheti és kaphattya a' maga valóságos élémnetelét, boldogságát.”³⁸

Nagyon érdekes Teleki kérdésfelvetése: lehet-e az alkotmány a nemzeti kultúra és nyelv élémnetelének meggátoló szerve. Vajon hogyan kell értenünk ezt? Mire gondolhatott az értekezés szerzője? Láthatjuk, hogy nem foglal állást, az államformák tekintetében nem jelenti ki, hogy ez vagy az tökéletes, hanem azt mondja, bármilyen államformáról legyen is szó, megvan azok jó és rossz oldala. Példaként a köztársaságot és monarchiát említi. Megfogalmazza ezek előnyét. A „respublica” esetében a nép ereje ütközik ki, míg a monarchia esetében az uralkodó jóvoltából várható az előrelépés. Teleki rátér azokra a tényezőkre, amelyek nélkül megvalósíthatatlan a fejlődés. Ilyenképpen a (szólás)szabadság, az alkotmány megfelelő volta említhetők. Úgy véli, a magyarság szerencsés helyzetben van, alkotmányát jónak itéli meg, s az angol konstitúcióval hasonlítja össze. Úgy gondolja, ez a két alkotmány az, amelyik a legnagyobb állandóságot mutatja. Vajon olvasta Teleki Aranka György *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése* c. munkáját³⁹ vagy ennek német fordítását? Hozzáteszi, hogy az arisztokratikus és monarchikus államforma ötvözetét nemrégiben elítélték, működését nem tartották megfelelőnek, azonban a szerző „tsekély vélekedése szerint” a veszély elmúlt. Teleki szerint ez az ötvözet nem rossz, a demokráciának is nyílik tér benne (de csak korlátoltan), éppen ezért a nyelv, a kultúra előmozdításának lehetősége adott. Mind a nemességnek, mind az uralkodónak megvannak a maguk kötelezettségei, mindenkinek érdeke az előrelépés, s mindeközben a „nép energiája” megmarad. Úgy vélem, jelen esetben reflektálnunk kell bizonyos 18. század végi, 19. század eleji politikai beszédmódokra. Takáts József átfogó tanulmánya, a *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Egy tervezett kutatás hipotézise* részletesen tárja az olvasó elé a 19. század eleji politikai beszédmódokat. Teleki esetében a politikai beszédmódok sokféleségét vélhetjük felfedezni. Takáts felhívja a figyelmet arra, hogy a republikánus beszédmód egyik központi fogalma a szabadság, azonban ez nem egyéni szabadságot jelent, hanem a kormányzásban való részvétel jogát,⁴⁰ ilyenképpen ez a nemességet érinti. Ez megjelenik az *Esdeklésekben* is, hiszen amint már említettük, Teleki éppen azért tartja jónak országa államformáját, mert a nemesség is kiveszi részét annak vezetéséből, szabad beleszólnia az ország ügyeibe. Azt is hozzá kell tennünk, hogy ebben az esetben úgy tűnik, a szabadság nem csupán a nemesség államigazgatási jogára vonatkozik, hanem a demokrácia irányába mutat. A szerző megfogalmazza, hogy ahol az ember nem fejtheti ki véleményét, ott a kultúra nem fejlődhet. Az általános emberfogalom használata arra enged következtetni, hogy itt a mindenkire vonatkozó szólásszabadság elve sejlik fel. Takáts szerint a republikánus beszédmód gyakran összefonódik az ősi alkotmányra való hivatkozás politikai nyelvével.⁴¹ Ez esetünkben is érvényes; nemcsak

³⁸ Teleki: *i. m.* 113–115.

³⁹ Lásd erről Dohi Zsuzsanna: *Aranka György: Anglus és Magyar igazgatásnak egyben-vetése. = Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről.* Szerk. Egyed Emese. EME, Kvár 2004. 63–72.

⁴⁰ Takáts József: *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején. Egy tervezett kutatás hipotézisei.* = Uő: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok.* Kijárat Kiadó, Bp. 2007. 172–173.

⁴¹ Uo. 173.

a magyar alkotmányra hivatkozik több esetben, s látja ebben az előmozdulás lehetőségét, hanem más országok alkotmányát bírálja (Lengyelország), megállapítva, hogy annak gyengesége okozta az adott ország elmaradottságát. Azt is kifejti, hogy Magyarországnak egy alkotmánya van, s emellé egy nyelv társul, illetve az országban csakis magyar nemesség létezik, attól függetlenül, hogy ki milyen nyelvet beszél. Ennek értelmében tehát itt is a nemesi nemzet fogalma érvényesül. Az alkotmány mibenlétét Takáts József így fogalmazza meg: „Az alkotmány nem egyszerűen érvényben lévő jogszabályok együttese, hanem mindenekelőtt az ország szokása. Ez teszi érthetővé, miért azonosítódik e beszédmódban az alkotmány fennállása vagy épsége az ország fennállásával.”⁴² Ezt az értelmezést véve alapul teljesen érthetővé válik Teleki álláspontja, miszerint a feladat az alkotmány továbbörökítése, változatlanul.

Lukácsy Sándor megfogalmazza Teleki politikai színezetű szövegrészei kapcsán, hogy olyan gondolatokat vet fel, amelyek a reformkorban teljesebben ki.⁴³ Lukácsy példája a nyelv előmozdítására vonatkozik. Ebben az esetben az *Esdeklések* szerzője az elmaradott magyar nyelvi állapotról beszélve kifejti, hogy ennek nem csupán külső okai vannak, hanem olyanok is, amelyeknek okozói a haza fiai, s amelyekben módjukban állana változtatni.⁴⁴ A *Toldalékban* hasonló kijelentéssel találkozunk: „[...] annyira építhet már a' késő Maradék is ezen az *Articuluson* [kiemelés az eredetiben], hogy ha ezután Nyelvünk elé nem mehet, nem a' Jó Törvények nem léte, hanem az ő menthetetlen restsége lesz oka.”⁴⁵

Mi lehetett tehát az oka annak, hogy Teleki László az államformákról is értekezett egy nyelvészeti vonatkozású munkában? Úgy vélem, egyrészt ennek gyakorlati oka volt: az országgyűlés volt az a fórum, ahol egyebek mellett a nyelvkérdést is tárgyalták, itt folyt a törvényjavaslatok előterjesztése. Amint láthattuk, a rendek jó taktikai érzékkel közelítették meg a kényes ügyeket, s ilyesféle taktikai érzék vezérelhette a grófot is: igyekezett azt alátámasztani, hogy az ország államformája, a monarchia jó, az uralkodó és a rendek kölcsönösen segítik egymást. Az uralkodó szerepének elismerésével Teleki bizonyára lehetőséget látott arra, hogy esetleg I. Ferenc megenyhül a rendek későbbi felterjesztéseinek esetében is. Láthatjuk, hogy Teleki műve nem pusztán a nyelvművelést érinti, hanem politikai, pedagógiai, gazdasági szempontú megfontolásai is kiséjlenek belőle. Felhossa a tudós társaság alapításának gondolatát. A teljes értekezés egyik része azt fejtegeti, hogy miért is oszthatott fel az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. Úgy gondolom, az erdélyi tudós alakulat példáján okulva véli úgy, hogy az alapítandó tudós társaság fővédnöke a király kellene legyen. Bár igaz, hogy az erdélyi társaság Bánffy György gubernátor védnöksége alatt állt, ami bizonyos szempontból biztosíték volt a hatalom szemében, de ez nem jelentette azt, hogy a társaság működése, különösen a Martinovics-féle összeesküvés után, nem adott okot aggodalomra. Mivel erre a pozícióra a gróf a birodalom fejét szánta, elaltatott volna mindenféle gyanút. Ilyenképpen a cenzúra is megkerülhető lett volna, amit többször hangsúlyoz Teleki, akár csak az állami szervektől való függetlenséget. Talán ezt a törekvését igyekezett elősegíteni azzal is, hogy akadémiai tervzetét német nyelven fogalmazta meg 1810-ben.⁴⁶

⁴² Uo. 179.

⁴³ Lukácsy: *i. m.* 51.

⁴⁴ Teleki: *i. m.* 116.

⁴⁵ Uo. 222.

⁴⁶ Lukácsy: *i. m.* 53.

Miben rejlik tehát a mű újdonsága, érdekessége? Azt már Ajkay Alinka is megfogalmazta, hogy értekezésének tárgyát Teleki tágabban fogta föl kortársainál,⁴⁷ s éppen innen adódik a munka sokszínűsége és érdekessége. A Teleki-mű az országgyűlési jegyzőkönyv kiegészítéseként is felfogható, rámutat az erdélyi magyar nemes mérsékelt politikájára, reflektál az országgyűlés nyelvi vitáira, a magyar nyelv ellen állást foglalók érveire ellenérveket hoz fel, a nemzet kulturális, tudományos előrehaladását összefüggésben tárgyalja az alkotmánnyal és államformákkal. Mindezek mellett gondolkodásmódját a 19. század elejére jellemző politikai beszédmódok ötvözete hatja át, mérsékelt politikájából kifolyóan jó stratégia: a monarchikus viszonyokat dicséri, elismeri az uralkodó érdemeit, ugyanakkor támogatást is vár tőle. Mindazok a példák, amelyeket felhoz, műveltségi, kulturális, politikai szinten arra utalnak, hogy az *Esdeklések* szerzője nagy műveltségű, józan belátású felvilágosult tudós, akinek meglátásai a reformkori gondolkodásmód előképeiként foghatók fel.

Mindezek mellett az emlegetett problémák némelyike ma is aktuális, igaz, azóta megváltoztak az országok határai, az erőviszonyok is, de a dilemmák és problémák állandónak tekinthetők. Erdélyi viszonylatban elég csak a magyar nyelvhasználat lehetőségeire gondolnunk a felsőoktatásban, vagy közigazgatási téren reflektálhatunk Románia Alkotmányának 2001/215 törvénycikkelyére. Ennek értelmében azokon a településeken, ahol a kisebbségi lakosok aránya legalább 20 százalék, a közigazgatási ügyek intézhetők lennének kisebbségi nyelven is.⁴⁸ Ennek kivitelezése azonban problémás, s itt újra a 18–19. században is felsejlő terminológiai problémákra gondolhatunk, illetve arra is, hogy a lakosok zöme nincs is tisztában ezzel a jogával. Mindezek mellett a hivatali dolgozónak könnyebb, ha csak román nyelven érkezik be a dokumentum, így mentesül a fordítástól, a többszörös munkától. Amint már fentebb is hangsúlyoztuk, az erőviszonyok megváltoztak, törvény azonban van a kisebbségi nyelvhasználati jogra, s talán igyekezet is ennek érvényesítésére, így a „késő Maradék” építhet az „articulusra.”

The Language Policy of László Teleki (1764–1821) by his Work Entitled *A' magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései gróf Teleki Lászlónak*

Keywords: language policy, diet, form of government, scientist society

The work of László Teleki, which appeared in 1806 does not only represent the possibilities of the cultivation of the Hungarian language, but the author also deals with some state theoretical speculations as well. The last part of the work, which has the name Toldalék, was born due to the diet in 1805 and in some way supplements the incompleteness of the Diet' diary. In this part Teleki's dilemmas are also formulated, which refer to the status of Hungarian language. We can also read about a plan of founding a scientist society. According to his plan it seems that he has already learned from the previous societies mistakes. This work is also interesting because of the fact that it reflects on language problems from the 18th and 19th century, which are current issues today.

⁴⁷ Ajkay: *i. m.* 120.

⁴⁸ Lásd erről Kozma Csaba: *Romániai magyar nyelvű közigazgatás és közigazgatási nyelvhasználat c. tanulmányát.* (Korunk, 6(2007).).

Kárpáti Attila István

„Olvasójink gyönyörködtetőt kívánnak...”

Wesselényi Miklós és az Erdélyi Múzeum

Wesselényi Miklóst elsősorban politikusként, a liberális reformellenzék első országos vezető személyiségeként tartja számon a történettudomány. Naplói révén saját tollából ismerhetjük meg életének fontos eseményeit, úti élményeit, valamint a reformkor jelentős alakjait. Diáriumában különösen olvasmányos, szemléletes stílussal találkozhat az olvasó – akár a Széchenyivel közös nyugat-európai utazás, akár az 1838. évi pesti árvíz alatt írt feljegyzéseit veszi a kezébe.¹ Ugyan Dávid Gábor Csaba irodalomtörténész révén megismerhettük Wesselényi két Ségur-fordítását, valamint egy általa írt tanmesét,² a *Balítéletekről* és a *Szózat a magyar s szláv nemzetiség ügyében* című politikai művei mellett szűkebb értelemben vett szép-irodalmi munkásságáról nem sokat tudunk. Jelen tanulmányban a báró literatúrai tevékenységének ifjúkori gyökereit keresem, továbbá a Wesselényi-kutatásban eddig ismeretlen források segítségével bemutatom az Erdélyi Múzeum körüli tevékenységét és Döbrentei Gáborral való kapcsolatát.

A szervező és a mecénás

1812 novemberében a 16 éves Wesselényi elhagyta Zsibót, s Kolozsváron folytatta tanulmányait. Nevelője, Pataki Mózes tanította neki a történelmet és az irodalmat, Winkler János kolozsvári professzor a jogot, Szabó Andrástól – id. Teleki László fiainak egykori nevelőjétől, aki 1810 óta volt az ifjú mellett – filozófiát hallgatott, Joseph Dominik Grosspeter³től vett zongoraleckéket, s Méhes Sámuel volt a fizikatanára. A szellemi fejlődés mellett nagy hangsúlyt kapott a tantervben a fizikum fejlesztése is: hétfőtől péntekig a 9 és 11 óra közötti intervallum

Kárpáti Attila István (1991) – történész, doktorandus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, karpattila@gmail.com

A tanulmányban szereplő kolozsvári kéziratári és levéltári források feltárását a Balassi Intézet Klebelsberg Kunó-ösztöndíja támogatta.

¹ Széchenyi István – Wesselényi Miklós: *Feleselő naplók*. Válogatta és szerkesztette Maller Sándor. Bp. 1986; *Báró Wesselényi Miklós, „az árvízi hajós” naplója*. Sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes irányításával a székesfővárosi VI. kerületi Izabella utcai Báró Wesselényi Miklós Fiú Felső Kereskedelmi Iskola Ifjúsága. Bp. 1938.

² Dávid Gábor Csaba: *Wesselényi szépiírói tevékenysége*. = Uő: „Célunk tökéletesedésünk”. *A nemzetnevelő Wesselényi Miklós*. Bp. 2013. 93–111. A három szöveget lásd uo. 225–246.

³ Grosspeter az 1830-as évekre a kolozsvári zenei élet egyik elismert és megbecsült alakjává vált: 1830-tól a kolozsvári Muzsikai Conservatorium énektanára, majd 1834-től az intézmény zenei igazgatója volt. Lásd Kovács Emese: *Muzsikai Conservatorium, Kolozsvár, 1837*. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia, Kvár 2006. 2. http://etdk.adatbank.transindex.ro/pdf/zen_kovacs.pdf

a lovaglásnak és a testmozgásnak volt fenntartva.⁴ Pataki Mózessel gyakran töltötték estéiket Döbrentei Gábor és tanítványa, Gyulay Lajos szállásán, s alkalmanként Hegedűs Sámuel református teológiaprofesszor is csatlakozott hozzájuk.⁵ Baráti körük negyedik tagja az ekkor 18 esztendő Bánffy László – Wesselényi Polixéna későbbi első férje – volt, akiben Döbrentei nagy tehetséget látott a történelmi hivatásra.⁶ Wesselényi és Bánffy leveleiből kivehető barátságuk élénk intellektuális jellege, s összefüveteleik témájába és jellegébe is betekintést nyerhetünk, melyek során megosztották egymással olvasmányélményeiket, egy-egy könyvről alkotott véleményüket, benyomásaikat, érzéseiket.⁷ Wesselényi ekkori tágabb baráti körét egy 1813. decemberi névnap-i köszöntésből ismerhetjük meg, amelyet Döbrentei és Bánffy László mellett Kendeffy Ádám, Bánffy Gergely, Kovachich József – Kovachich Márton György fia – és Barsay Ádám írt alá.⁸

Wesselényi 1813-ban fokozatosan bekapcsolódott a Döbrentei kolozsvári irodalmi kezdeményezései körüli munkába. Egyrészt Döbrentei megbízásából a *Külföldi Játékszíni Gyűjtemény* számára 1813 februárjától Johann Wolfgang Goethe *Die Geschwister* című egyfelvonásos színművét fordította le,⁹ s a munkával júniusra el is készült.¹⁰ Emellett a többi fordító megkeresésében is segédkezett, mivel 1813 márciusában arról értesítette Döbrenteit, hogy egy édesanyja alkalmazásában álló, Lugosi nevű ügyvéd elvállalta Shakespeare *Athéni Timon* című munkájának fordítását.¹¹ Másrészt az Erdélyi Múzeum elindulásához szükséges anyagiak összegyűjtése érdekében több erdélyi arisztokratát is megkeresett, azonban nem egy esetben csalódnia kellett.¹²

Trócsányi Zsolt véleménye szerint Wesselényi Erdélyi Múzeum körüli tevékenysége pusztán a lelkes szervezői tevékenységre terjedt ki.¹³ A Döbrentei Gáborhoz, Kazinczy Ferenchez,

⁴ Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj (=ANRDJC) fond nr. 928, crt. nr. 426. Wesselényi Miklós kolozsvári órarendje. Közli Kardos Samu: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. Első kötet*. Bp. 1905. 85.

⁵ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 159. Wesselényi Miklós levele Cserei Helénához, 1813. május 6.

⁶ *Kazinczy Ferenc levelezése. X. kötet*. Sajtó alá rendezte Váczy János. Bp. 1900. 415. (=KazLev X. i. m.)

⁷ „...mialta Tölled el jöttem a Bersevicit és a Vallensteint el olvastam ezekrőlvaló vélekedéseimet s bizonyos jegyzéseimet le írtam s Néked el is akartam küldeni, de szándékom meg változván tsak akkorra hagyom mikor veled találkozzom. A Helden des Tagesnevű könyvet küldöm, most Engelnek a Philosoph für die Velt nevű munkáját olvasom... A Bersevic Hazánk kereskedése s boldogsága el nyomattatását fel fedezvén bennem szomorú Hazafiúi indulatot gerjesztett...” ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 133. Bánffy László levele Wesselényi Miklóshoz, 1813. szeptember 25.

⁸ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 133. Bánffy Gergely és társai levele Wesselényi Miklóshoz, 1813. december 6.

⁹ A darabot Kazinczy Ferenc már 1792-ben lefordította, 1794-ben került sor a színpadi bemutatóra, s 1815-ben jelent meg először Goethe-fordításai között. (*Kazinczy Ferenc munkái*. Szép irodalom. V. kötet. Pest, 1815. 199–238.) Úgy fest, Döbrentei nem ismerte Kazinczy fordítását, s a széphalmi vezér nem reagált a híre, miszerint Wesselényi kapta a *Die Geschwister* fordításának feladatát. Kazinczy Goethe-fordításairól lásd Fried István: *Goethe és Kazinczy*. Irodalomtörténet XX(1989). 2. sz. 229–265; Czibula Katalin: *Kazinczy Goethe-fordításairól*. Irodalomtörténeti Közlemények CXIV(2010). 5. sz. 387–429. (=Czibula: i. m.)

¹⁰ Országos Széchényi Könyvtár (=OSZK) Kézirattár, fond 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1813. február 20.; KazLev X. i. m. 415. A *Die Geschwister* Wesselényi-féle fordításának kézírata mindaddig nem került elő.

¹¹ OSZK Kézirattár, fond 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1813. március 18.

¹² „Barátom egy Herculesi mivhez fogtam vala egy fősvényt adakozóvá tenni! Nem gondoltam meg vállaim gyengeségét, ostromolni keztem, a' gyengébb részekre vetettem oh fegyvereim ereit, de mint töredékeny üveg törtek szélyel 's pattantak vissza meg edzett értmejjéről; 's így egy hoszszu levéllel meg kerestem G. Bethlen Samuelnét und es warnicht der Federnwerth, die ich darum zerkaute. Isten! agy lelket hazánkfainak!” OSZK Kézirattár, fond 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1813. február 20.

¹³ Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965. 34. (=Trócsányi, i. m.)

valamint Berzsenyi Dánielhez köthető források ellenben arra engednek következtetni, hogy az ifjú zsidói báró munkássága ennél szerteágazóbb volt. Döbrentei Kazinczyhoz írt levelei szerint előfordult, hogy a beérkező kéziratokat azok kézhezvételét követően Wesselényivel közösen bontották fel s olvasták el.¹⁴ Az *Erdélyi Múzeum* munkatársai és szerzői a heti, esetenként havi rendszerességgel megtartott üléseken vitatták meg a beérkezett műveket, s bár mindenki elmondhatta véleményét, a végső döntést minden esetben Döbrentei hozta meg.¹⁵ Wesselényi tehát négyszemközt is hatást gyakorolhatott Döbrenteire, emellett rendszeres résztvevője volt az üléseknek, így nyilvánosan is elmondhatta gondolatait a benyújtott művekről.¹⁶

Arról, hogy Döbrentei mennyit adott Wesselényi egy-egy kézitról alkotott véleményére, nem tudunk meg semmit a forrásokból – Kazinczy és Berzsenyi leveleiben azonban találunk arra vonatkozó információkat, mennyire bíztak a fiatal báró ízlésében. A széphalmi vezér kérésére Wesselényi elküldte megjegyzéseit Kazinczy Ossian-fordításához, amelyeket a fordító kifejezetten hasznosnak talált – bár szavai mögött az ifjúval szembeni elfogultságát is számba kell vennünk.¹⁷ Berzsenyi Dániel levelei arra utalnak, hogy Wesselényinek fontos szerepe volt a kéziratok értékelésében, s beleszólása lehetett abba, mi jelenjen meg az Erdélyi Múzeum hasábjain. „Parancsolatod szerint küldök a’ mit küldhetek. Iktasd Muzeumtokba, ha arra érdemtelennek nem találod, ezen csekélységek, ’s kérék, hogy valamint ezeket úgy a’ Döbrenteihöz küldött Epistolámat is meg visgáld ’s ha mit találsz benne, melly ízléssel ellenkezik add tudomra, hogy érzéseiddel az enyimeket öszvenézhessem” – írta a „niklai remete” Wesselényinek 1815 januárjában.¹⁸ Wesselényi Pataki és Döbrentei társaságában 1814. szeptember 12-én meglátogatta Niklán a költőt, minden bizonnyal ekkor kérték meg őt arra, hogy írásait küldje el az Erdélyi Múzeum számára.¹⁹ Wesselényihez írt levele azért is különös, mert Berzsenyi már korábban megtudta Kazinczytól, hogy a folyóirat szerkesztését Döbrentei irányította, de legkésőbb a személyes látogatáskor tisztázhatták ezt.²⁰ A költő mégis Wesselényinek küldte el kéziratait, ennek fényében úgy fest, a zsidói báró a megjelenő művek véleményezésében és kiválasztásában is szerepet játszhatott. Mindemellert Wesselényi nemcsak a támogatók megkeresésében segített Döbrenteinek, de saját vagyónából is támogatta a folyóiratot, s fedezte a kiadási költségek egy részét.²¹ Az Erdélyi Múzeum első füzetében meghirdetett drámapályázat

¹⁴ *Kazinczy Ferenc levelezése. XI. kötet.* Sajtó alá rendezte: Váczy János. Bp. 1901. 365. (= *KazLev XI. i. m.*)

¹⁵ Sallay Géza: *Döbrentei Gábor élete és működése.* Máramarosziget, 1912. 20–22.

¹⁶ Jancsó Elemér: *Döbrentei Gábor és az Erdélyi Múzeum.* = *Uő: A felvilágosodástól a romantikáig.* Tanulmányok. Buk. 1966. 239; „...barátom a túlvilágon is” – *Döbrentei Gábor és gróf Gyulay Lajos naplófeljegyzései 1835. május – 1861. október 28.* Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezetőt írta Hász-Fehér Katalin. Szeged 2011. 47. (= *Döbrentei – Gyulay, i. m.*)

¹⁷ „Ez az Osszián az által hogy ötet Te is kedveled, még kedvesebbé lett előttem, és ha fordításom azoknak, a’ kik competens Biroknak ismertethetnek, meg fogja nyerhetni javalásokat, úgy szerencsésjét igen nagy részben Neked fogja köszönhetni.” *KazLev XI. i. m.* 276.

¹⁸ OSZK Kézirattár, Fond 113/69. Berzsenyi Dániel levele Wesselényi Miklóshoz, 1815. január 15. Johann Jakob Engel *A pók* című irásának Berzsenyi-féle fordítása, amelyet a levélben küldött, végül nem kapott helyet az Erdélyi Múzeumban, s 1842-ben jelent meg első alkalommal. (*Berzsenyi Dániel összes művei. Másod kötet.* Közre bocsátá meghagyása szerint Döbrentei Gábor. Buda 1842. 3–12.) Emellett Berzsenyi elküldte *A Temető* című versét, valamint a Kanizsát elfoglaló Dámád Ibrahim pasa nagyvezír egyik levelének fordítását is, ez utóbbi meg is jelent az Erdélyi Múzeumban. Lásd EM 3. füzet 178–179.

¹⁹ ANRDJC fond nr. 928, crt. nr. 432. Wesselényi Miklós és Pataki Mózes 1814. évi úti feljegyzései, 1814. szeptember 12. Sajnos a látogatás tényén kívül a napló nem szolgál egyéb információval a találkozásról.

²⁰ *Kazinczy Ferenc levelezése. XII. kötet.* Sajtó alá rendezte Váczy János. Bp. 1902. 314. (= *KazLev XII, i. m.*)

²¹ MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 119. sz. Döbrentei Gábor levele Helmecey Mihályhoz, 1815. január 11.

mecénásai között az ő neve is szerepel, a pályadíjra összegyűjtött 520 forintot 1817 júliusáig nála helyezték letétbe,²² s elvállalta, hogy értesíti a nevesebb magyar szerzőket a pályázatról.²³

Wesselényi ifjúkori irodalompartoló tevékenysége nem csupán Döbrentei kezdeményezéséhez kötődött. 1814. évi útjuk során Pesten Virág Benedek és Helmezy Mihály felkeresése mellett sikertelenül próbáltak lépéseket tenni annak érdekében, hogy megjelentessék Carl Theodor Körner *Zrínyi* című tragédiáját.²⁴ 1813 októberében Kolozsvárra érkezett Kovachich Márton György és fia, s negyedik „expedíciójuk” keretében kilenc hónapon keresztül kutattak a városi és a kolozsmonostori konventi levéltárban.²⁵ Az apa és fia amellest, hogy megismerkedtek Döbrenteivel és az Erdélyi Múzeum több munkatársával, többször vendégeskedtek Wesselényinél és Patakinál, akik gyakran elkísérték őket a színházba, sőt Bánffy Lászlóval közösen a nagyenyedi könyvtárba is.²⁶ A kutatás mellett a két Kovachich már a következő munkáját tervezte: egy bibliográfia összeállítását, amely a könyvnyomtatás kezdetétől a 18. századig gyűjtené össze az összes magyar nyelvű könyvet, továbbá egy magyar szótár kiadását. A kolozsvári irodalmi élet jelentős személyiségei – közöttük az Erdélyi Múzeum munkatársai, például Szász Mózes és Molnos Dávid –, Wesselényi, valamint az 1814. évi drámapályázat mecénásai, Bánffy László és Bethlen Ádám társaságában esténként Döbrenteinél gyűltek össze, hogy megfogalmazzanak egy felhívást az ügy érdekében.²⁷ 1814. március 23-án véglegesítették tervezetüket, s Wesselényi elvállalta, hogy állja a felhívás kiadásának költségeit.²⁸

Döbrentei Gábor tanítványa

Trócsányi Zsolt Wesselényi-monográfiájában úgy vélte, ugyan Döbrentei Gábor nagy hatást gyakorolt Wesselényire, a kolozsvári folyóirat alapítója elsősorban mecénásként tekintett az ifjú báróra.²⁹ Wesselényi Erdélyi Múzeum körüli tevékenységéhez hasonlóan ketjük kapcsolata is összetettebb volt ennél. Levélváltásaik első darabja 1813 februárjából maradt fenn – ekkor már minden bizonnyal ismerték egymást személyesen, s Patakival együtt Döbrenteiek rendszeres esti vendégei voltak –, amelyben Wesselényi említett tett arról, hogy egy episztolát ír Gyulay Lajos nevelőjéhez.³⁰ „Utánnam kiáltasz a’ pályán ’s kezdetet nyujtod? Megvárlok, menjünk együtt” – írta válaszában Döbrentei.³¹ A „pálya” szó később is előfordul Döbrentei munkáiban: az író szinonimájaként többször is a „pályátfutó” kifejezést használ-

²² *KazLev XI, i. m.* 407; EM 10. füzet 142. Ez volt az az elhíresült pályázat, amelyre Katona József is beküldte a *Bánk bán* első változatát, azonban Döbrentei meg sem említette azt az értékelésében. Mivel semmi nyoma nincs annak, hogy Döbrentei olvasta a pályamunkát, elképzelhető, hogy az nem érkezett meg Kolozsvárra. Lásd Gyalui Farkas: *A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 32. Bp. 1931.

²³ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 159. Wesselényi Miklós levele Cserei Helénához, 1814. március 14.

²⁴ *KazLev XII, i. m.* 185.

²⁵ V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György és a magyarországi levéltári anyag feltárása a XIX. század elején*. Levéltári Közlemények XXXVII(1966). 1. sz. 86.

²⁶ OSZK Kézirattár Quart. Lat. 7. Kovachich Márton György naplója, 1814. február 4. – május 3.

²⁷ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 159. Wesselényi Miklós levele Cserei Helénához, 1814. március 14.

²⁸ OSZK Kézirattár Quart. Lat. 7. Kovachich Márton György naplója, 1814. március 23. A tervezet még abban az évben megjelent: *Planum egy tökéletes Magyar Bibliográfia és Szókönyv iránt*. Pest, 1814.

²⁹ Trócsányi: *i. m.* 34.

³⁰ OSZK Kézirattár, fond 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1813. február 20.

³¹ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 135. Döbrentei Gábor levele Wesselényi Miklóshoz, 1813. február 22.

ja³² – Wesselényire tehát egy tehetséges, pártfogást kérő ifjúként tekintett, nem kizárólag mecénásként. A költői levél elkészítése egyben azt is jelenti, hogy Wesselényinek irodalmi ambíciói voltak, s tehetsége kibontakoztatásához Döbrentei segítségét kérte.

A forrásokból csupán a Döbrentei által átadott ismeretek minimális része derül ki, azonban ez is azt erősíti meg, hogy kettejük között – irodalmi értelemben – mester-tanítvány viszony volt. Ahogy azt Csetri Lajos és Simon-Szabó Ágnes kifejtette, Döbrentei számára a prózai vagy lírai alkotáshoz hasonlóan a műfordítói tevékenység is nyelvteremtés volt, s úgy vélte, ehhez is szükség van az ihletre.³³ „Én a’ miolta el váltunk semmit sem dolgoztam, mert napról napra jobban érzem mely lehetetlen légyen forrás nélkül meríteni, a’ forrás meg szerzésén igyekezem tehát” – írja Wesselényi 1813 decemberében Döbrenteinek.³⁴ A báró soraiból nemcsak az derül ki, hogy ismerte a fordítói nyelvteremtés gondolatát, hanem az is, hogy az ihletett állapotot mesterségesen előidézhetőnek tartotta.

Wesselényiben tehát megvolt az irodalmi alkotás szándéka, s a rendelkezésre álló forrásokból motivációjáról is képet alkothatunk. Édesapja, id. Wesselényi Miklós 1809 októberében bekövetkezett halála után Kazinczy Ferentől kért segítséget arra vonatkozóan, hogy segítse jellemformálódását: úgy akart hasonlítani édesapjához, hogy elhagyja annak rossz személyiségjegyeit.³⁵ A széphalmi vezér baráti viszonyt ápolta id. Wesselényivel, s gyerekkora óta ismerte a fiút is – Döbrentei ezzel szemben nem állt ismeretségben a családdal, csupán halálából ismerte az apát. Az episztola megírása ennek tükrében úgy is értelmezhető, mint Wesselényi saját teljesítményének bemutatása annak érdekében, hogy megnyerje mentorának Döbrenteit. Mindazonáltal Wesselényi szépirodalmi céljaiban is felsejlik id. Wesselényi Miklós alakja – elég csak arra gondolnunk, hogy ő is az utókorra hagyott egy fordítást, Joseph Heinrich von Collin *Regulusát*.³⁶

Az *Erdélyi Múzeum* alapítója tisztában volt az elhunyt apa emlékének fontosságával, s több alkalommal is motivációként használta fel azt. Döbrentei 1813 februárjának végén elkészült *Zsibói dal* című rövid prózai alkotásával emlékezett meg id. Wesselényi Miklósról, s arra biztatta az ifjút, hogy igyekezzen megfelelni azoknak az elvárásoknak, amelyek édesapja cselekedeteit várták a fiútól is.³⁷ Emellett tervbe vette, hogy egy mellszoborral állít emléket az apa színházpártoló tevékenységének. A fiú válaszából egyértelművé válik, milyen nagy motivációt jelentett számára édesapja emléke: „Atyám lelke... ne engedd hogy soha is fíjad azon mejj kép előtt le sütött fövel menynyen el”.³⁸ Az apa irodalmi tevékenységének motivációban betöltött szerepéről tanuskodik Wesselényi egyik 1814. évi utazásuk során édesanyjához írt levele is. Bécsből hazafelé Döbrenteivel és Patakival megálltak Keszthelyen, hogy megtekint-

³² Döbrentei Gábor: *Magyar literatúrát illető megjegyzések*. = EM 3. füzet 97. (= Döbrentei, i. m.)

³³ Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Bp. 1990. 313–314; Simon-Szabó Ágnes: *Böloni Farkas Sándor Werther-fordításáról*. = Johann Wolfgang Goethe: *Az ifjú Werther györmelmei*. Fordította Böloni Farkas Sándor. Bp. 2015. 16. (= Simon-Szabó, i. m.)

³⁴ OSZK Kézirattár, fond 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1813. december 20.

³⁵ Kárpáti Attila István: *Ember az anekdoták mögött. „Hőstettek” és gyászunk Wesselényi Miklós gyermek- és ifjúkorában*. = Kút: az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola kiadványa XII(2014). 1. sz. 29–30.

³⁶ Joseph Heinrich von Collin: *M. A. Regulus: római történelmi szomorújáték*. Fordította idősb Wesselényi Miklós báró. Közveteszi és bevezetéssel ellátta Récssey Viktor. Győr, 1901. A darabot 1804. június 29-én mutatták be először Kolozsváron. *Magyar színház történet. I. kötet*. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 114.

³⁷ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 135. Döbrentei Gábor levele Wesselényi Miklóshoz, 1813. február 22. A kéziratot lásd OSZK Kézirattár, fond 113/28. Döbrentei Gábor vegyes jegyzetei.

³⁸ OSZK Kézirattár, fond 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1813. március 18.

sék a Georgicumotés találkozzanak Festetics Györggyel. Annak ellenére, hogy Wesselényi nagyon várta, hogy megismerkedhessen Festeticcsel, Cserei Helénának írt levelében csupán egy információval találkozunk kettejük találkozásáról: „[Festetics György] ditsekedvmondta hogy a’ Szegény Kedves Apám Regulussa meg vagyon Bibliothecájában a’ mely Kedves Jó Anyám keze írása.”³⁹

Az 1814. szeptemberi niklai találkozás során Berzsényi is megbizonyosodhatott a zsigóói báró literatúrai ambícióiról.⁴⁰ A költő egyszerre tekintett szerzőként és mecénásként Wesselényire, sőt levelének fogalmazványában Döbrenteihez hasonlóan ő is figyelmeztette címzettjét „apai örökségére”.⁴¹ A niklai remetével való találkozás épp az ellenkező hatást váltotta ki Wesselényiben, mint az várható lett volna: felismerte képességei hiányosságait, s elbizonytalanodott saját tehetségében és abban, hogy alkalmas az irodalmi pályára. Döbrentei hiába vigasztalta: nem csupán szerzőként, mecénásként is kivetheti a részét a munkából, és segítheti a támogatásra szoruló irodalmárokat.⁴² A „krízis” jól mutatja, hogy Wesselényi irodalmi tervei szorosan összekapcsolódtak az édesapja emlékének való megfeleléssel. Az ifjú báró reális önismeretéről tanúskodik a niklai látogatást követő első Berzsényihez írt levele, miszerint nem áll azon a szinten, hogy a költő műveit bírálja, s úgy érezte, nem csupán a literatúrai feladatok tekintetében, de egyéb szempontból sem tud megfelelni a vele kapcsolatos elvárásoknak.⁴³

A Döbrentei és Wesselényi közötti mester-tanítvány viszonynak a levéltári források mellett az Erdélyi Múzeum hasábjain is nyoma maradt. A 3. füzetben jelent meg Döbrentei *Magyar literatúrát illető megjegyzések* című munkája, amelyet „Egy szépelméjű ifjú-barátomnak” ajánlott. A bevezetésben csupán annyi derül ki a tanulmány címzettjéről, hogy „magas tüztől élesztett lélekkel” rendelkezik, írásából „heves érzés” tükröződik, s levelei „száguldozásokkal” vannak tele.⁴⁴ Döbrentei több levele – többek között egy Wesselényihez írt⁴⁵ – is hasonló jellemzést ad Wesselényiről: Kazinczynak azt írta, az ifjú báró „lángolva” fogadta 1814-ben a drámapályázat gondolatát,⁴⁶ s 1817-ben Buczy Emilhez írt episztolájában úgy fogalmazott, Wesselényi a kolozsvári éhezők megsegítéséért „nemes tüzzel jó okokkal kikele”.⁴⁷ Mindemellett Berzsényi Dániel is felismerte az ifjú báróban a „lángérezést”,⁴⁸ s *B. Wesselényi Miklós képe* című költeményében Wesselényi lelkialkatát az Etnához hasonlította.⁴⁹ A címzett jellemzésének további érdekes eleme a „száguldozás”. A 3. füzet megjelenését megelőzően Wesselényi Döbrenteihez

³⁹ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 159. Wesselényi Miklós levele Cserei Helénához, 1814. szeptember 20.

⁴⁰ ANRDJC, fond nr. 250, crt. nr. 133. Berzsényi Dániel levele Wesselényi Miklóshoz, 1814. november 23.

⁴¹ „Üldözd a’ gonoszt mint atyád, hintsd a’ jónak magvait csendesen ’s titkosan mit [sic] a’ Természet a’ munkáját.” *Berzsényi Dániel levelezése*. Sajtó alá rendezte: Főríz Gergely. Bp. 2014. 382.

⁴² KazLev XII, i. m. 285.

⁴³ MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 120. sz. Wesselényi Miklós levele Berzsényi Dánielhez, 1815. január 2.

⁴⁴ Döbrentei: i. m. 95.

⁴⁵ „Hevesen nyomám ajkamhoz leveledet, Te, engem, nemesebbike az Ifjaknak megpirítottál annyi jószágoddal... Szíved kiöntődései, lelked járása sokat ígérnek.” ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 135. Döbrentei Gábor levele Wesselényi Miklóshoz, 1813. február 22.

⁴⁶ KazLev XI, i. m. 407. Gyulay Lajos révén tudjuk, hogy Döbrentei jól ismerte a személyiségtípusok korabeli felosztását. Döbrentei maga is gyakran lobbant hirtelen haragra, s többek között Gyulay Lajos és Kazinczy Ferenc is szangvinikus személyiségként jellemezte őt. Lásd Döbrentei–Gyulay: i. m. 98; Bodor Aladár: *Döbrentei Gábor Erdélyi szerezése*. Bp. 1906. 9–10.

⁴⁷ MTAK Kézirattár, M. Irod. Lev. 4-r. 3. sz. Döbrentei Gábor levele Buczy Emilhez, 1817. április 2.

⁴⁸ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 133. Berzsényi Dániel levele Wesselényi Miklóshoz, 1814. november 23.

⁴⁹ *Berzsényi Dániel munkái*. A bevezetőt írta: Kapi Béla. Bp. 1928. 89.

írt levelei közül csupán néhány maradt fenn 1813-ból. A dokumentumokban érezhető a levélíró lelkesedése: az ifjú Wesselényi minden fontos eseményről be szeretne számolni barátjának, azonban minden témára csak egy-két mondatot áldoz. Estéiket együtt töltik, s élőszóban bővebben elmesélheti mondandóját, a levélben azonban terjedelmi keretek közé van szorítva, így csak bele-belekap egy-egy témába. Döbrentei ezeket a gyors váltásokat, barátja gondolatainak cikázásait értelmezhetette „száguldozósként”.⁵⁰

A *Magyar literatúrát illető megjegyzések* – amellet, hogy Döbrentei irodalomszemléletét tükrözi – egy irodalmi tanácsadó, amely a minőségi írás kritériumait fogalmazza meg egészen az alapoktól, külön taglalva a próza és a líra esztétikai szabályait. Olyan személynek szól, aki felfedezte magában a tehetséget, azonban még nem próbálkozott önálló alkotással. Nem csupán stilisztikai-technikai javaslatokkal látja el az olvasót, hanem olyan általános tanácsokkal is, mint a kritika kezelése. A források alapján Wesselényi ekkor még csupán műfordításokkal foglalkozott – az 1813 februárjában Döbrenteinek ígért episztola mindaddig nem került elő, így nem tudni, elkészült-e azzal vagy sem –, s a Berzsényinél tett látogatást követően elvesztette önbizalmát. A bevezetésben található jellemzés, valamint a mű tartalma és a zsidói báró irodalmi ambícióiban megfigyelhető „krízis” egybeesése alapján úgy vélem, a címzés mögött Wesselényit kell keresnünk.

Az Erdélyi Múzeum utolsó, 10. számának előszava szerint Döbrentei maga mellé vett kilenc tehetséges erdélyi ifjút, hogy belőlük képezze ki a jövő neves irodalmárait, s néhányuk fordítása az irodalmi folyóiratban is megjelent.⁵¹ Közülük eddig nyolc fiatalembert sikerült azonosítani – közöttük találjuk például Pataki Mózeset, Bölöni Farkas Sándort, valamint Buczy Emilt.⁵² Úgy vélem, a csoport kilencedik, eddig ismeretlen tagja Wesselényi Miklós lehetett. Döbrenteivel való kapcsolata, valamint az Erdélyi Múzeum körüli munkája mellett ezt támasztja alá egy eddig ismeretlen fordítása is, amely a folyóirat hasábjain jelent meg.

Wesselényi Miklós Florian-fordítása

1814 márciusában merült fel először Döbrentei Gáborban, hogy Pataki Mózes és Szabó András tanulmányai mellett tanítványuk tollából is közölni fog egy művet az Erdélyi Múzeumban.⁵³ A végleges döntés 1814 júniusában született meg: Döbrentei Wesselényire bízta Jean François Claris de Florian *Selmours* című elbeszélésének fordítását, s azt a második füzetben szerette volna közölni 1815 első hónapjaiban.⁵⁴ Kazinczy Ferenc levelezésének sajtó alá rendezője, Váczy János úgy vélte, mivel a második füzetben nem találta meg a fordítást, Florian műve végül nem jelent meg a folyóiratban⁵⁵ – a negyedik füzetben ellenben ott találjuk azt *Szelmur* címmel. A késedelem elsődleges oka az ifjú báró Patakival és Döbrenteivel közös

⁵⁰ A „száguldozás” vonatkozhat Wesselényi szellemi képességeire is, hiszen ahogy id. Teleki László 1810-ben írt nevelési tanácsadójában jellemezte az akkor 13 éves fiút: „ami elmebeli tehetségeit illeti, mindent hamar megfog, mindent hamar megért.” ANRDJC, fond nr. 250, crt. nr. 45. Id. Teleki László: *Némely az ötsémet illető különös környülállásokról*.

⁵¹ EM 10. füzet 11.

⁵² Simon–Szabó: *i. m.* 17–18.

⁵³ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 159. Wesselényi Miklós levele Cserei Helénához, 1814. március 14.

⁵⁴ KazLev XI, *i. m.* 408.

⁵⁵ KazLev XI, *i. m.* 547.

itáliai útja volt, amelyet 1814. június 23-án kezdtek meg, s 1814 novemberének végén, decemberének elején érkezhettek vissza Zsibóra. Pataki Mózes 1815 januárjában bekövetkezett halála, valamint Wesselényi mély gyásza tovább hátráltatta a *Selmours* lefordítását, hiszen anynyira félt attól, hogy a sok Patakival közös emlék rontani fog lelkiállapotán, hogy egészen szeptemberig nem ment haza Zsibóra.⁵⁶ 1815 októberében a báró már dolgozott a fordításon – nem tudni, ekkor kezdte-e el a munkát, vagy korábban⁵⁷ –, s a negyedik füzet, benne a Florian-fordítással végül 1816 márciusában jelent meg.⁵⁸

Az elbeszélés előtt olvashatjuk Jean François Claris de Florian rövid életrajzát és legfontosabb műveinek jegyzékét, vélhetően Döbrentei tollából. Ennek szükségét Váczy abban látta, hogy a francia szerző élete és munkássága olyannyira ismeretlen volt a kortársak körében, hogy azt még Kazinczy Ferenc sem ismerte.⁵⁹ A rövid biográfia elsődleges forrása a német *Conversations-Lexicon* vonatkozó szócikke lehetett. Bár a kézikönyvben szereplő információk sorrendjét az életrajz összeállítója megváltoztatta, szinte mindegyik adatot megtaláljuk benne – többek között olyanokat is, mint a francia író Voltaire-től kapott beceneve, valamint azok a részletek, amelyek Florian nagyapjának eladósodása mögött álltak.⁶⁰

Wesselényi a *Selmours* munkálatai idején már rendelkezhetett fordítói gyakorlattal. Legkorábbi, 1808 augusztusáról, szeptemberéről és októberéről fennmaradt naplófeljegyzései – amelyeket eddig nem ismert a Wesselényi-kutatás⁶¹ – arról tanúskodnak, hogy Patakival Seneca *Erkölcsei leveleit* fordították,⁶² továbbá az utókorra maradt a Marcus Marcellus védelmében elmondott Cicero-beszéd Wesselényi által készített fordítása is.⁶³ Francia nyelvtudásáról csupán egyszer tett említést egyik édesanyjához írt levelében: saját bevallása szerint 1815 májusában olvasási készsége kifejezetten jó volt.⁶⁴ A *Selmours* fordításához a báró rendelkezésére állt az eredeti francia nyelvű mű, mivel Florian elbeszéléseinek gyűjteménye a zsidói Wesselényi-könyvtár jegyzékében is szerepel.⁶⁵

Tanulmányai során Wesselényi többször is találkozott Florian névvel és munkásságával.⁶⁶ A zsidói bibliotéka jegyzékében szereplő francia nyelvű könyvek La Fontaine mellett a legismertebb fabulaírók között említik, s kiegészítő olvasmányként javasolják a diákoknak Florian

⁵⁶ A Pataki halálát követő gyászfolyamathoz lásd *Kárpáti: i. m.* 32–36.

⁵⁷ OSZK Kézirattár, 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1815. október 20.

⁵⁸ *Kazinczy Ferenc levelezése. XIV. kötet.* Sajtó alá rendezte: Váczy János. Bp. 1904. 44. Wesselényi fordítása után 1840-ben jelent meg újból a *Selmour* magyarul ifj. Kis János Florian-kötetében. Lásd *Florian novellái.* Francziából fordítva ifj. Kis János által. Sopron 1840. 134–166.

⁵⁹ *KazLev XI, i. m.* 432.

⁶⁰ *Conversations-Lexicon oder encyclopedisches Handwörterbuch für gebildete Stände. Dritter Band.* Leipzig 1815. 662–664.

⁶¹ A Magyar Országos Levéltár számára az 1960-as évek elején mikrofilmmásolat készült Wesselényi Miklós személyi levéltáráról, így naplóiról is, amelyet akkor a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára őrzött. A mikrofilmfelvételek között azonban a gyermekkori napló nem található meg, minden bizonnyal ennek tudható be, hogy mások mellett Trócsányi Zsolt sem ismerte az 1808. évi naplófeljegyzéseket.

⁶² ANRDJC fond nr. 928, crt. nr. 426. Wesselényi Miklós gyermekkori naplója, 1808. október 12. – október 15.

⁶³ ANRDJC fond nr. 928, crt. nr. 429. Wesselényi Miklós gyermekkori iratai

⁶⁴ ANRDJC, fond nr. 250, crt. nr. 159. Wesselényi Miklós levele Cserei Helénához, 1815. május 23.

⁶⁵ ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 2A. *Verzeichniss der Bücher, welche sich in der Freyherrlich-Wesselényischen Bibliothek in Zsibó befinden*, 85. fol.; *Nouvelles nouvelles par M. de Florian, de l'Académie française; de celles de Madrid, Florence; etc.* Paris 1792. 5–47.

⁶⁶ A Wesselényi-könyvtár francia tankönyveihez és olvasókönyveihez lásd ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 2A. *Verzeichniss der Bücher...* 3–4. fol.

tanmeséit.⁶⁷ Emellett Friedrich Gedike francia olvasókönyve két fabulát is közölt tőle.⁶⁸ Johann Valentin Meidinger és Dominique Mozin tankönyveit Wesselényi fel is használta a fordítás elkészítéséhez: 1815 októberében arra kérte Döbrenteit, hogy Kolozsváron szerezze be neki a két könyv legújabb kiadását. Kérését Döbrentei csupán részben tudta teljesíteni, a Wesselényi-könyvtár lajstroma alapján Meidinger francia grammatikájának 1815. évi kiadását tudta csak megvásárolni.⁶⁹

Az Erdélyi Múzeumban megjelent Wesselényi-fordítás nem csupán a báró szépirodalmi munkásságának szempontjából érdekes. A történet az ifjú főhős, Edward Selmours és szerelme, Eliza Hartley házasságának fordulatokban gazdag előzményeit mutatja be. A történet egyik fontos eleme Selmours sajátos tulajdonsága: mindenkinek meg szeretne felelni, s mielőtt döntene, mindig figyelembe veszi, mit szólnának döntéséhez az emberek. Az elbeszélés tanulságát is erre vonatkozóan fogalmazta meg a francia szerző: „Szelmur idővel megegyezett, hogy bizonyos körülményekben bajos minden embernek tetszeni.”⁷⁰ A konklúzióból adódóan érdemes abból a szempontból is megvizsgálni a szöveget, Döbrentei hogyan tudott vagy akart azon keresztül ifjú pártfogoltjára és barátjára hatni.

Döbrentei nevelési elveit a filantróp pedagógia hatotta át, amellyel 1806–1807-ben ismerkedett meg Wittenbergben folytatott tanulmányai és lipcsei tartózkodása alatt.⁷¹ Hazatérve Kazinczy közbenjárásával Andrásfalván a Gyulay család három gyermekének nevelője lett, bár elsődlegesen a család egyetlen fiával, Gyulay Lajossal foglalkozott.⁷² A Johann Bernhardt Basedow, Joachim Campe és Christian Salzmann nevével fémjelzett pedagógiai irányzat célja – Jean Jacques Rousseau és John Locke gondolataira alapozva – olyan egyének kinevelése volt, akik felnőttként saját érdekeiket össze tudják egyeztetni a közösségével, így a társadalom érdekeit szolgálják, anélkül, hogy egyéni céljaik bármilyen hátrányt szenvednének. Mindezek elérése érdekében a nevelők elsősorban a hétköznapi életben jól használható tudással ismertették meg tanítványaikat, nem pedig a véleményük szerint merev és monoton klasszikus nyelvekkel, valamint az ókori szerzők munkáival. Elsősorban nem tudósokat, hanem a hivatásukban, a mindennapi életben helytálló felnőtteket akartak nevelni. A tudás átadásának módszereiben is jelentősen eltértek az addigiaktól, ugyanis az inasoktól az iskola helyett a természetben, séták és kirándulások alkalmával, a nevelővel való beszélgetés révén szerezte meg az ismereteket.⁷³

A kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár kéziratai között található a 12 éves Wesselényi tollából származó, 1808-ban keletkezett *Könyörgés*.⁷⁴ A báró gyermeki kézírásával készült dokumentum három részből épül fel. Az első szakaszként elkészült imádság átgondolt

⁶⁷ Abbe Mozin: *Französische Sprachlehre in einer neuen und faßlichen Darstellung*. Tübingen 1807. 464; Johann Valentin Meidinger: *Praktische französische Grammatik*. Leipzig 1813. XIX.

⁶⁸ *Francia olvasó-könyv*. A Francia Nyelvet Tanulni kívánóknak kedvéért egy rövid Grammaticával együtt írta D. Gedike Frídrik. Pozsony 1801. 177, 189–190.

⁶⁹ ANRDCJ fond nr. 250, crt. nr. 2A. *Verzeichniz der Bücher...* 3. fol.

⁷⁰ Jean François Claris de Florian: *Szelmur*. = EM 4. füzet 142.

⁷¹ Döbrentei német pedagógiáról alkotott véleményéhez lásd EM 6. Füzet 139–141.

⁷² Széchy Károly: *Az Erdélyi Múzeum (Döbrentei Gábor folyóirata)*. = *Az Erdélyi Múzeum Egylet Bölcsélet-, Nyelv- és Történelemtudományi Szakosztályának kiadványai*. 4. kötet. Kvár 1887. 31.

⁷³ Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Bp. 1998. 259–265.

⁷⁴ Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Colecții speciale, Ms. 2605. Wesselényi Miklós: *Könyörgés* (= BCULB CS Ms. 2605. *Könyörgés*). A Wesselényi-levéltár iratait 1908-tól a mai Kolozsvári Egyetemi Könyvtár épületében őrzik, s a kézirat a családi iratanyag 1950-es években történt átköltöztetésekor – néhány más értékes forrással együtt – elkerülhette az illetékesek gyűlölmét.

koncepciót tükröz, csupán néhány javítás található benne. A második rész az előzővel ellentétben már több korrekciót mutat, s néhány beszúrás és kiegészítés is található benne. Ez az egység kifejezetten pedagógiai tartalmú, az erényekről, valamint a rossz környezet ifjúra gyakorolt negatív hatásáról, továbbá ennek elkerüléséről értekezik – mintegy útmutatót adva ahhoz, hogyan őrizze meg az ifjú erkölcsösségét azt követően, hogy elhagyja a szülői házat. A harmadik és egyben utolsó szakasz címe alapján egy reggeli imádság s az első fohász részben módosított változata. A *Könyörgés* keletkezési időpontjához a második részben feltűnő pedagógiai gondolatok szolgálnak magyarázattal, amelyek kifejezetten a morális neveléshez kapcsolódnak. Jean Jacques Rousseau és id. Teleki László szerint az erkölcsi fejlődés terén a 11-12 éves korig tartó gyermekkor igényli a legtöbb figyelmet, mivel ekkor jelennek meg a gyermekben a rosszra való hajlandóság első jegyei.⁷⁵ Nem véletlen tehát, hogy a 12 éves Wesselényi egy olyan művet írt, amelyben összefoglalja azokat a pedagógiai gondolatokat, amelyek a gyermek erkölcsi fejlődésére vonatkoznak.

A kézirat második szerkezeti egységében több pedagógiai gondolkodó művének hatását is felfedezhetjük, közülük a Florian-fordítás szempontjából a legjelentősebb Seneca. Wesselényi fentebb már említett gyermekkori naplófelfjegyzései szerint Patakival 1808. október 12-én és 13-án Seneca *Erkölcsei leveleinek* 28. és 29. darabját fordították magyarról latinra.⁷⁶ Az *Erkölcsei levelek* rendre visszatérő témája az egyén és a közösség kapcsolata. Seneca elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, vajon az egyén meg tudja-e őrizni erkölcsét az emberek között, vagy vissza kell vonulnia a magányba. A levélíró óva inti barátját a rossz társaságoktól, különösen is az ott jelen lévő szolgalelkűsüegtől. A 29. levél is ezt a témát taglalja, s figyelmezteti Luciliust arra, hogy a népszerűséget csak erkölcstelen úton lehet megszerezni, épp ezért ne törekedjen arra, hogy elnyerje az emberek tetszését, kizárólag a saját elveinek, az erényes élet szabályainak akarjon megfelelni.⁷⁷ A *Könyörgés* második szakaszában is megfigyelhető az erkölcsön keresztül a kiemelkedésre való vágy, az átlagostól és a fentiekben felsorolt negatív hatásoktól való elkülönülés. Mindehhez Wesselényi szükségesnek tartja a káros elemek beazonosítását; „a Virtus külső ellenségei” között az irigységet és a hízkelkedést nevezi meg, amelyek elvezetik az embert az önhittségre.⁷⁸ Az erkölcsösség megőrzésére a gyermek báró neveltetésének alapelveit áttekintve egyetlen lehetséges utat lát: Isten törvényének megtartását.⁷⁹ Amellett, hogy a két Seneca-levél hatása is kimutatható a *Könyörgés* második szakaszában, a datálásban is segítséget nyújt: mivel mindkét levél mondanivalója felismerhető benne, a kézirat minden bizonnyal 1808 októbere után keletkezett.

⁷⁵ Jean Jaques Rousseau: *Emil, avagy a nevelésről*. Bp. 1997. 51; ANRDJC fond nr. 250, crt. nr. 45. Id. Teleki László: *Némely az ötsémet illető különös körülményekről*.

⁷⁶ ANRDJC fond nr. 928, crt. nr. 426. Wesselényi Miklós gyermekkori naplója, 1808. október 12–13.

⁷⁷ Lucius Annaeus Seneca: *Erkölcsei levelek*. Fordította Kurcz Ágnes. Bp. 2001. 75–78.

⁷⁸ „A Virtusnak két nemű ellenségei vagynak [...] a külső a' rossz társaság, és példák az irigység, a hízkelkedés a' szerente ki tsapongó változása... Elebb büszkeséget tsepektetik beléjük hogy senkinek is tanácsát ne kövesse, majd a' Korhelység és Bujaságra igyekeznek vezetni, hogy ez által erköltsiség szeletét el altatván a virtus minden más külső ellenségeinek predajivá tégye.” BCULB CS Ms. 2605. *Könyörgés*.

⁷⁹ „Nézük meg tehát Szerelmes Halgatóim miből áll ez a Ház hogy kelleitk építeni... Az Isten Törvényének követéséből, mert ugyan is meg vagynak ebbe az Istennek igaz tisztelete meg vagyon fele barátinknak szeretete meg vagyon a' tiszta Erkölts meg vagyon az Indulatoknak 's a' világ hiabavalóságának meg vetése. Márpedig ezek azok a' Virtusok melyek minket a' Világ intselkedései szél vészeli ellen bátorságba tehetnek.” BCULB CS Ms. 2605. *Könyörgés*.

Id. Wesselényi Miklós halálát követően Kazinczy Ferenc leveleiben gyakran találkozunk erkölcsi útmutatással. Az első levélben szereplő tanács – a 28. és 29. Seneca-levélben olvasható gondolatokhoz hasonlóan – óva inti Wesselényt az „alacsony ragyogástól”, vagyis a bármilyen áron való népszerűsége törekvéstől, valamint a „szolgai lelküségétől”. Mindemellett Kazinczy arra is figyelmezteti fiatal barátját, hogy a kompromisszumra képtelen keménység sem helyes – édesanyjától viszont megtanulhatja azt, hogyan tud szelídíteni eme tulajdonságán, s megtalálni az arany középutat.⁸⁰

Különös hasonlóságot mutat tehát a Wesselényi által lefordított *Selmours* tanulsága a Seneca-levelekkel és a Kazinczy-féle erkölcsi leckével, így Döbrentei választása vélhetően okkal eshetett erre a műre. A Florian-elbeszélés konklúziója egyfelől hasznos lehet a későbbi közszereplésben, s arra tanítja az ifjút, hogy ne mások véleménye, hanem saját erkölcsi mérceje alapján alkosson véleményt, és aszerint cselekedjen. Másfelől Wesselényi irodalmi ambíciói szempontjából is értelmezhető *Selmours* történetének konzekvenciája. A Wesselényinek címzett *Magyar literatúrát illető megjegyzések* lapjain Döbrentei felhívja az ifjú irodalmárok figyelmét arra, hogy helyesen válasszák meg kritikusait, valamint ne a közvéleménynek és a közízlésnek akarjanak megfelelni. „Szükség az írásra készülő ifjúnak szívére kötni, hogy tíz jó izlésűnek tetszeni többet ér, mint száz ízetlennek tudatlan tapsolása vagy pártfogása... A' hozzá érték itélete általadja a' jó Író t a' halhatatlanságnak, 's mind új becsülőji lesznek, de a' sokaság tömjénezése nem hat fel az érdem templomáig, alatt terül el füstje 's eloszlik” – javasolja az olvasónak.⁸¹ A *Selmours* lefordításával tehát nemcsak egy tehetséges ifjú fordítói gyakorlat-szerzése lehetett Döbrentei célja, hanem a történetből lesűrhető tanulság megtanítása is, amely az irodalmi és a későbbi közéleti szerepvállalás aspektusából egyaránt értelmezhető.⁸²

Kolozsváron az ifjú Wesselényi környezetében olyan személyekkel találkozunk, akik otthonosan mozognak az irodalom világában. Pataki Mózessel, Szabó Andrással, Bölöni Farkas Sándorral és Döbrentei Gáborral egyaránt baráti kapcsolatot ápolt, de különösen Döbrenteitől várta azt, hogy segít neki elsajátítani mindazt a tudást és gyakorlatot, amelynek segítségével jelentős irodalmár válhat belőle. Bár 1814 szeptemberében a Berzsenyivel való találkozás után elcsüggedt, végül teljesült régi vágya, és megjelenhetett az Erdélyi Múzeum lapjain egy munkája. Döbrentei tanításai, valamint a fordítási gyakorlatok szépirodalmi mintái a későbbiekben is élénken megmaradhattak Wesselényiben, hiszen hatásukat naplójában is felfedezhetjük. A *Magyar literatúrát illető megjegyzésekben* a prózai alkotás kapcsán Döbrentei felhívta az ifjak figyelmét arra, hogy a jó fogalmazási készség elsajátításához elengedhetetlen az ókori szerzők műveinek gondos áttanulmányozása, s ennek nyomán saját stílusuk letisztítása.⁸³ Vélhetően ez a gondolat állhat amögött, hogy Wesselényi 1821. március 19-i feljegyzésében a tavasz rá gyakorolt hatásának leírása előtt Horatius Torquatushoz írt ódájának első két sorát másolta be.⁸⁴ Az *Erdélyi*

⁸⁰ *Kazinczy Ferenc levelezése. VII. kötet.* Sajtó alá rendezte Váczy János. Bp. 1896. 395.

⁸¹ Döbrentei: *i.m.* 99–100.

⁸² A *Selmours*-ral ellentétben Döbrentei a *Die Geschwister* fordítását vélhetően a gyakorlatszerzés miatt bízhatta Wesselényire, mivel az egyfelvonásos könnyed szerelmi történetben nem fedezhető fel erkölcsi tanulság. Czibula Katalin szerint a darab mind dramaturgiájában, mind nyelvezetében egyszerűbb, mint Goethe későbbi drámái. Emiatt, valamint rövid terjedelme miatt alkalmas lehetett a fordítói munka gyakorlására. *Czibula: i.m.* 401.

⁸³ Döbrentei: *i.m.* 115–116.

⁸⁴ „Diffugere nives, redeuntiam gramina campis, arboribusque comae.” ANRDJC, fond nr. 250, crt. nr. 128. Wesselényi Miklós naplójeljegyzései, 1821. március 19.

Múzeum alapítója a későbbiekben is fontos szerepet játszott Wesselényi művei körül. Amellett, hogy Döbrentei egyike azon kevés személyeknek, akire a báró ifjúkorától élete végéig barátjaként tekintett, 1828-ban a *Régi híres ménesek egyike megszűnésének okairól* szerkesztésében is az ő segítségét kérte.⁸⁵

„Our Readers Wish Delightful...” Miklós Wesselényi and the Transylvanian Museum.

Keywords: 19th century, Miklós Wesselényi, Gábor Döbrentei, Transylvanian Museum, philanthropic pedagogy.

Although the political activity of Miklós Wesselényi is circumstantially known in the history via Zsolt Trócsányi's monograph, the research of his literary pursuit did not tone. Though Gábor Csaba Dávid literary historian published his three unknown writings, we do not know much about his belletristic work. The present study examines the young baron's literary interest in the era of his studies in Cluj, his relationship with Gábor Döbrentei, the founder of the Erdélyi Muzéum [*Transylvanian Museum*], and with the help of several unknown sources it outlines Wesselényi's literary ambition and motivation.

⁸⁵ OSZK Kézirattár, fond 113/60. Wesselényi Miklós levele Döbrentei Gáborhoz, 1828. december 7.

Szegedi Éva

Hidvégi gróf Mikó Imre könyvtárának címjegyzéke

„A könyvtár nemzeti emlékmű, annak hoz dicsőséget, aki azt hazájának megőrzi” (Bettina von Arnim, 1847)

A legtöbb főúri könyvtár 18. századi eredetű, de főként a 19. század első felében kezdett nagyobb arányokkal gyarapodni, amikor a ritkaságok gyűjtésének divatja Nyugat-Európából hazánkba is áterjedt. Természetesen főuraink elsősorban magyarországi történelmi és földrajzi kiadványokat vásároltak meg – nem látni olyan főúri könyvtárat, amelyből a Prayak, Bél Mátyások, Schwandtnerék hiányoztak volna. A 18. században Bécsen keresztül eljutott a mi főurainkhoz is a felvilágosodás irodalma iránt való érdeklődés, hiszen nagy előszeretettel gyűjtötték a nyugat-európai felvilágosodás korabeli irodalmát is (Rousseau, Voltaire, Diderot, Fénelon, Lafontaine).¹ Ellentmondásokkal teli korszak volt ez, a formálódó, előretörő új mellett még szilárd hadállásokkal rendelkezett a letűnő régi. A felvilágosodás, majd a liberalizmus, illetve a rend lett az új művelődési program eszmei alapja, később pedig a polgári nacionalizmus. Társadalmi bázisa és képviselője a köznemesség, az értelmiség, továbbá a főnemesség egy része. Megváltoztak a kultúra érdekeltségi viszonyai, míg a feudalizmus idején elsősorban a partikuláris (egyházi, megyei, városi stb.) és egyéni (főúri, főpapi) érdekek érvényesültek a művelődésben, addig a nemzeti mozgalom hatására az átfogó, a nemzeti műveltség terjesztését szolgáló, közhasznú tevékenység került előtérbe.² Megváltozott a gyűjtemények rendeltetése, a 18. század végétől a hagyományörzés, a kultúramentés, a nemzeti öntudat megalapozása lett a fő feladat. Egyre több magángyűjtemény vált nyilvánossá, páran felismerték, hogy a magángyűjtemények nem képesek sem a nemzeti, sem a társadalmi feladatok megoldását kellően elősegíteni, tehát közgyűjteményekre van szükség. Szarvas Margit³ szerint a 18. századi könyvtárakban az ókori klasszikusok uralkodnak, az antik világ minden írója megtalálható akár régi kéziratok változatban is, illetve francia munkák is fellelhetők, a 19. században viszont már rendszeressé válik a régi magyar könyvek gyűjtése. A szellemi élet fellendülésével a könyvkultúra is fejlődésnek indult, a könyvek és egyéb kiadványok száma is jelentősen megnőtt, nyomdák alakultak, a könyvek terjesztését már részben önálló könyvkereskedések végezték. A század elején a magyar könyvkereskedelem még nagyon is német szellemű volt, hiszen németek vetették meg hazánkban a könyvkereskedelem szilárd alapját. A magyar írók még mindig saját költségükön adták ki műveiket, ugyanis a magyar könyvkereskedők nem vállalkoztak magyar könyvek kiadására – kiadványaik elsősorban német nyelvűek voltak.⁴

Szegedi Éva (1983) – doktorandus, BBTE, főkönyvtáros, Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, eva.szegedi@bcucluj.ro

¹ Trócsányi Zoltán: *Főúri könyvtárak*. Könyvtári Szemle 1935. 17. sz. 132.

² Jankovich Miklós, *a gyűjtő és mecénás, 1772–1846*. Tanulmányok. Szerk. Belitska-Scholtz Hedvig. Akadémia Kiadó, Bp. 1985. 11.

³ Szarvas Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, Bp. 1939.

⁴ Steinhofér Károly: *A könyv története*. Lampel R. Kk., Bp. 1915. 98.

A közép-európai régió természetes közvetítő nyelve a latin volt, amely Magyarországon 1844-ig egyben hivatalos nyelv, a tudomány és az államigazgatás nyelve is volt. A kommunikációban azonban háttérbe szorult, így ezzel párhuzamosan a német került előtérbe.⁵ Az arisztokratáknak latinul tudniuk kellett, különben nem tudtak részt venni a politikai életben – a kialakuló vernakuláris irodalom hatására az antik szerzőket nagy számban láthatjuk németül és franciául.⁶ Nyilvánvalóvá vált, hogy Európa egy olyan új korszak küszöbére érkezett, amelyben ezután főképpen világi célok, világi érdekek fognak uralkodni, és az egész kulturális élet világi vezetés alá kerül.⁷ Az erdélyi protestáns főúri családokból származó diákok közvetlenebb forrásból juthattak korszerű európai műveltség birtokába, mert hazai (kolozsvári, nagyenyedi vagy marosvásárhelyi) tanulmányaik befejeztével lehetőségük nyílt a leghíresebb német, holland vagy svájci egyetemek látogatására. A főúri családok könyvkultúrája akár válságmentesnek is mondható, hiszen tagjai szinte késedelem nélkül követni tudták a kor nagy eszmei fordulatát, s idehaza első hordozói lettek a Nyugaton kibontakozó új szépirodalmi műveltségnek.⁸ Ezek a rendszerint több ezer kötetet felölelő fényes könyvtárak a 19. század folyamán nagyrészt felbomlottak és szétszóródtak. Szerencsére sok esetben fennmaradtak a róluk készült állományjegyzékek. Ezek alapján megállapítható, hogy a kastélykönyvtárak zömét általában nem csupán nagyúri szeszély hívta létre, hanem összetételük arról tanúskodik, hogy a gyűjtésben többnyire magas tudományos-irodalmi szakértelem érvényesült. Különös társadalmi jelentőséget kölcsönzött a magánkönyvtáraknak az a tény, hogy legtöbbször a korszak folyamán egyre inkább hozzáférhetővé vált a fejlődő polgári értelmiség tudós és író tagjai számára, alkalmat és lehetőséget nyújtva nekik a koreszmék, a korszerű ismeretek és kutatási módszerek elsajátítására. A főúrnak ez a társadalmias magatartása mecénási szerepükből következett, szinte morális kötelességük volt.⁹ A polgárosodó és magyarosodó olvasóközönség igényei maguk után vonták a könyvkultúra egészének nemzeti jellegűvé alakulását. A reformkorban megnövekedett az országban megjelent kiadványtermés, emelkedett a nyomdák száma, és a korszak végére létrejött az önálló könyvkereskedelem.¹⁰ Mindez magával hozta az új művelődési formák és műhelyek kialakulásának igényét. Egyre többen felismerték az összefogásban rejlő előnyöket és felmerült országos hatókörű kulturális központok, intézmények megalapításának az igénye is, melyek a nemzeti művelődésnek az irányítását végeznék.¹¹

Az olvasmánytörténet kézirat- és levéltári forrásai közül talán a legértékesebbnek mondhatók a magánkönyvtárak katalógusai, a korabeli könyvjegyzékek. Egyik ilyen 19. századi jegyzék gróf Mikó Imre nevéhez fűződik, aki tagja volt a század közepén tevékenykedő magyar vezető rétegnek. Deák Farkas szerint Mikó nem hasonlított a korabeli ifjakhoz: Enyedre ment tanulni, mint a székely fiatalok nagyobb része, s „ott egész kollégiumi életében oly jól

⁵ Monok István: *A párizsi könyv elterjedése Közép-Európában (15–18. század)*. = *Pedagógia, oktatás, könyvtár*. PTE Egyetemi Kvt. és Tudásközp., Pécs 2014. 366.

⁶ Monok István: *Nyelvi és tartalmi változások a 18. századi arisztokrata könyvtárakban Magyarországon*. = *Szín – Játék – Költészet*. Szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna. Partium–Pratea Egyesület, Bp. – Nagyvárád 2013. 67.

⁷ *Irodalom és felvilágosodás*. Tanulmányok. Szerk. Szauder József. Akadémia Kiadó, Bp. 1974. 312.

⁸ Uo. 313.

⁹ Uo. 316.

¹⁰ Fülöp Géza: *Olasvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban (1772–1848)*. Hatágú Síp Alapítvány, Bp. 2010. (A könyves szakképzés füzetei, 17) 49.

¹¹ Bényei Miklós: *A nemzeti és polgári kultúra felé*. Csokonai Kiadó, Debrecen 1998. 29–30.

és oly szorgalommal tanult, mint a székely fiak jobb része. Azután hozzá látott az életmódhoz s midőn 1826-ban mint fő kormányzéki tiszteletbeli jegyző Kolozsvárra került, a piacsoron báró Wesselényi István házában egy kis hónapos szobában lakott s hivatalos teendőin kívül folytonos olvasással, írással, tanulással töltötte idejét.¹² Szorgalmas tanulással töltötte tehát idejét, aminek meg is lett a gyümölcse, hiszen jeles érdemeiért 1837-ben, 32 éves korában országgyűlési választás és fejedelmi megerősítés következtében az ország legfőbb hatóságánál, a királyi Főkormányzéknél tanácsos (gubernialis consiliarius) lett, majd 1847-ben Erdély kincstárnokává választották. „A nemzet legnagyobb ellenségének tartotta a míveletlenséget és tudatlanságot s ezért volt nagy gondja az iskolákra, támogatta az akadémiákra, egyetemekre menő ifjakat, segítette a szegény sorsú papokat, tanítókat s minden erejével pártolta a műveltség és szellemi életet terjesztő nagy intézeteinket.”¹³

Gróf Mikó Imre könyvtárának címjegyzéke a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár Különgyűjtemények osztályán található Ms 260 jelzet alatt. Méretei: 40 x 24 cm. Feltehetően az Erdélyi Múzeum-Egylet kéziratárába való bekerülése és rendezése után (eredeti jelzete: Erd. Muz.-Egyl. Kézirattár I. D. 5 Sz.) kerülhetett a borító belső felére a magyarázat – nagy valószínűséggel Kelemen Lajos megjegyzése –: „NB: Az egész kötet vagy Mikó Imre Gróf, vagy jószágigazgatója, Toth Zsigmond kézírása. Kettejük írása annyira hasonlít, hogy részletező grafológiai vizsgálat nélkül lehetetlen megkülönböztetni.” A katalógust egy kéz írta fekete tintával és oszlopos, betűrendes felosztást követ: „Számja / Címje / Darabszámja / Kötetszámja”. Érdekessége, hogy háromszor is újrakezdi a betűrendes felosztást. Az első csoport a 784. címig tart, itt a legkésőbbi kiadás 1846-os, a második 1036-ig – ez a legrövidebb, többségében 1847–48-as kiadású könyvekkel. A harmadik csoport tartalmazza a leggazdagabb anyagot, melyben az 1853-as évnél későbbi kiadás már nem került be a jegyzékbe. Ez esetben arra következtethetünk, hogy a katalógus az 1850-es évek közepén lezárult.

A könyvjegyzék a szerzőket és címeket közli, valamint a kiadás helyét és idejét, amennyiben az ismeretes, és legtöbbször a kiadvány formátumát is megadja. Általában a bibliográfiai adatok nem pontosak és nem helyesek, esetenként hiányosak, sok rövidítéssel. A címek esetében a túlságosan hosszú (főleg latin) címeket alkalmanként kissé megrövidítették. A példányszámok pontos megállapítása problematikus, mert némelyik cím többször is szerepel a jegyzékben. Sokszor találunk utalásokat, hogy lásd még egy adott szerzőnél, címnél – ilyen esetekben a darab- és kötetszám nullának tekinthető. Miközben a sorszámozás szerint 2898 címet tartalmaz a jegyzék, figyelmesebben megvizsgálva rájövünk, hogy több helyen átugrottak számokat, vagy éppen megismételték azokat, így összesítve a bejegyzéseket 2945 címről beszélhetünk. Ezen könyvek, folyóiratok esetében előfordulhat, hogy duplumok is szerepelnek, vagy többkötetes művek kötetei külön tételként kerültek a jegyzékbe, némely esetben kolligátumokat is tartalmaz a lista. A példányszám 5120-ra tehető, míg a kötetek száma eléri a 4846-ot. A továbbiakban elsősorban időbeli és földrajzi provenienciáról számolunk be, a minőségi vizsgálat kapcsán a gyűjtemény nyelvi és tematikus megoszlásának a bemutatására is sor kerül.

A jegyzett dokumentumok kiadási évét tekintve a 16–19. századokban megjelent könyvekről beszélhetünk. A katalógus szerint a két legrégebbi kötet Martinus Becanus¹⁴ nevéhez

¹² Deák Farkas: *Néhai gróf Mikó Imre emlékezete. = A Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület második évkönyve 1877-re.* Bp. 1878. 34.

¹³ Uo. 39.

¹⁴ Lásd MS 260 – 808 és 999 bejegyzés.

fűződik – 1513-ból, azonban a szerző 1563-ban született, így valószínűbb az a feltevés, hogy elírás történt és a kötetek 1613-ban jelentek meg. Ennek következtében a legkorábbi mű a jegyzékből egy 1514-ből származó kötet: *Vite Plutarchi Cheronei post Pyladen Brixianum longe diligentius repositae*.¹⁵ A 16. századi kiadványok közül megemlíthetjük: Antonio Bonfini: *Rerum Hungaricarum decades* (Basileae, 1568)¹⁶ Johannes Brenz (Brentius) 1544-ben Frankfurtban megjelent munkáját,¹⁷ továbbá *Godofredus Dionisius, Corpus Juris Civilis* (Lugduni, 1585),¹⁸ Baranyai Decsi János: *Syntagma Institutionum Juris Imperialis et Hungarici* (Claudiopoli, 1593),¹⁹ Rotterdami Erasmus: *Chiliades Adagiorum, opus integrum et perfectum* (1540),²⁰ Hérodotosz és Homérosz klasszikus műveit,²¹ valamint Machiavelli: *De Officio Viri Principis*²²(1599). *Megtaláljuk még Luther Márton, Melanchthon, Plinius, Seneca, Tacitus, Thuküdidész* munkáit is. Összesen 63 kötetre tehető a 16. századi kiadványok száma. Kiadási helyüket tekintve főleg Lugduni Batavorumot (Leiden) említhetjük, továbbá Frankfurt, Wittenberg, Heidelberg, Bázél, Genf, Lipcse, Antwerpen és London a leggyakoribb.

A 17. században megjelent publikációk száma eléri a 231 kötetet, körükben még mindig a latin nyelv a domináns, de egyre nagyobb számban találunk német és magyar nyelvű kiadványokat is. A magyar nyelvűek közt található Pápai Páriz Ferenc Kolozsváron megjelent munkái (1696),²³ a Károli Gáspár fordította *Biblia* Misztótfalusi *Kis Miklós* 1683-as kiadásában,²⁴ ugyanakkor Geleji Katona Istvántól a *Titkok titka* című munka 1645-ből²⁵ és Tolnai F. István *Igaz Keresztényi és Apostoli tudományi vallás utára vezető és az eltévelyedéstől jó útban hozó kalauz*, (Kolozsvárott) 1679-ből²⁶ azzal a megjegyzéssel, hogy „A szerző által sajátkezűleg bele írt ajánlással Fejedelem asszony Bornemissza Annához”. Szenci Molnár Albert fordításában Kálvin János *Az Keresztényi religiora és igaz hitre való Tanítás* című írása 1624-ből,²⁷ illetve Teleki Mihály és Apafi Mihály fordításában megjelent kötetek.²⁸ A klasszikusok mellett megtaláljuk a teológia, vallás témakörbe tartozó kiadványokat, de egyre több a történelemmel és jogtudománnyal foglalkozó munka is. Többnyire Németország területén nyomtatták e kiadványokat, olyan városokban, mint: Lipcse, Frankfurt, Wittenberg, Bréma, Jéna, Hannoveriae (Hanau). Amellett Hollandiában: Lugduni Batavorum (Leiden), Amszterdam, Trajecti ad Rhenum (Utrecht), Ausztriában: Pottendorf, Bécs és Erdélyben: Kolozsvár, Gyulafehérvár nyomdáiban.

A jegyzékben szereplő könyvek több mint egyharmada 18. századi kiadvány. Megfigyelhető, hogy a német nyelvű kötetek száma ugrásszerűen növekszik a latin rovására, habár utóbbi megőrzi fölényét. A magyar nyelvűek száma is pár százra tehető, és kezdenek teret hódítani

¹⁵ MS 260, 965. bejegyzés.

¹⁶ MS 260, 1285. bejegyzés.

¹⁷ MS 260, 1293. bejegyzés: Commentarius in Epistolam Pauli ad Philemonem et in historiam Esther.

¹⁸ MS 260, 1375. bejegyzés.

¹⁹ MS 260, 1368. bejegyzés.

²⁰ MS 260, 177. bejegyzés.

²¹ MS 260, 298, 317-318, 878. bejegyzések.

²² MS 260, 918. bejegyzés.

²³ MS 260, 547. bejegyzés.

²⁴ MS 260, 1255. bejegyzés.

²⁵ MS 260, 1009. bejegyzés.

²⁶ MS 260, 1010. bejegyzés.

²⁷ MS 260, 1317. bejegyzés.

²⁸ MS 260, 2862, 2869. bejegyzések.

a francia, olasz és angol nyelvű művek. A nyomtatás, kiadás helyét illetően németországi és ausztriai városok állnak az élen: Bécs, Lipcse, Berlin, Göttinga, Frankfurt, Königsberg, de a magyarországi és erdélyi városok is képviselik magukat: Buda és Pest, Kolozsvár, Szeben, Marosvásárhely, Kassa, Lőcse, Debrecen, Nagyszombat, Pozsony. Nem hagyhatjuk ki Genf, Bazel svájci városokat, illetve Prágát és Párizst sem. Az itáliai nyomtatványok Firenze, Róma, Bologna, Nápoly és Trieszt nyomdáiból kerültek ki. Természetesen számos leírás nem tartalmazza a megjelenés helyét, tehát nem adhatunk pontos adatokat ezzel kapcsolatban.

A katalógus legszámottevőbb részét képezik a 19. századi nyomtatványok, habár valójában csak a század első feléről beszélhetünk, hiszen az 1850-es években készült a jegyzék. Előtérbe kerültek a német és magyar nyelvű könyvek, és nőtt a francia nyelvűek száma, a latin viszont folyamatosan háttérbe szorult. Nem hiányozhatnak a kortárs szerzők munkái a jegyzékből, úgymint: Csokonai, Fáy András, Kölcsey, Kazinczy, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tompa, ugyanakkor jelen vannak a reformkor nagyjai: Széchenyi, Kossuth, Eötvös, Wesselényi munkái is. Ami a kiadás helyét illeti, természetesen a német területekről származik a legtöbb nyomtatvány: Lipcse, Bécs, Stuttgart, Frankfurt, Berlin, Göttinga, Hamburg, Tübinga, Gotha, Königsberg, München, Weimar, Mannheim. A magyar nyelvű könyvek elsősorban pest-budai nyomdák-ból kerültek ki, bár a kolozsváriaknak is jelentős szerep jutott, valamint megemlíthetjük még Nagyenyedet, Nagyszebent, Marosvásárhelyt és Nagyváradot is.

Mikó nagy terjedelmű és korszerű műveltségét neveltetése, egyetemi tanulmányai, barátai, utazásai, akadémiai és egyesületi tevékenysége, minisztersége mellett elsősorban az olvasmányainak köszönhető. Olvasmányainak hatása nem elszigetelten érvényesült, hanem ötvöződött a személyes tapasztalatokéval. Az olvasmányok kiválasztására befolyással voltak életének egyéb eseményei, mindenekelőtt irodalmi és politikai működése.

Ismeretes Mikó szakcímjegyzéke is, melyet szintén a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban őriznek (Ms 261). 34 csoportba sorolták a köteteket, és megfigyelhető, hogy az első kéz által írt lista címei megtalálhatóak a címjegyzékben, míg a kiegészítések kötetei már nem. Ez azzal is magyarázható, hogy nagyrészt később, az 1850-es évek végén, illetve a 60-as évek elején megjelent könyvekről van szó. Kisebb számban jelen vannak a korábbi századokban megjelent művek is, melyeket ebben a periódusban szerezhetett be. Az Index tartalomjegyzékként is szolgál, összefoglalja betűrendben a különböző szakokat úgy, hogy jelöli a könyvek thékákban, illetve a polcokon elfoglalt helyét is. A következőkben bemutatjuk röviden a tematikus köröket, különböző példákkal a terjedelmesebb csoportok esetében.

Almanach – Calendaria – Schematismi. Ez a csoport elsősorban magyar és német nyelvű (képes) kalendáriumokat tartalmaz, az 1830–1850-es évekből, de néhány 18. századi is fellelhető.

Archaeologia – Mythologia – Historia litteraria. Itt találjuk Jacobus de Strada *Thesauri Antiquitatum Epitome ex. Musaeo* – Lugduni (Leiden), 1553, 4-ed rétet, *Illustrierte deutsche Adelsrolle des 19. Jahrhunderts*, Leipzig, 1860, 1–10 Lieferung, 8 r. és Ormós Zsigmond *Adatok a művészet történetéhez*, Pest, 1859-ben megjelent művét is.

Arithmetica – Geometria – Mathesis – Astronomia – Architectura – Hydrotechnia – Tactica militaris. Német, olasz és magyar nyelvűek, ahol az útépités technikáját tárgyaló művek vannak túlsúlyban. Továbbá ide sorolták Tolvaj Ferenc Lőcsén megjelent *Arithmetikáját* (1701), illetve Maróthi György: *Arithmetica vagy számvetésnek mestersége* 1743-as kiadását, illetve a 2. Debrecenben, 1763-ban megjelent kiadását. Pótlistán látható még Jánosi

Ferenc és Salamon Ferenc: *Találmányok könyve*. Pest, 1857 és Sztorkay Elek: *Az erődítés tudománya*. Buda, 1848.

Auctores Classici graeci et latini. Az ókori klasszikusok írásai mindig is közel álltak Mikóhoz, különös odafigyeléssel gyűjtötte ezeket a köteteket és írásaiban is többször hivatkozik ezen szerzőkre. E gyűjteményét teljes egészében az enyedi kollégium könyvtárának ajándékozta, és így vall róla: „Mély hódolat érzését hordozva lelkemben kora ifjuságom óta a classicai irodalom iránt: felkerestem, olvasgattam s egyet és mást megszerezni jókor elkezdtem. Később fiamnak hasonló lelki irányát látván: a gyűjteményt megkettőztettem.”²⁹ Több száz mű sorolható ebbe a kategóriába olyan szerzők mint: Arisztophanész: *Plautus – a Brunckio latine redditus* (Cellae, 1784), Arisztotelész: *Aliorumque Philosophorum ac medicorum problemata* (Lypsia 1633), Catullus, Cicero: *Epistolae familiares, cum comment. Itubertini Clerici* (Venetiis, Bapt. De Tortis, 1485), Flaccus Valerius, Hérodotosz, Homérosz, Horatius, Ovidius, Plinius, Quintilianus, Sallustius, Seneca, Tacitus, Virgilius, Livius.

Biblia sacra. 14 kötet tartozik ide úgy, hogy a *Biblia latina* – Nurinberge per Anton. Koberger 1478, 2 r. – fellelhető az ősnymotatványok listáján is.

Botanica – Chemia – Mineralogia. 11 cím, főleg a századfordulóról, német nyelvűek és egy magyar nyelvű mű: Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály *Magyar fűvészkönyve*, Debrecen, 1807-es és 1813-as kiadásban, mivel két részből álló könyvről van szó.

Dictionnaria, Lexica – opera encyclopedica. Német, latin és francia nyelv szabályai, valamint Bod Péter 1766-ben megjelent *Szent írás értelmére vezérlő magyar lexicon*. Német–francia, olasz–német, latin–magyar, német–magyar, angol–német szótárak; Finály Henrik és Régeni István: *Latin–magyar iskolai szótár*. Kolozsvár, 1858; *Jelenkor politikai és társasélet encyclopédiája*, Pest, 1858.

Diplomatica – Heraldica – Sphragistica – Numismatica – Statistica. 13 kötet – német és latin nyelvű szakkönyvek.

Ephemaerides – opera periodica. Folyóiratok: az 1830-as évektől nőtt meg ezen lapok száma: *Borászati lapok*, *Budapesti Szemle*, *Delejtű*, *Erdélyi Híradó*, *Gazdasági Lapok*, *Kolozsvári Közlöny*, *Minerva*, *Nemzeti Társalkodó*, *Pesti Napló*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, *Vasárnapi Újság*, *Withaner Wiener Zeitschrift für Litteratur* – Wien.

Erotica. 9 cím, melyből kettő francia, többi német – a szerelem kérdéskörét tárgyalják.

Funebres – Orationes. Halottak felett mondott beszédek jegyzéke, pl. Bánffy László, Bánffy Thérézia, gróf Bethlen Ádám, gróf Bethlen Gergely, gróf Bethlen Klára, gróf Gyulai Lajos, gróf Teleki Pál stb.

Geographia – Atlantes – Itinerantium descriptiones. Leginkább német nyelvű címekekkel találkozunk, de az útleírások között több a magyar nyelvű könyv.

Grammatica. Latin, magyar és német nyelvtan, de megtaláljuk a spanyol, francia, görög nyelv szabályait, valamint az angolét is. 1859-ből pedig Fábián István *Finn nyelvtan-át*, Pest; két török nyelvre vonatkozó kötet: Ján Matej *Korabinský: Versuch eines kleinen türkischen Wörterbuchs*, Pressburg és Franciscus Mesquien *Meninszky Institutiones linguae turcicae cum rudimentis parallelis arabicae et persicae...* Vindobonae, 1756 – két kötetben, melynek második kötete csaknem egészében Kollár Ádám Ferenc műve.

Historia. Történelemelmélet, európai forradalmak története.

²⁹ Mikó–Rhédei levéltár. MS 5975 – KEKvLt.

Historia universalis. Különböző országok története: Anglia, Spanyolország, Franciaország, Németország stb.

Historia naturalis: Természettudományok – 12 kötet.

Hungarica. Ide került minden olyan mű – a kötetek nyelvétől és megjelenésétől függetlenül –, amely magyar vonatkozású tartalommal keletkezett. Találunk történelmi, jogtudományi, természettudományi, irodalomtörténeti munkákat is, továbbá a *Pesti Hírlap* 1841-es számát is ide sorolják. Itt láthatjuk Alvinczi Péter kézíratait, valamint az erdélyi törvénykiadásokat is, például *Articuli Dietales Transilvaniae Catharine Brandenburgiae anni 1630*, Fejérvárt, 1631 – rariss.; Bél Mátyás: *Hungariae antique*, Nurinbergae, 1723, rar.; Bod Péter műveit; Czwittinger David: *Specimen Hungariae Litterata*, 4. Francofurti et Lipsia, 1711, rar.; *Dacia Septicollis*, 12, Claudiopoli, 1735, rar. – több címet követően ott találjuk azt a megjegyzést, hogy lásd más témájú munkáknál is (pl. Vide Scripta historiam). Elmondhatjuk tehát, hogy bizonyos művek többször is előfordulnak a jegyzékben. A hazai szerzők közül megemlíthetjük a következőket: Eötvös József, Kossuth, Kóváry László, Péczeli József, Pray György, Széchényi István, Görgey Artúr, Klapka György. A dupla besorolás a forrásokhoz való gyors hozzáférés miatt történhetett, hogy a tulajdonos ezáltal bizonyos témakör kutatásakor ne tévessze szem elől ezeket a köteteket.

Juridici libri. A jogtudományi tárgykör közel száz kötetet tartalmaz, mint például Andreae, Joannes: *Lectura super arbore consanguinitatis et affinitatis*, Lipsiae, 1580; Beza Theodorus: *Tractatus de Polygamia*, Geneva, 1573; Bruns Georg: *Fontes juris romani antiqui*, Tubingae, 1860; Hoffmann Pál Lajos: *A római magánjog rendszere mai érvényében*, Pest, 1859, első füzet.

Medicina – Chirurgia – Veterinaria – Diaetetica. Házi patika jellegű írások: *Diaetetica dohányzók számára*, Kassán, 1836; *Házi különös orvosságok*, Kolozsvár, 1763; Pápai Páriz Ferenc 1764-ben, Kolozsváron megjelent *Pax corporisa* is itt szerepel a jegyzékben. Állatorvosi kötetek – lovak gyógyításáról, gondozásáról.

Miscellanea: levelezésről, erkölcsi tanításokról, káték, szónoklat, több kézirat másolata, fotó, divat, szakácskönyv.

Oeconomia – Technologia. Leginkább 19. századi munkák: mezőgazdaság, állattenyésztés, kertészet, szőlészet.

Paedagogia. Gyermekevelési és erkölestani könyvek: *Instruction d'un père à sa fille*, par M Puy Basle, 1766.

Philologia gallica et italica: többek között Molière, Montesquieu, Voltaire, Rabelais, Byron, Shakespeare, Walter Scott összes műveinek listája teszi ki ezt a csoportot (24 kötet).

Philologia germanica. Csak német nyelvű szépirodalmi munkák: almanachok, antológiák, színművek, Lord Byron, Cervantes, Schiller, Goethe, Herder, August von Kotzebue, Christoph Martin Wieland, Molière, Shakespeare, Voltaire. Katona József *Bánk bánja* németül, illetve Petőfi, Alex: *Dichtungen*, Leipzig, 1858-as kiadásban.

Philologia hungarica. A klasszikus magyar szépirodalom nagyjai sorakoznak itt fel, regények, színjátékok és verses köteteikkel – főképp a 19. század első felében megjelent munkák: Arany János, Brassai Sámuel, Jókai Mór, Kazinczy, Kölcsey, Szász Károly, P. Szathmáry Károly, Vörösmarty, Csokonai, Aranka György, Dugonics András *Ulisses története*, 1780, Pest; Fáy András, Gyöngyösi János, Kisfaludy Károly. A fordítások közül megemlíthetjük Vergilius, Shakespeare, Voltaire műveit.

Philosophia. Mikó Imre már a nagyenyedi kollégiumban megismerkedett a kanti filozófiával Köteles Sámuel révén, akit a kantianus morálfilozófia híveként gyakorolt maradandó hatást. A jegyzék pontosan tükrözi Mikó érdeklődését, hiszen Immanuel Kant több műve is elérhető volt könyvtárában, valamint a Kant-követő Wilhelm Traugot Krug írásai is jelen vannak. A klasszikus német filozófia nagyjai közül megemlíthetjük Hegelt és Schellinget is, illetve Christian Wolff munkáit, kinek filozófiai egyénisége és tanításai nagy hatást gyakoroltak az erdélyi protestantizmusra és annak intézményeire.

Phisica – 25 kötettel képviselteti magát a fizika tudománya – német és magyar nyelvű művekkel.

Poeta – Oratores – Epistolographi latini recentior aevi: Grotius, Hugo: *Epistolae*, Amstelodami, 1687, a kiegészítésekben pedig szerepel későbbi beszerzéseként Janus Pannonius *Poemata et opuscula* című műve is.

Politica. A francia, német és spanyol alkotmány témakörét taglaló munkákat tartalmaz zömmel, feltűnően sok a francia forradalomról szóló és a francia nyelvű munka.

Satyra – Ludicra. Agrippa Cornelius: *De incertitudine et vanitate scientiarum et artium*, Lugduni, 1643 és *Die kleinen Leiden des Menschlichen Lebens – Plinius dem Jüngsten*, Illustriert von J. J. Grandville, Leipzig, Verlag von J.J. Weber, 1842.

Scripta historiam Revolutionis annorum 1848 u 1849 illustrantia. Külön témaként jelenik meg az 1848–49-es szabadságharc tárgyköre Kemény Zsigmond, Eötvös, Klapka, Kossuth, Szilágyi Sándor írásai által. Kiemelendő Mikó érdeklődése a szabadságharcra kapcsolatos írások iránt, hiszen külön csoportba sorolja ezeket a műveket, rámutatva ezzel a téma fontosságára, a szabadságharc következményeire, melyek nagy hatással voltak az ország társadalmi és politikai helyzetére.

Theologia. A vallásos tárgyú művek jegyzéke több mint 200 kötetet számlál, többek között az 1591-es *Anthologiae sacra libri IV*, Lugduni; Kálvin János 7 kötetes művét: *Opera omnia theologica*, 1617 és szintén Kálvin mű, *Az Keresztyéni religióra és igaz hitre való Tanítás*, fordította Szenci Molnár Albert – Hanoviában 1624. Továbbá megemlíthetjük: Herepei Gergely, Otrokocsi Főris Ferenc, Pápai Páriz Ferenc, Pázmány Péter írásait, Luther Márton: *Commentarius in Daniele Prophetam*, Francofurti, rariss., Melanchthon: *Commentarius de anima*, Argentorati. Editio rarissima, valamint *De Officio Principum*, rar.

Scriptores historiae byzantinae. Bizánci történelemről 13 kötet, úgymint: Basilii R. *Imp. Exhortationum*, 1584. Editio Princeps., Chalcocondyle *Historiarum libri X*, 1729.

Incunabula. Az ősnymtatványok jegyzéke 15 művet tartalmaz, 14 kötetben.

Gróf Mikó Imre könyvtárának tárgykörök szerinti megoszlása híven tükrözi, érdeklődése milyen arányban oszlott meg az irodalom és tudományok egyes ágai között. A tartalmi csoportok nagyságrendje tudatos állománygyarapításról tanúskodik, a szépirodalom és ókori klasszikusok művei teszik ki az állomány legnagyobb részét, ezt követik a történelem, jogtudomány és politika területén született dokumentumok. A vallástörténet és teológia szintén nagy arányban képviselteti magát, de nem elhanyagolható a filozófia és nyelvészeti kategória sem.

Az állomány nyelvi tagolódása azt igazolja, hogy Mikó lényegében a latin, német és francia nyelveket ismerte, továbbá lehetséges, hogy az angol és olasz nyelv sem volt idegen számára. A forrásokban nem találtunk fordítókra vagy fordítási kérelmekre vonatkozó információkat. A kutatás továbbvitelét illetően érdemes lenne megvizsgálni, hogy történt-e kölcsönzés

az állományból, ha igen, kinek, kiknek, valamint, hogy megvitatta-e a gróf olvasmányait akár baráti vagy tudományos körökben.

Könyvtárát nem nevezhetjük enciklopédikus jellegű főúri könyvtárnak, mert személyes igényeinek megfelelően formálta azt az évek során, egyéni érdeklődése rányomta bélyegét a könyvgyűjteményre, mely híven bizonyítja európai színvonalon álló műveltségét. Mikó tagja volt a 19. század közepén tevékenykedő magyar vezető rétegnek, és igazi nagyságát azzal mutatta meg, hogy olyan vezetési stratégiát és módszert dolgozott ki és alkalmazott, amely helyesnek bizonyult, s ezzel kivívta a kortársak legnagyobb elismerését.³⁰

The Catalog (Registry) of Count Imre Mikó's Personal Library

Keywords: Imre Mikó, catalog, personal library

The catalog of Count Imre Mikó's personal library can be found at the special collections department of the Central University Library of Kolozsvár (call number Ms 260). The catalog lists the authors and titles, where known, the place and time of publication, and frequently provides the format of the document. Most often the bibliographic data is inaccurate and incorrect, at times incomplete, with many abbreviations. As to the year of publication, the volumes appeared in the time frame of the 16th-19th century.

Mikó's specialized inventory of titles comprises 34 thematic groups. The extent of the thematic groups gives evidence of a conscientious enrichment of the collections; fiction and ancient classical authors make up the majority of the volumes, followed by documents pertaining to the fields of history, law and politics. History of religion and theology are also highly represented, but philosophy or linguistic categories are fields that also not be overlooked.

Mikó's collection should not be considered an aristocratic library of encyclopedical character, because he has shaped it after his own individual needs, the collection is emulated in close connection to his personal interests, bearing an accurate testimony of his erudition, deeply rooted in the European culture.

³⁰ *Gróf Mikó Imre emlékülés: Kolozsvár, 2005. Október 8.* [Egyed Ákos, Pomogáts Béla, Tonk István] Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár. 2006. 18.

Benő Eszter

Irodalom Bábelben (www.magyarulbabelben.net)

A bábéli nyelvzavar. Sinear földjén az emberek építeni kezdték a bábéli tornyot, azzal a dölyfös szándékkal, hogy csúcsa majd az eget veri, s ők kényelmesen átsétikálnak egyik csilagról a másikra.

Az Úr megsokallta főnnhéjázásukat. Kődöt bocsátott elméjükre, összegabalyította a nyelvüket. Többé nem értették egymást. Ha a pallér gerendát kért, csákányt hoztak neki, téglaragasztó szurok helyett vizet. Az építkezést sürgősen abba kellett hagyni.

Nagy deficit mutatkozott. A vállalkozás csődbe jutott, bejelentette fizetéseképtelenségét, a torony pedig csonkán meredt az égbe, pusztá falaival.

De tövében nyomban nyelviskolák, fordítási irodák keletkeztek. Tanárok, kik gyorsan megtanulták az összes nyelveket, nyelvtanokat írtak, s a tolmácsok – csinos sapkával fejükön – jó pénzért arra vállalkoztak, hogy a sok boldogtalan halandót közelebb hozzák egymáshoz.

Ekkor született meg a műfordító.

(Kosztolányi Dezső: ÁBÉCÉ a fordításról és a ferdítésről)¹

I.

Mindannyian ismerjük a „bábéli nyelvzavar”, „bábéli zűrzavar” kifejezést. Az ószövetségi történet szerint a bábéli „katasztrófa” fosztotta meg az embereket a közös, egységes nyelvtől. Azóta a különböző nyelvű emberek nem értik egymást, félreértik egymás szavát. A feltételezett osztatlan, eredeti nyelvet a soknyelvűség, a kultúrák sokszínűsége váltotta fel. Kosztolányi szerint ekkor született meg egyfajta szükségletből a (mű)fordító. Egymás megértéséért meg kell tanulnunk egymás nyelvét, meg kell ismernünk egymás kultúráját. A fordítások segítenek áthidalni a nemzetek, kultúrák és nyelvek közötti távolságot. Ezt próbálja megvalósítani a *Bábel Web Antológia* fordítói portál is. Ez az internetes „Bábel-torony” olyan többnyelvű irodalmi portál, amelyet a nyelvi sokféleség jellemez, és a szépirodalmi műveket többnyelvű műfordításaikkal együtt jeleníti meg. Alapgondolata, hogy a különböző országok olvasói egymás kultúráját, irodalmát jobban megismerjék, vagy legalább ízelítőt kapjanak belőle. A Bábel Web Antológia két- és többnyelvű online szöveggyűjtemény, adattár, amelyben az eredeti mű (vagy műrészlet) és fordítása(i) párhuzamosan olvasható(k). Sokdimenziós szövegtár, amelyben jelenleg az irodalmi művek 35 nyelven olvashatóak. A többnyelvű szövegtár elsősorban lírai műveket tartalmaz, de prózai alkotásokat is megjelenít.

Benő Eszter (1973) – műfordító, tanár, Brassai Sámuel Elméleti Liceum, Kolozsvár, esther.beno@gmail.com

¹ Kosztolányi Dezső: ÁBÉCÉ a fordításról és a ferdítésről. Nyelv és lélek. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1971. 514.

II.

Az internetes „Bábel-torony”, a többnyelvű irodalmi internetes antológia ötlete a budapesti Typotex Kiadó műhelyében született meg; alapötlete Votisky Zsuzsától, a kiadó vezetőjétől származik.² A kiadó 2003-ban indította útjára az európai dimenziójú Bábel Web Antológiát, az úgynevezett *Bábelmátrix* projektet (www.babelmatrix.org), amely a világ országainak irodalmából válogat. Az online irodalmi antológia 2004-ben a Magyar Tartalomipari Szövetség által szervezett *eFestival* különdíját, 2010-ben pedig az Európai Multimédia Fórum Európai *e-Kiválóság* ezüst díját nyerte el.

A Bábelmátrix egyik testvéroldala a *Visegradliterature*, a visegrádi országok irodalmi antológiája. Országonként mintegy ötven szerzővel, több mint ezer szöveggel indult el 2009-ben a www.visegradliterature.net oldal, amely a visegrádi országok irodalmának legjavát teszi hozzáférhetővé magyar, szlovák, cseh, lengyel, angol és német nyelven. Az oldalt látogatók mintegy kétszáz klasszikus és kortárs szerző szövegei között kereshetnek.

A Bábel Web Antológia másik testvéroldala a *Magyarul Bábelben* (www.magyarulbabelben.net) internetes nyitott szövegyűjtemény, amelyben az egyik nyelv kötelezően magyar, legyen az a forrásnyelv vagy a célnyelv. A Magyarul Bábelben antológia gazdag válogatást nyújt a magyar nyelvű irodalom fordításaiból, illetve a magyarra fordított világirodalomból. Ez az online szövegtár olyan web 2.0 alkalmazás, amely önkéntes szerkesztők, fordítók, szerzők számára is nyitott. Lehetőséget kínál arra, hogy regisztrált felhasználók is alakítsák a gyűjteményt. Feltölthetnek már fent lévő irodalmi művekhez újabb fordításokat, új, saját vagy jogilag engedélyezett műveket, illetve műfordításokat. A feltöltött művek, fordítások akkor válnak láthatóvá, amikor az oldal adminisztrátorai ellenőrzik és elfogadják azokat. Az antológia főszerkesztője létrejöttétől kezdve Pintér Tibor költő, műfordító volt (Budapest, 1954–2017).

A magyar irodalom több ezer műve (illetve hosszabb művek részlete) olvasható itt párhuzamosan, egymás mellett, eredetiben és 24 más nyelvű fordításban: albán, angol, bolgár, cseh, eszperantó, észt, finn, francia, görög, holland, horvát, katalán, lengyel, német, norvég, olasz, orosz, portugál, román, spanyol, svéd, szerb, szlovák, szlovén nyelven.

Bár az antológiában helye van versnek, prózának és színműnek, a gyűjteményben szereplő irodalmi művek zöme vers. De olvashatunk rövidprózát, prózarészletet, illetve színműrészletet is (pl. Goethe *Faustjának* újabb fordítását).

A Magyarul Bábelben adatbázis rendkívül gazdagnak mondható, a magyar irodalom jelenleg (2017. május) 327 szerzővel képviselteti magát. A 327 magyar szerző feltöltött műveinek száma 3640, a különböző nyelvekre történt fordítások száma: 6271. Ezek közül 1565 olaszra, 1409 angolra, 885 szerbre, 490 németre, 477 románra, 324 szlovákra, 206 franciára fordított műalkotás.

Más nemzetek irodalmának megjelenítéséről sokat elárul, hogyha megtekintjük a következő adatokat:

Angol nyelven író szerzők száma: 648, műveik száma: 4485, különböző nyelvekre történt fordítások száma: 5206, magyarra fordított művek száma: 4748.

² Ideje felépítenünk a Bábel-tornyot! – Ambrus Judit interjúja Votisky Zsuzsával (www.typotex.hu/review/0/61/ideje_felepitenunk_a_babeltornyot_ambrus_judit_interjuja_votisky_zsuzsaval)

Német szerzők száma: 388, műveik száma: 3760, különböző nyelvekre történt fordítások száma: 4735, magyarra fordított művek száma: 4002.

Francia szerzők száma: 314, műveik száma: 1842, különböző nyelvekre történt fordítások száma: 2379, magyarra fordított művek száma: 1779.

Olasz szerzők száma: 155, műveik száma: 814, különböző nyelvekre történt fordítások száma: 981, magyarra fordított művek száma: 851.

Orosz nyelven író szerzők száma: 136, műveik száma: 838, különböző nyelvekre történt fordítások száma: 942, magyarra fordított művek száma: 804

Román szerzők száma: 76, műveik száma: 355, különböző nyelvekre történt fordítások száma: 471, magyarra fordított művek száma: 451.

Amint ismert, egy adott nyelven közlő szerzők nem feltétlenül egy államhoz tartoznak. Például az angol nyelven író szerzők sorában ott található brit és ír, amerikai, kanadai és ausztrál költők, írók. Ugyanez a nemzeti, állami sokszínűség mondható el az orosz szerzőkről is.

Pintér Tibor szíves közlése alapján, egy, 2015-ben történt felmérés szerint a február és május közötti időszakban mintegy 203 692 látogató tekintette meg a honlapot. 82,68 százalékuk visszatérő látogató volt. Ugyancsak egy 2015 májusában készült statisztika szerint a megjelenített szerzők száma összesen 3104, a feltöltött művek és fordítások száma 28 004, illetve a feltöltött dokumentumok (életrajz, bibliográfia) száma: 5045 volt. Mára már (2017. május) a megjelenített szerzők száma 3730, a feltöltött művek és fordítások száma csaknem 34 000, a dokumentumok száma 6500. Az antológia ma is folyamatosan bővül. Naponta jelennek meg új művek és fordításaik a Magyarul Babelben honlapon, ami ugyan antológiának indult, de mára már túlnőtt az antológia jellegén, inkább egy hatalmas többnyelvű szövegkorpusz.

Ma a kétnyelvű könyvek, többnyelvű szöveggyűjtemények, szerzői honlapok, irodalmi portálok, az internetes szépirodalmi folyóiratok, tematikus többnyelvű honlapok virágkorukat élik. Hogyha a Magyarul Babelben honlapot egy másik irodalmi szöveggyűjteményhez kellene hasonlítanom, akkor talán a *Lyrikline – Listen to the Poet* (www.lyrikline.org) honlapot választanám. Amint a neve is elárulja, ezen a honlapon csupán lírai művek szerepelnek, viszont a vers írott és hangzó formában (ráadásul a szerző felolvasásában), valamint más nyelvekre lefordítva elérhető. Emellett a szerző rövid életrajza is olvasható.

A Magyarul Babelben internetes antológia ehhez képest azzal nyújt többletet, hogy prózai művek is fellelhetők. A művek és fordításaik mellett itt is olvasható a szerző és fordító rövid életrajza, valamint látható az arcképe. Ezt rendszerint kiegészíti a szerző publikált műveinek listája, hangos művek vagy akár filmek. A honlapon „Legfrissebb” címszó alatt megtekinthetők a frissen feltöltött adatok: szerzők neve, művek, fordítások, felolvasások, filmek. Továbbá van egy „Kérések” rész, ahol akár jelezni lehet az igényt egy mű vagy műrészlet fordítására magyar vagy valamely idegen nyelvre. A honlap angolul is elérhető, át lehet váltani angol nyelvű parancssor megjelenítésére, és így a nem magyar anyanyelvűek is könnyedén használhatják.

A gyűjteményben többnyire klasszikus, kanonizált, ismert szerzők szerepelnek, közöttük 85 Nobel-díjas, de jelentős számban fellelhetők kortárs, kevésbé ismert szerzők is.

III.

A honlap intermediális jellegét erősítik a hangos művek, filmek, amelyek által más nyelvek zenéjét is hallhatja, megismerheti a látogató. Weöres Sándor is arra biztat, ismerkedjünk a versek hangzásával, más nyelvek zeneiségével: „Olvasd verseket oly nyelveken is, amelyeket nem értesz. Ne sokat, mindig csak néhány sort, de többször egymásután. Jelentésükkel ne törődj, de lehetőleg ismerd az eredeti kiejtőmódjukat, hangzásukat. Így megismered a nyelvek zenéjét, s az alkotó-lelkek belső zenéjét. S eljuthatsz oda, hogy anyanyelved szövegeit is olvasni tudod a tartalomtól függetlenül is; a vers belső, igazi szépségét, testtelen táncát csak így élheted át.”³

Tegyünk hát egy próbát, és figyeljünk a következő, számunkra ismerős vagy ismeretlen nyelvek zenéjére, végigkövetve Petőfi Sándor egy verssorát: „*Elhull a virág, eliramlik az élet...*” (Szeptember végén). A vers az online antológiában elérhető német, angol, francia, olasz, román, horvát, lengyel, szlovák és eszperantó nyelven:

németül:

Es sinket die Blüte, verrinnet das Leben. (Christian Kraft)

Die Blume verwelkt, es flüchtet das Leben (Walter Radetz)

angolul:

The petals are falling and life is declining. (George Szirtes)

Life runs out its course. The petals are failing. (Lydia Pasternak Slater)

franciául:

Car s'effeuillent les fleurs et s'enfuit notre vie... (Eugène Guillevic)

olaszul:

Cadono i fiori e la vita corre via... (Agnes Preszler)

románul:

Se scutură floarea, și viața gonește... (Eugen Jebeleanu)

Se vestejește floarea, iute trece viața... (Bandi András)

horvátul:

Odjuriče život, cvat će strti studi... (Jovica Letić)

lengyelül:

Bo wiadnie kwiat nam; a życie precz ucieka... (Kazimire Hłakowiczówna)

szlovákul:

Opadne kvet, život odpádi a niet ho... (Ján Smrek)

Kvet oprchne, uniká život ni tōňa... (Pavol Országh Hviezdoslav)

eszperantóul:

La floro forfalas, la vivo forpaŝas... (Kalocsay Kálmán)⁴

Amint az idézett fordításokból látható, néha a mű egy-egy idegen nyelven akár többféle fordításban is olvasható. Rainer Maria Rilke több mint kétszáz műve olvasható magyarul Babelben, Őszi nap (*Herbsttag*), illetve *A párdúc* (*Der Panther*) című versének kilenc-kilenc magyar fordítása tanulmányozható. Hadd álljon itt az Őszi nap egy sora több magyar fordításban a gyümölcséréről:

³ Weöres Sándor: *A teljesség felé*. Tericum Kiadó, Bp. 2000. 87.

⁴ www.magyarulbabelben.net/works/hu/PetofiSándor1823/Szeptember_végén

Befiehl den letzten Früchten voll zu sein – hangzik e sor Rilke versében. A parancs (*befiehl*) az utolsó gyümölcsök (*letzte Früchte*) beérésére, teljes (*voll*) kifejlődésére vonatkozik. Végigolvasva a fordításokat, izlelgetni lehet, hogyan ültették át ezt a sort magyarra a különböző műfordítók. Kosztolányinál a parancs az éressz ige felszólító módjában hangzik el, Rab Zsuzsánál a *fanyar gyümölcs* képe jelenik meg, két fordítónál a *fürt* szó a szőlőt idézi.

Még csak néhány kövér gyümölcsöt éressz (Kosztolányi Dezső)

Rendeld a még éretlent: érjenek (Kányádi Sándor)

Tedd, hogy megérjen mindegyik gyümölcs (Franyó Zoltán)

Érleld be még fanyar gyümölcsöid (Rab Zsuzsa)

Parancsold: a gyümölcsök érjenek be (Komlós Aladár)

Késő gyümölcsöt sürgessen szavad (Tandori Dezső)

A késő fürtöket érlelje szód! (Efraim Israel)

Add parancsba: minden gyümölcs beérjék (Pintér Tibor)

Parancsold, lustácska fürt beérjen (Szalki Bernáth Attila)⁵

IV.

A Bábel Web Antológia hiánypótló vállalkozás. Az áttekinthetőség, esztétikus megjelenítés, gyors működés révén megfelel az igényes felhasználói elvárásoknak. Ami esetleg csalódást okozhat, az talán a honlap keresője: bár a honlapon ott található a Kereső, nem működik a szerző, mű vagy kulcsszó szerinti keresés. Mentségére szolgál, hogy egy adott nyelvű irodalomnál keresve viszont könnyedén elérhetőek a Bábelben lévő szerzők, illetve műveik. Néhol hiányosnak bizonyulnak a fordítói adatlapok, a fordító személyéről olykor semmit sem tudunk meg. Kivételt képeznek természetesen azok a fordítók, akik fordításaik által bekerültek az irodalmi kánonba.

A Magyarul Bábelben erénye, hogy regisztrált személyek is alakíthatják. Felhasználóbarát, könnyen kezelhető felülettel, használati útmutatót nyújt az érdeklődőnek. Így lehetőséget ad arra, hogy külső személyek is gazdagíthassák a gyűjteményt. Mégis, úgy tűnik, nem sokan jelentkeznek be e célból, és akik regisztrálnak, többnyire a saját műfordításaikat töltik fel. Bár a nyitólapon ott áll a felhívás: „Olvasson bele válogatásunkba, és töltsse föl az ön által kedvelt műveket, illetve fordításokat, vagy már fent lévő művek új fordításait!” Amennyire érdeme a portálnak, hogy nyitott az amatőr, kezdő műfordítók felé, annyira veszélyeztetheti is ez a színvonalát. Hiszen a nyitottság „vadhajtásokat” is eredményezhet: amatőr fordításokat, félrefordításokat, nem minőségi szövegek és nem minőségi fordítások megjelenítését a gyűjteményben, amennyiben ez elkerüli a szerkesztő figyelmét.

Óriási könnyebbség a mai olvasónak, hogy pár kattintással elérhet egy irodalmi művet, és ráadásul mellette a kívánt idegen nyelvű fordítását is olvashatja. Nyilvánvaló, hogy a kinyomtatott művet megkeresni, és hozzá a fordítást is, jóval nagyobb erőfeszítést, utánajárást, több időt igényelne.

Az a gondolat is felmerült bennem, hogy míg léteznek többnyelvű szótárak, mint a (szak)fordítóknak szóló *Linguee* online szótár (www.linguee.com), ami egy kontextusszótár – vajon

⁵ www.magyarulbabelben.net/works/de-all/Rilke_Rainer_Maria-1875

használható-e a Magyarul Babelben irodalmi fordítóknak szóló párhuzamos adatbázisként, amelyben megoldásokat, ötleteket találhatnak bizonyos kifejezések fordítására. Ez bizonyára a konvencionális, köznyelvi kifejezések esetében működne, de egyedi, eredeti, költői kifejezéseknél nem, ezeket a fordítóknak kell újraalkotnia a célnyelven.

A Babel Web irodalmi antológia, úgy vélem, nem csupán a műélvezők, az olvasók rendelkezésére álló, könnyedén elérhető irodalmi gyűjtemény, de fordítók, irodalmárok, nyelvészek, középiskolai tanárok és diákok számára is jól használható szövegtörzs.

Az egymás mellett párhuzamosan megjelenített eredeti mű és fordítása láttán az az érzésünk támad, hogy a bábeli nyelvzavar szűnni kezd. A Babel Web Antológia szép vállalkozás, ahol művész és műélvező, író (költő), fordító és olvasó könnyedén egymásra találhat. De egyben merész vállalkozás is: mi lesz, ha megépítetlen, csonka marad, mint Babel tornya? De hogyha befejezetlen is maradna – és nem is lehet másként, hiszen az irodalom folyton gyarapodik, újabb meg újabb művek jönnek világra –, a már meglévő gyűjtemény is gazdag, és aki felkeresi a Babel Web Antológiát, többnyire visszatér oda.

Literature in the Tower of Babel

Keywords: literature, literary translation, Hungarian online literary anthology, linguistic diversity, multilingual portal.

The article presents an online multidimensional-multilingual anthology „Hungarians in the Tower of Babel” specially created for translators and translations. The text corpus consist of thousands of Hungarian literary texts and their translations into 24 languages, as well as of literary texts written in foreign languages and their Hungarian translations. (Among the authors translated into Hungarians 85 are Nobel Prize winners). The anthology is displaying parallelly the original and the translated works. The author appraises the usability, multimediality and openness of the text corpus and makes some critical remarks concerning the weak points of the anthology.

SZEMLE

A geodézia az ókori Rómában

Takács Levente: A római földmérés. Attraktor, Gödöllő–Bp. 2014. 181. old.

A geodézia a földtudományok egyik szakága, ami egyre nagyobb és gyorsabb fejlődésen ment át az utóbbi századokban. Hogy jelentőségéből mit sem vesztett a 21. században, elég csak megemlítenem a helymeghatározáson alapuló navigációs rendszerek hétköznapi használatban való – ma már nélkülözhetetlen – használatát. A klasszikusnak mondható *már a rómaiak is* megállapítás ebben az esetben is érvényes. Bizony, az ókori rómaiak számára is életbe vágó kérdés volt a helymeghatározás. Ellentétben az ókori Róma más mérnöki vívmányával, az ókortudománnyal foglalkozó kutatók érdeklődésének homlokterébe csak az 1960-as években került ez a téma. Részben ennek is köszönhető, hogy Takács Levente könyvében nem a már több alkalommal lenyűzött rókabőrrel találkozhatunk. Be kell ismernünk, hogy nem sok óorkutató van ilyen szerencsés helyzetben. Ebben a témában Oswald Dilke összefoglaló munkája után is lehet újat mondani. Az első magyar nyelven megjelenő kisebb tanulmány a témában 1967-ben Borzsák Erzsébettől származik; Bődöcs András, Grüll Tibor és Havas László publikációi szintén érintik a témát, azonban az első átfogó magyar nyelvű összefoglaló munkát e könyv jelenti.

Mélyreható ókori helyzetfeltárással indít a szerző, majd a téma szempontjából fontos szöveges forrásokat veszi számba. Az 5. századból származó gyűjtemény a *Corpus Agrimensorum Romanorum* több korábbi, földméréssel foglalkozó antik szerző szakmunkáját összesíti (Hyginus Gromaticus, Agennius Urbicus, Boethius M. Iunius Nipsus, Iulius Frontinus stb.). A szakmunkák mellett forrásként szóba jöhetnek irodalmi alkotások is (Lucillius, Varro, Cicero, Horatius, Ovidius).

A római földmérés alapelemének tekinthető a *centuriatio*. A rendszer egy négyzetrácsos szerkezetű területháló eredményezett – az ún. *gromae locus*ból kiindulva, a *limites* (*decumanus*, *kardo*) mentén. A *centuriatio*t a rómaiak a legjobb földmérési és földosztási eljárásaként tartották számon. Bármennyire is szaktudományként tartja számon a közvélemény, a római földmérési rendszer valási kapcsolódásokkal is bír. A rómaiak maguk is a *haruspexek disciplina Etruscá*jában látták az eljárás eredetét. A könyvben külön fejezet tárgyalja a *centuriatio* eredetét (IV.), valamint annak elméleti és gyakorlati megvalósulásait (III.). Ez utóbbi példákat is hoz a rendszer alkalmazásával kapcsolatosan, Hispániától egészen Izraelig (sic). Mindezek mellett külön érdeme a szerzőnek, hogy a korábban említett Dilke-féle összefoglaló munkában (valójában a későbbiekben is) felületesen tárgyalt *Pannónia provinciát* mélyrehatóan elemzi. A negyedik fejezet külön érdekessége a szerteágazó kitekintés a rendszer *Nachlebenjére* és a párhuzamos jelenségekre. A néprajzi vonatkozásoktól egészen a modern kori példákig található érdekességet a kérdéshez kapcsolódóan az olvasó. Talán ez az a terület, amelyet még bővebben ki lehetne dolgozni; nem hiszem, hogy e könyv keretei között ez megvalósítható lett volna – végső soron nem is ezt tűzte ki célul –, de mindképpen érdekes és izgalmas lehetőségek rejlenek a témában.

A földmérés rendszere nem lett volna teljes vagy értelmetlen sziszifuszi munka lett volna jól megszervezett ingatlan-nyilvántartási rendszer hiányában. A 21. században is rémisztő méretű ingatlan-nyilvántartási hiányosságokkal, lakunkákkal rendelkező

földhivatalok megirigyelhetnék azt az átgondolt nyilvántartási koncepciót, amelyről a római szakírók beszámolnak. Ennek alapja a tulajdonjog tiszteletben tartása, emellett olyan tényezők is számba jöhetnek, mint az adókiadás vagy más központi intézkedés könnyebb véghezvitele, ilyen volt pl. a veteránok földhöz juttatása (V.). Nem kis jelentőséggel bírt ugyanakkor az ingatlantranzakciók során. A föld adásvételében szintén meghatározó szerepük volt szakmai és jogi szempontból a római földmérőknek, akiknek feladatairól, társadalmi helyzetéről a IX. fejezet értekezik. A természet okozta tulajdonjogi problémák kezelése napjainkban is sok gondot okozott, ami a rómaiaknál sem volt másként (*de alluvione* VIII.). Olykor az állam központilag is beavatkozott a vitás kérések megoldásába (*de subscivis* VII.). Érdekes,

hogya a feladat jellegének és olykor nem veszélytelen voltának köszönhetően több földmérő katona volt, vagy katonai múlttal rendelkezett (hiszen pl. nem mindenki akarta területi vitáit bírósági úton elintézni, gyorsabbnak látta a földvégi tettelegességet). Azt, hogy a könyv tárgya nem csupán öncélú filológusi eszmefuttatás, bizonyítja az utószó, amelyet Szabó Gergely geofizikus írt.

A könyvet mindenképpen ajánljuk történészeknek, filológusoknak és azoknak, akiket érdekel a földmérés és a földrajztudomány, de mindezek mellett kedves olvasmánya lehet bárkinek, akit csak egy kicsit is érdekel a kérdés. Nem szakbarbár, olvasóbarát nyelvezete külön érdemessé teszi erre.

Pap Levente

Római könyvtár és katalógus

Száraz Orsolya: Catalogus librorum Bibliothecae Collegii Germanici et Hungarici Romae;

Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezetésével.

MTA Könyvtár és Információs Központ – Eszterházy Károly Főiskola, Bp. – Eger 2015. 149 old.

Száraz Orsolya tanulmánya az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.-18. Jahrhunderts in Ungarn)* című sorozat 17/3 köteteként jelent meg, melynek szerkesztői Keserü Bálint és Balázs Mihály. Már 1980-ban elkezdődtek Keserü Bálint vezetésével azok a kutatások, amelyeknek célja a kora újkori Kárpát-medence olvasmánykultúrájára vonatkozó levéltári források feltárása volt. Az évek során több kötet jelent meg ezen sorozatban, úgy mint: *A Dernschwam-könyvtár* (Szeged, 1984), *Magyarországi magánkönyvtárak I–IV.* (Szeged–Budapest, 1986–2010), *Erdélyi könyvesházak I–V.* (Szeged–Budapest, 1991–2016), *Magyarországi jezsuita könyvtárak I–II.* (Szeged, 1990–1997), illetve katolikus és protestáns intézményi könyvtárakról is olvashattunk.

A bemutatásra váró kötetet Monok István szerkesztette, amely tulajdonképpen két szerző: Száraz Orsolya és Rosa Pace bevezető tanulmányát tartalmazza, valamint a római Collegium Germanicum Hungaricum 17. századi könyvtárának katalógusát. A kötet első részében a szerző bemutatja a Collegium Germanicum Hungaricum 17. századi könyvtárát, melyet olasz nyelvű összefoglaló követ, és csak ezek után tájékozódhatunk a könyvtár történetéről Rosa Pace – aki a Collegium Germanicum et Hungaricum Könyvtárában dolgozik, és feladata a régi gyűjtemény katalógizálása – magyar nyelvű tanulmánya által, melyet olasz nyelven is olvashatunk. A harmadik rész tartalmazza magát a könyvtár katalógusát, de nem a teljes jegyzéket, hiszen a kézirat hiányos, hat szakcsoport listáját, valamint a duplumokat sorolja fel.

Szegedi Éva (1983) – doktorandus, BBTE, főkönyvtáros, Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár, eva.szegedi@bcucluj.ro

Mielőtt a könyvtár gyűjteményeiről, állományának rekonstruálásáról szólnék tekintsük át Rosa Pace tanulmánya alapján a könyvtár történetét röviden. Habár a kötet a könyvtár 17. századi történetével indít, jobbnak láttam előbb – a könyvnyebb áttekinthetőség kedvéért – az előző századra vonatkozó történetét bemutatni, tehát a második fejezetet. A 16. században alapított intézmény könyvtárának régi könyveit lapozgatva, tanulmányozva kiderül, hogy a könyvek többsége csak a 19. században lett a gyűjtemény része. A Pápai Lateráni Egyetem Könyvtárának régi könyves gyűjteményében viszont nagy számban találhatók meg azok a könyvek, amelyek a Collegium Germanicum Hungaricum állományába tartoztak, és ez azt bizonyítja, hogy volt egy korábbi könyvtára az intézménynek, amely szétszóródott az 1798-ban történt bezárását követően. A kollégium későbbi életéről azt lehet tudni, hogy székhelye a Seminarium Romanumhoz került, majd a két intézmény számára egyetlen nagy könyvtárat hoztak létre (Biblioteca Pia), amely később a Pápai Lateráni Egyetem Boldog IX. Piusz Könyvtárának alapjává vált. A költöztetések során veszteségek érték az állományt, ugyanis tűntek el kötetek, melyek több más gyűjteményekbe kerültek.

A Collegium Germanicum Hungaricum könyvtárának története két szakaszra osztható, melyeket az 1773-as esztendő választ el egymástól, a szerző e történet korai szakaszával foglalkozik, azt mutatja be. A könyvtár már a kezdetektől gazdag állományal rendelkezett, főleg az adományoknak és hagyatékoknak köszönhetően. De vásárlás útján is gyarapodott, a teológia, filozófia és jogi kötetek mellett történelemmel, irodalommal, orvostudománnyal és matematikával foglalkozó művekkel is. A könyvtárost a rektor választotta ki a diákok közül, akinek felettese a könyvtár prefektusa volt, és a fontosabb döntések meghozatalában volt illetékes, amíg a könyvtáros a gyakorlati teendőket intézte. A jezsuiták különleges gondnal igyekeztek gyarapítani a gyűjteményt, a 17. század második felében hozzáfogtak a könyvtárpépület átalakítási munkálataihoz, mely munkálatok a század végére be is fejeződtek.

Betekintést nyerhetünk az Instructio által a könyvtár szabályzatába, katalogizálási módszereikbe. A katalogizáló tevékenységről a Catalogo della Biblioteca del Collegio Germanico című dokumentum tanúskodik, melynek kapcsán felmerül a kérdés, hogy katalógusként szolgált-e vagy leltárként. A vizsgálatok kiderítették, hogy a lista nem alkalmas a könyvtári könyvek közötti keresésre, sokkal inkább ez a könyvlista a gyűjtemény rendszerezésének céljait szolgálta.

Visszatérve a kötet első részéhez, Száraz Orsolya tanulmányában részletesen bemutatja a római kollégium könyvtárát, annak gyűjteményeit a jelzett könyvlista alapján, mely kézirat nem a teljes jegyzéket közli.

A szakrendes könyvjegyzék a szerzőket és a címeket tartalmazza, valamint a szakcsoport rövidítését. A szerző bemutatja a szakrendek jellemzőit általánosan, majd folyamatosan kitér pontos címekre, példákra – a legérdekesebb, a legrégebbi vagy adott témában legjelentősebb művek megemlékezésével. A szakrendek a következők: I. Scripturales – bibliakiadások, illetve bibliakommentárok, könyvtártudományi munkák. Az első csoport három alcsoportot is tartalmaz: Patres – egyházatyák és egyháztanítók művei; Concionatores – prédikatori segédkönyvek, egyházi retorikák, prédikációk – elsősorban olasz és német nyelvűek; Pii – kegyességi művek. II. Litterae humaniores – antik szerzők írásai, legtöbb tételt tartalmazó rész. Ide sorolhatók elsősorban a latin, görög és héber nyelv tanításához szükséges kötetek, de megtalálható még a szír, arab, francia, olasz, spanyol, cseh és német nyelvtan is. Ami a műfajukat illeti, a retorikatankönyvek mellett verseskötetek, színdarabok címei is fellelhetők a jegyzékben, valamint szótárak és lexikonok. III. Scholastici – teológiai művek, elsősorban Aquinói Tamás írásai, alcsoportját képezik az erkölcs-teológiai (Theologia moralis) és kontroverz teológiai alapszövegek (Controversistae). IV. Mathematici – több más tudományterületet is magába foglal: csillagászat, geográfia, építészet, botanika. Alcsoportjaként a Medici szakterület jelenik meg, habár a jezsuita kollégiumokban nem zajlott orvostudományi

oktatás, ennek ellenre a jegyzék tartalmaz anatómia- és gyógyszerészeti könyveket is. V. Philosophi – a Ratio studiorum előírásai szerint Arisztotelészt kell követni a filozófiaoktatásban, ennek megfelelően ezen művek felülreprezentáltak a gyűjteményben. Szintén fellelhetők a dialektikakötetek, természetfilozófiai értekezések, erkölcsfilozófiai, államelméleti és politikatudományi munkák. VI. Ius canonicum – a kánonjogi művek vannak túlsúlyban, de nem hiányoznak a könyvtárból a jogtudományi lexikonok, kézikönyvek sem. Az egyháztörténelmi szövegek a jó stílus elsajátításának eszközei voltak, így elkülöníthető a historia szakcsoport is, viszont a kéziratból hiányzik ez a rész, de a duplumok jegyzéke utal erre a szakcsoportra.

A Ratio studiorum 1586-os kiadása hangsúlyozta, hogy a jezsuiták könyvek nélkül olyanok, mint a fegyvertelen katonák. Ennek szellemében gondoskodott az egyetem a könyvtárról, amely igen fontos részét képezte az intézménynek.

A kézirat összesítve körülbelül 2200 tételt tartalmaz, viszont a könyvjegyzék nagy valószínűséggel nem teljes, így nem is lenne helyes a más itáliai jezsuita könyvtárak állományával való összehasonlítás. A kötet második felében található a szakrendes könyvjegyzék, valamint a duplumok jegyzéke. Ezt követi a személy- és helynevek mutatója, mely különös odafigyeléssel készült.

Könyvtártörténeti forrásfeltárás szempontjából reprezentatív műről van szó, viszont tartalmi és kronológiai felépítése kapcsán nem mondható el ugyanez. Számomra az lett volna logikus, ha a történeti áttekintést követi a könyvtár állományának, a könyvjegyzéknek az elemzése és nem fordítva. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy Száraz Orsolya hasznos munkával járult hozzá a jezsuita dokumentumok felkutatásához, részletes elemzései művelődéskutatási szempontból sem elhanyagolhatóak.

Szegedi Éva

Textológia – filológia – értelemzés

*Czifra Mariann – Szilágyi Márton (szerk.): Textológia – filológia – értelemzés
(A 18–19. századi irodalom).*

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2014. 410 old.

A Szilágyi Márton és Czifra Mariann által szerkesztett *Textológia – filológia – értelemzés: Klasszikus magyar irodalom* voltaképpen konferenciakötet, egy 2013-ban Miskolcon megrendezett konferenciáé, amely egy háromrészes konferenciasorozatnak volt a záróakkordja (az első két konferencia hasonló megközelítésben a régi és 20. századi magyar irodalmat tárgyalta). Mindenféleképpen kijelenthető, hogy a fent említett cím jól tükrözi, mire is vállalkozik maga a kötet, ennek a vállalkozásnak a természete pedig értelemszerűen kihatással van a kötetet alkotó szövegek milyenségére is. Ez elsődlegesen azt jelenti, már így előljáróban is érdemes hangsúlyozni: a kötet ugyan rendelkezik egy sajátos globális kohézióval, de ennek

ellenére anyaga bizonyos értelemben meglehetősen heterogénnek mondható (ami egy konferenciakötet esetében egyébiránt persze nem feltétlenül meglepő). Ez egyebek mellett éppen abból adódik, hogy a cím nem egyszerűen szervesen illeszkedő címkeként működik, hanem magának a kötetnek a tényleges tárgyát is igyekszik kijelölni, s ilyesféleképpen az, hogy *Textológia – filológia – értelemzés: Klasszikus magyar irodalom* a tanulmányok egyfajta legkisebb közös többszörösévé válik, lévén, hogy ez a kijelölt tárgy a maga tágasságában nehezen megragadható egy-egy aspektusának, szeletének felvillantása, konkretizálása nélkül, különösen ha figyelembe vesszük azt is, hogy – amint arra Kecskeméti Gábor a kötet

előszavában rámutat – egy egyre inkább rugalmas és dialogikussá váló gondolkodási paradigmáról, annak alkalmazhatóságáról, gyakorlatba ültetéséről is körvonalazni igyekszik egyfajta képet a (három) konferencia anyaga.

Ebből az okból kifolyólag elmondható, hogy komoly tétellel bír a kötet szerkezetének kialakítása, strukturálásának mikéntje. A szerkesztők a kötetet tematikus kritériumok mentén tagolták változó terjedelmű egységekre, ami, ha helyenként megfigyelhetőek is apró következtelenségek (amint arról még szó esik), az anyag milyenségét tekintve kétségkívül szerencsésebb elgondolás, mint példának okáért egy kronológiai elvű vagy az eredeti szekciórendet átmentő szerkezet, minthogy nagyobb fókú rendszerező erővel bír. Szintén növeli a kötet belső kohézióját a két legáltalánosabb tárgyú szöveg (voltaképpen magától értetődő) egymás mellé rendelése és hangsúlyos nyitópozícióba helyezése egy egység (*A textológiai reflexió időszerűsége*) részeként: Szilágyi Márton írása (a nyitóelőadás írott-átformált megfelelője) előredobott összegzésként beszél egyebek mellett a filológia helyzetének, megítélésének pozitív irányú változásáról általában, új perspektívákról (például a genetikus szemlélet és az elektronikus/hálózati forma tényéréséről), élő és revidált formában új-jáéledő projektekről (a Csokonai- vagy az Aranykiadás), ahogy a kötet (és konferencia) jelentőségéről is: egy, a filológiaelmélet által korábban alig tárgyalt, de nagy jelentőségű, sajátos jelenségeket felmutató korszahoz kapcsolódó problémák kerülnek itt feldolgozásra. A szövegforrás alapú kiadás módszerének elméleti hátterét felvázoló és (noha a nyomtatott kiadások létjogosultságának elvitatása nélkül, de) általában az elektronikus forma előnyeit (példának okáért a genetikus megközelítés érvényesíthetőségét, a rugalmasságot, különféle rendezési elvek mellérendelő együtt létezésének, a szövegek kapcsolatainak a szegmentumok szintjéig lebontott dinamizáltabb összekapcsolásának lehetőségét) tárgyaló második tanulmány pedig, Debreczeni Attiláé konvergenciapontként teszi jelöltté szövegek egy markáns csoportján belül az egyes írások összekapcsolódását: a húsz tanulmány közül mindössze hét

nem érinti az elektronikus/hálózati kiadás vagy legalábbis a digitalizálás kérdéskörét.

Ami a többi nagyobb egységet illeti, általában (talán az utolsó kivételével, amint arról még szó esik) igazolják, hogy a szerkesztők koncepciója jól működik. A második szakasz, *Teoretikus dilemmák a szerzői kritikai kiadásokban* címmel képes meggyőzően összefogni az alárendelt szövegeket a többi szakasz tanulmányaitól elválasztható halmazként a *szerzői kiadás* mint közös fókuszpont hangsúlyozásával, még ha maguk a szövegek eltérő aspektusait domborítják is ki a problémakörnek. Bodrogi Ferenc Máté Kazinczy *Szép Literaturájának* példáján keresztül értekeznek a mű eredeti megjelenési formájának, az esztétikai-típoográfiai síknak a jelentőségéről-jelentésségéről (Kazinczy számára és általában), és arról, hogy ez a dimenziója a műveknek hogyan menthető át egy modern szövegkiadásba. Czifra Mariann szintén Kazinczy, ezúttal egy 19. századi, Toldy és Kazinczy Gábor által sajtó alá rendezett szövegcsoporthoz kapcsolódva veszi számba a szövegkiadás bizonyos külsődleges (filológián túli) feltételeit a 19. század és a jelenkori helyzet vonatkozásában, olyan szempontokat érintve, mint a pénzügyi és intézményes háttér, a szöveg aktualitásának jelentősége, a szerző integritásának kérdése, a technikai feltételek és körülmények, munkamódszerek vagy akár az elvárt terjedelem. Granaszló Olga és Orbán László szintén Kazinczyval foglalkozik, de más-más szöveggel és más-más módon. Előbbi egy konkrét kiadás, az életrajzi szövegek kiadásának előkészületei felől közelíti meg a Kazinczy-problémakört, ismerteti a vállalkozás bizonyos előzményeit (Abafi-kiadását), Kazinczy életrajzi szövegeinek (személyes, anekdotikus) stílusát, illetőleg azt a technikát, amely szerepet játszott abban, hogy ilyen jellegű szövegekkel számolhatunk (Kazinczy mindenre kiterjedő jegyzeteire támaszkodó munkamódszere), és igyekszik megállapítani, hogy milyen forrásszövegeket (cikkek, jegyzetek, levelek) szükséges a kiadásba beemelni, ha az teljességre törekszik, felmérve a lehetséges nehézségeket is. Utóbbi Kazinczy levelezését tanulmányozva villantja fel Kazinczy kommunikációs taktikáinak-stratégiáinak néhány jellemzőjét, kiemelve azt, hogy mekkora

jelentőséggel bírnak a Kazinczy-levelek papírformájú kiadásokban nehezen bemutatható szövegvariánsai (akár tehát a Kazinczy-féle hálózat- és manipulatív szerepépítést jól szemléltető másolatai is a szerző egy 1818-as, Festetics Györgynek küldött levelének, amelyeket Kazinczy néhány kommentárral megtoldva, de egyébként változatlan szöveggel továbbít néhány gondosan kiválasztott barátjának). S. Varga Pál tanulmánya Arany Jánossal foglalkozik; konkrétan azzal, hogy Arany verseinek kiadásához mely forrászövegek szolgáltatták „a textológiai legjobbnak ítélt[he]t[ő] forrást”, s végső soron úgy találja, néhány kivételtől eltekintve (ilyen az S. Varga által külön is tárgyalt *Leányomhoz*) Arany alkotói gyakorlatának és felfogásának jellemzőiből adódóan ez általában a versek kiadásra előkészített, véglegesnek szánt (autográf) tisztázata, az 1867 előtti szövegek esetében pedig az Arany felügyeletével kiadott *Összes Munkák*. Kazinczynál szintén későbbi szerző, ezúttal Mikszáth a tárgya Hajdu Péter tanulmányának; Hajdu példákat ad arra, hogy az uralkodó szemléletmód és az igények átalakulása milyen következményekkel jár egy nagyobb terjedelmű szerzői életmű sorozatjellegű kiadására nézve, s Mikszáth kapcsán egyéb textológiai problémákra is felhívja a figyelmet, példának okáért a helyesírás modernizálásával (szándékoltan rossz helyesírású szövegek) és a műfaji besorolással kapcsolatban potenciálisan felmerülő nehézségekre (Mikszáth narratív jellegű nekrológiai, novellaként vagy akár tanulmányként újrahasznosított regényrészletei, általában többes besorolhatóságú szövegei kapcsán). Végül Orosz Beáta visszatér a század elejéhez (s az előző végéhez), hogy a Csokonai-művek szövegforrás alapú kiadásának bizonyos tanulságairól beszéljen, különös tekintettel a Csokonainál viszonylag gyakori forrásértékű másolatok problémakörére (s ezen belül példának okáért arra, hogy mit tud kezdeni a szövegkiadó az autográf változatban egyáltalán nem létező *Georgicon*-fordítás szövegével, amely több, egymással összefüggést mutató és Csokonai autográf javításaival ellátott másolat formájában maradt fenn). A szerzők közelítésmódjai, választott példái tehát igencsak sokfélék, látszik ugyanakkor, hogy az osztályozó kritérium kijelölése képes ezeket zárt

egységként működő rendszerré szervezni; csupán az nem világos, hogy a szakaszon belül mi indokolja a tanulmányoknak ezt a sorrendjét.

Hasonlóképpen jó megoldásnak tűnik, hogy a szerkesztők különálló szakaszként rendezték egybe a *Kollektív szövegforrások kiadásának kérdéseit* tematizáló szövegeket. Porkoláb Tibor a francia háborúk inszurrekciós költészete szövegeinek kiadását szorgalmazza, leírva ezen szövegek tematikus egyformaságát (pro Deo, Rege, Patria), formai és nyelvi variabilitását, tipikus médiumait (röpvívek, kéziratban terjedő szövegek, ritkábban hírlapok), hangsúlyt fektetve azokra a problémákra is, melyek a kiadás során felmerülhetnek (a keltezés és attribúció nehézségei, hasonló jellegű, de ezektől világosan elkülönítendő szövegcsoportok létezése – Porkoláb egyebek mellett a reguláris erőket dicséző írásokat hozza fel példaként); Gábori Kovács József a Pesti Hírlap anyagából kiindulva szemlélteti, hogy milyen problémákat vet fel az anonim vagy pszeudonim publicisztikai szövegek kiadása, és felvázol egy módszert ezek szerzőinek azonosítására, ahogy egy új kiadás tervezetét is, ennek alapelveivel együtt (minden ismert írás megjelentetése, az egyértelműen azonosított és csupán valószínűsített szerzőség jelölt megkülönböztetése, az attribúciót megalapozó érvelés ismertetése); Steinmacher Kornélia a kiegyezést közvetlenül megelőző időszakból hoz fel példákat olyan problémákra, melyekkel a korabeli élcclapok (ez esetben az *Üstökös* és a Bolond Miska) kiadására vállalkozó filológus szembesülni kénytelen: a 21. századi kutató számára már nehezen dekódolható, a maga idejében aktuális humor által célba vett személyek, jelenségek, illetve az anonim szerzők azonosításának, a szándékos elírások és sajtóhibák megkülönböztetésének nehézségei, az illusztrációk problematikája – ebben a sokféleségben szintén körvonalazódik egyfajta egység, már csak a szerzői kiadások kérdéskörétől való eltávolodás okán is. Egyedül Labádi Gergely szövege lóg ki valamilyen mértékben a többi közül: Labádi ugyan kiemeltként kezeli az episztolák kiadásának példáját, de más természetű példákat (így Dugonics szövegeit is) bevon a többi, ehhez a szakaszhoz tartozó tanulmánynál teoretikusabb fókuszú írásába, amely

elsődlegesen azt boncolgatja, hogy a szöveg materiális kötöttségei (ha rendelkezik ilyenekkel), specifikus formája, formátuma hogyan jeleníthető meg egy szövegkiadásban, s ennek kapcsán hosszasan ecseteli a rugalmasan alakítható xml-alapú elektronikus kiadások jellemzőit és előnyeit.

A negyedik szakasz címe (*A nem szépirodalmi szövegek textológiai dilemmái*) már valamivel kevésbé szabatos, minekutána az eddigiekben sem feltétlenül szépirodalmi szövegekről esett csupán szó, a szerzői szándék ugyanakkor ez esetben is transzparensnek látszik: ez a szerkezeti egység elsődlegesen a második szakasszal áll szemben mint a szerzői jellegű kiadások egy másik, eltérő természetű kategóriája. Mint leíró cím, továbbá, minden kétséget kizáróan megállja a helyét. Aligha tekinthetők szépirodalmi alkotásoknak Szerdahelyi és Schedius Balogh Piroska tanulmányának tárgyát képező latin nyelvű esztétikaelméleti munkái, melyekkel kapcsolatban a szerző elsődlegesen egy tervezett kiadás felől nézve alapvető szempontokat sorol fel: többek között az eredeti nyelv jelentőségét (a latin a korszakban afféle magyar szakregiszter és a nemzetközi tudományos kommunikáció nyelve lévén), annak lényeges mivoltát, hogy a fordítás és a kiadás képes legyen tükrözni az eredeti munkák szerzőinek jellemző szemléletmódját (a Schedius-mű személytelen stílusú, organikus strukturáltságát, Szerdahelyi szándékolt spontaneitását), s nyilván azt is igyekszik megállapítani, hogy mindez milyen módszerek révén érhető el. Paullus Wallaszky Bátori Anna-tanulmányának középpontjában álló, historia litteraria jellegű munkáját is nehéz lenne szépirodalomként jellemezni; Bátori is a tudományos diskurzus egy sajátos, korabeli formájaként dolgozza fel, tanulmányozva a munka (és más historia litteraria) kompilációs és jegyzetelési technikáját, és felhívva a figyelmet az ilyen munkák mutatóinak tartalom- és tranztextuális/információs hálózatképző funkciójára és erejére, ahogy arra is, hogy ezen műfaj esetében az optimális befogadói stratégia egyfajta „kompilációs olvasásmód”, a művekbe épített sajátos keresőeszközöket (úgy mint a mutató) kihasználó nem lineáris tájékozódás a szöveg(ek) ben. A Kölcsey Ferenc országgyűlési tevékenységét

dokumentáló iratok, melyeknek a konferencia előtt néhány évvel megjelent kritikai kiadásában érvényesített szempontok egy részéről számol be Völgyesi Orsolya, ezek típusait (követjelentések, beszédek-felszólalások, üzenet- és felirattervezetek, üdvözlő iratok), az alapvető releváns szövegforrásokat (a jelentések – jellemzően nem autográf, de Kölcsey által jóváhagyott – tisztázatai, fogalmazványai; az egykorú helyszíni lejegyzések, melyeknek gyakran mindegyike főszöveggént kezelendő a nagyfokú eltérések miatt; az alsótábla módosításait nélkülöző eredeti fogalmazványok a tervezetek esetében), illetve az ezek kapcsán felmerült gyakorlati problémákat listázva és fejtegetve szintén nem éppen szépirodalmi természetűek. Az összetartozásnak és elkülönülésnek (más szövegcsoportoktól) ez a szintje pedig alighanem elégséges mértékűnek mondható ahhoz, hogy az itt is érvényesülő heterogeneitás dacára egybentartsa koherens szakaszként a három szöveget.

A meglehetősen semmitmondó *Textológia és értelmezés* címet viselő utolsó nagyobb egység szervezőelve ezzel szemben azonban már nehezebben azonosítható. Kézenfekvő lenne némi rosszhiszeműséggel azt feltételezni, hogy a szerkesztők egyszerűen azokat a szövegeket helyezték el itt, melyeket nehéz lett volna az ezt megelőző szakaszok valamelyikébe inkorporálni, ez a feltevés ugyanakkor nyilvánvalóan nem állná meg a helyét. Mindjárt a legelső, ebbe a szakaszba sorolt tanulmány, Biró Annamáriáé voltképpen könnyen elhelyezhető lett volna a második szakaszban: tartalmát tekintve mindenféleképpen közelebb áll (példának okáért) Orbán László írásához, mint (megintcsak példának okáért) Hermann Zoltánéhoz, minthogy az Aranka-levelezés kiadását szorgalmazva írja le Aranka hálózatépítési stratégiáit, miközben rámutat számos problémára is azt illetően, hogy hol kéne meghúzni a korpusz határait (felteszi egyebek mellett azt a kérdést, hogy a Nyelvmívelő Társaság által kiküldött és megkapott kollektív feladóval vagy címmel rendelkező, illetőleg az Aranka által bizonyos értelemben lemondása után is kisajátított titkári pozíció többi betöltője által titkárként megfogalmazott vagy aláírt levelekkel mi a teendő), megfogalmazva két lehetséges választ a formált alanyként

felfogott levélíró és annak mint szerzőnek az integritása, illetve a hálózatelmélet perspektívája felől. Csonki Árpád tanulmánya, amely Peretsenyi Nagy László és mások (Pálóczy Horváth, Etédi Márton, sőt Dugonics) munkáiból és korabeli megítéléséből kiindulva érvel egy nem életműközpontú kiadásban gondolkodó elképzelés mellett, amely nem választaná le Vörösmartyt a korszak eposzi hagyományának kontextusáról, bizonyos értelemben szintén átemelhető lenne egy másik szakaszba, leginkább a harmadikba: az eposzi jellegű szövegek műfajközpontú elvet érvényesítő együttes kiadásának elgondolása rokonítható példának okáért Porkoláb az inszurrekciós költészet kollektív kiadására vonatkozó elképzelésével. A Szaicz Leó *Magyar Világát* filológusként feldolgozó Doncsicz Etelka szövege, amely a kéziratból kiindulva állapítja meg a szöveg keletkezésének idejét, helyét az életműben, jelentőségét a korszak társadalmi-politikai kontextusát figyelembe véve ugyancsak megtalálná a helyét a nem szépirodalmi szövegeket tárgyaló írások között; a legszorosabb párhuzamot talán a szövegkiadás problémáját tulajdonképpen

szintén nem érintő Batori-tanulmánnyal mutatja. Egyedül Hermann Zoltán a Himfy-verseket a monotonia és egyregiszterűség vádjá alól felmenteni próbál, s ennek érdekében többek között a Kisfaludy-versek hangnemváltkozásait, szintaxisát, a Himfy-strófa szerkezetét vizsgáló, az említett strófaszerkezet néhány magyar és európai előzményét és párhuzamát áttekintő tanulmánya hat a szerkesztők által felállított kategóriák valamelyikébe nehezen besorolhatóknak.

Ezzel együtt és ennek ellenére nem fér kétség ahhoz, hogy aligha lenne tartható az a vád, hogy mindmiatt a kötet alkalmatlan volna a már említett funkció betöltésére, nem felelne meg a már említett célnak. Összességében tehát elmondható, hogy a kötet rálátást biztosít a korszak szövegeit érintő, jelenleg zajló, textológiai-filológiai természetű kutatásokra, ahogy azokra az elméleti megfontolásokra is, melyek ezeket megalapozzák, éppen multiperspektivikus vagy talán még inkább sokfokuszú jellegéből adódóan, méghozzá egy alapjában véve jól strukturált formában.

Boér Máté

Életterünk, a nyelvünk

*Péntek János: Történekek a nyelvben a keleti végeken. II.
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kvár 2016. 348 old.*

A cím ismerősen csenghet azok számára, akik a nyelvészeti szakkönyvek feltűnését a könyvpiacra figyelemmel kísérik. 2015-ben jelent meg a műfajilag nehezen besorolható mű I. kötete, rá egy évre pedig a II., amelyről a jelen írásban referálni kívánok. Röviden, előzetesként érdemes szót ejteni arról, hogy a nyitókötet szövegei, amelyek nagyrészt elhangzott előadások nyomtatott változatai, valamint cikkei elsősorban a nyelvész kutatót és egyetemi tanárt hozzák közel az olvasóhoz, aki bepillantást enged „műhelyébe”, felvilágosítja azokat az aspektusokat, amelyek az utóbbi időben foglalkoztatják e sokrétű tudományág

hajtásaiból. Amint a cím is sugallja, a szerzőt elsősorban a teljes magyar nyelvterület keletre eső területei érdeklik, és a megfogalmazás megengedi, hogy a keletiségbe beleértődjék egész Erdély területe, sőt Moldva magyarlakta vidékei is. Keleti peremvidéken vagy végvidéken az átlagos magyar olvasó vagy akár kutató általában automatikusan Székelyföldet érti, és ebbe a könyvbe belelapozva rádöbbenhet arra, hogy a kifejezések, fogalmak határai képlékenyek, tágíthatóak vagy szűkíthetőek, és olyan konnotációkat hozhatnak fel, amelyek a világlátását is alakíthatják. Például szembesülhet azzal, hogy újra és újra megfelelnek, mint

András Zselyke (1978) – nyelvész, tudományos munkatárs, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár, azselyke@yahoo.com

mostohatestvérekről szokás, a Moldvában élő és a román tengerben anyanyelvi levegővételért küzdő, sokszor fuldokló magyarokról, akik embargóba ütköznek sokszor még az anyanyelvükön szóló, otthon maradtak hozzáállását tekintve is. Ahogy Péntek János könyvéből kiderül, az anyanyelv integritásának őrzése sokszor még az erdélyi szórványban is embert próbáló feladat és küldetés, nemhogy a Kárpátokon túl. A szociolingvisztikai-dialektológiai közelítésmódot érvényesítő szövegek tanulmányozásakor az olvasó elgondolkozhat azon, hányféle tényező játszik közre abban, hogy van-e megfelelő anyanyelvi kompetenciánk, illetve teret adhatunk-e annak.

Ehhez képest a második kötet az előző nyomán kialakult olvasói várakozásokkal szembe-megy, abból a szempontból, hogy már nem főként a szakmabeliekhez szól a nyelvmegtartási dilemmák taglalásakor, hanem minden felelős, anyanyelven beszélőhöz, és a tudományos nézőpontot felváltja egy tágabb, kötetlenebb, közérthetőbb és emberközelibb: az új megközelítésbe belejátszának oktatás- és tudománypolitikai, szociológiai vizsgálódások, tényfeltárások is, amelyek valóban érintik a teljes erdélyi magyar társadalmat, ezért közérdeklődésnek kellene örvendeniük mindazok körében, akiket foglalkoztat a felnövekvő nemzedék anyanyelvi nevelése, boldogulása az erdélyi magyar társadalomban, stb. Elsősorban szülőknek, magyartanároknak rendkívül hasznos e kötet kézbevétele. Az első, terjedelmesebb rész foglalkozik az anyanyelvi oktatás égető jellegű problémáival: miért ajánlatos az anyanyelven tanulás mellett leteennünk a voksunkat, hogyan győzhetők meg a szülők, hogy a szakmai érvényesülés és az államnyelvválasztás közé nem lehet egyenlőségjelet tenni, sőt valójában akadályozzuk gyermekünket az egészséges és örömteli pályaválasztásban azzal, ha kényszerítjük az anyanyelv ösvényeinek elhagyására, valamint a számára idegen terep bejárására.

Dicséretes azonban a szerző részéről azon objektív hozzáállás, hogy a másik oldal, azaz az anyanyelvi oktatás hátulütőit is megvizsgálja. Nem hallgatja el véleményét oktatásunk színvonalának

alattomos, de stabil csökkenéséről, amelyek egyik kiváltója a kompetens tanárok pályaelhagyási dömpingje (a tanári munka presztízsromlásának egyenes ági következménye), a másik a magyar nyelvű tankönyvek szakszerűségének (mind nyelvi, mind tartalmi szempontból) devalválódása, valamint a többségi politika célirányos tevékenysége, amely az anyanyelvi oktatás ellehetetlenítésére tör pl. a szórványban, számos, földalatti eszközzel. (Ilyen pl. a kötelező fejkvóta megléte, ahhoz, hogy magyar osztály indulhasson, és természetesen meglehetősen gyereklétszámot kíván meg az alsó határ is.) A kisebbségpolitika erőinek tehetetlenségét, empátiahiányát is hangsúlyozza ezzel egy időben, nem próbálja a felelősséget a kialakult, lehangoló helyzetért egyoldalúan a többségiekre hárítani. Ez a tényszerű, kiegyensúlyozott közelítésmód a szerző részéről az egyik nagy pozitívuma a kötetnek. Végezetül nem elégszik meg csupán a tanügyi helyzet gondjainak felvázolásával és egy meglehetősen nyomasztó jövőkép sugallatával, hanem próbál konkrét megoldásokat is javasolni annak érdekében, hogy a meglehetősen kiábrándító látélet az anyanyelvi oktatás minőségéről javuljon valamelyest.

A magyar nyelven tanulás megosztó tapasztalatainak taglalásán kívül megismerhetjük gondolatait, véleményét a kisebbségi nyelvhasználók többséginyelv-tanulásának/-taníthatóságának buktatóiról is. Erdélyi vonatkozásban a magyarok románnyelv-tanulását nagyban hátráltatja a többségi nép specifikus felfogása, attitűdje az államnyelv szerepét illetően. A román közfelfogás elutasítja azt a tényt, hogy az államnyelv a kisebbségiek számára egy az idegen nyelvek közül, még akkor is, ha ismerősebben cseng a fülüknek, mint más, Európa (hogy ne távolodjunk el túlságosan életterüktől) távolabbi területein beszélt nyelvek. Ennek egyenes következménye, hogy nem idegen nyelvként tanulják a magyar gyerekek, hanem ugyanaz a tananyag számukra, mint a román anyanyelvűeknek, ergo nagyon nehezen haladnak a tanulásban, az alapvető kommunikációelsajátítás helyett különböző román tájnyelvi sajátosságokat

mutató szövegekkel kínlódnak, felsőfokú nyelvi kompetenciát megkívánó feladatokat kell(ene) teljesíteniük, és ez egy olyan groteszk helyzetet eredményez, hogy jelenleg pl. a székelyföldi gyerekek jobban beszélnek angolul, mint románul, merthogy az előbbi a szakmai előírásoknak megfelelően tanulják. Eme helyzet orvoslására elindult ugyan országunkban egy kedvezőbb folyamat, de ez még egyelőre csupán az elemi oktatást érinti.

Ezzel ellentétes pólust képvisel a szórványrégiókban élő magyar gyerekek helyzete, akik az anyanyelvi kompetenciával állnak hadilábon, és akiket a nyelvmegtartásban hathatósan segíteni kellene. Felvázolja a szerző azt is, miként jutnak el az érintettek a kétnyelvűségtől az ún. félnyelvűségig, amikor vagy egyik nyelvet sem beszélnek kielégítően, vagy a többségi nyelv átveszi az anyanyelv helyét a kommunikációban, és a magyar nyelv szép lassan háttérbe szorul, használati tere végzetesen beszűkül és csonkul. Ennek folyamánya pedig az a mindannyiunk számára ismerős helyzet (hiszen Kolozsvárnak is vannak szórványnak minősíthető negyedei már, sajnos), amikor román kifejezések, tükörfordítások teszik töredezetté, olykor nehezen érthetővé a magyar nyelvű kommunikációt. A néhez helyzetben élő gyerekek (a nyelvi mozgástér, avagy az anyagi szűkölködés okán) megsegítésére jött létre a Nyilas Misi Tehetség-támogató Program (melynek ötletgazdája a szerző, a megvalósításban nélkülözhetetlen segítője É. Kiss Katalin akadémikus), amely szerencsére azóta is működik, és felkarolja azokat a tanulni vágyó és kreatív gyermekeket, akik az általa nyújtott anyagi-szellemi támogatás nélkül valószínűleg mostoha sorsra jutnának. A budapesti alapítvány egyik kuratóriumi tagja maga Péntek János.

A kötet további része inkább a tudományművelés testületeinek, megalakulásuknak, működésüknek ad teret (a Babeş–Bolyai Egyetem létrejötte és műhelyei, különös tekintettel a magyar tanszékekre, az Anyanyelv-vápolók Erdélyi Szövetsége, a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság), amelyek megszületésénél legnagyobb-részt a szerző is bábáskodott, és rendkívül érintett

ezen intézmények/szervezetek fennmaradásáért, gyümölcsöző tevékenységéért folytatott munkálkodásban. Megismerjük a BBTE magyar tanszékének „hőskorát”, amikor az intézmény két első embere Szabó T. Attila és Márton Gyula volt, az utóbbi tanszékvezető a román „nemzetállam” nacionálkommunista elnyomása alatt, 1952–1973 között, majd a 21. századi legújabb konfigurációkat, a bürokráciai nehézségekre is részletesen kitérve, ami a tanszékek organizációját illeti (szót ejt pl. a néprajz tanszék akadályoztatott beindulásáról, amelyik aztán harmadszori nekifutásra került sínre éppen Péntek János hathatós közbenjárására, kitarító szervezőmunkájának köszönhetően). A II. nagy egysége a kötetnek a *Tudományművelés nyelvek és országok határterületén* címet viseli, ebben körvonalazza az erdélyi tudományos ernyőszervezetek (SZTA Nyelvi Intézet, KAB) megalakításának szükségességét, okait, sajátos feladatellátásukat és működésük feltételeit, amelyek közül az egyik a magyarországi tudományos főintézmények lojalitása. Itt emeli ki Péntek János a Domus Hungarica ösztöndíjprogram megkerülhetetlenségét is, ami az erdélyi kutatók zavartalan munkáját illeti, hiszen a román állam támogatására csak elenyésző mértékben számíthatnak.

A könyv befejező oldalain többek között Kiss Jenő professzor méltatása kapott helyet, akit Péntek János 70. születésnapján köszöntött az ELTE tanácstermében, amelyben kiemelt fontosságot kap az ünnepelt multidiszciplináris érdeklődése és kontribúciója a három általa művelt tudományág (nyelvtörténet, nyelvjárástan és szociolingvisztika) népszerűsítéséhez és felértékelődéséhez. Emellett interjúkat olvashatunk Péntek János professzor úrral, akit közéleti szerepéről, a magyarságtudomány hasznáról, a magyartanári képzés tudnivalóiról, a tanárkodás mindennapjairól stb. kérdeztek, melyekre a válaszok oly módon összegző jellegűek, hogy a laikus is áttekinthető képet kap az erdélyi magyar (humán) tudományosság helyzetéről. És bár a felelet sokszor nem túl megnyugtató, mégis jó azzal szembesülni, hogy vannak felelősségérzettel bíró tudósaink (bár a Tanár úr kifejti könyvében,

hogy nem szerencsés ezt a kifejezést használni), akik nem bánják, ha falakba ütköznek, ez csak azért is lendületet ad nekik a megoldások keresésére, amelyek egyike a létfontosságú szellemi műhelyek megteremtése, ahol az együtt gondolkodás a szakmai sikereken kívül a „közjóra” is vezethet.

Az elején említettem az ismertetőmben, hogy műfajilag nem lehet egyértelműen felcímkézni

ezt a kötetet. Azt hiszem, a fentieket elolvasva, ezt nem kell külön kifejtennem. Pontosan sokszínűségében, változatosságában kínál egyedülálló szellemi csemegét az érdeklődő, a tudományosság és oktatás problémáira érzékenyen reagáló olvasóknak.

András Zselyke

Honismeret vs. Landeskunde. Tudományszervezés a 19. századi Erdélyben

Török Borbála Zsuzsanna: Exploring Transylvania.

Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918.

Brill, Leiden 2015. (National Cultivation of Culture) 286 old.

A könyv a hosszú 19. század erdélyi tudományos törekvéseinek összefoglalója, egy olyan speciális tudományszervezési stratégia bemutatása, amelyet egyrészt a tér jellegzetessége, másrészt a mindenkori politika befolyásolt. A címbe emelt multietnikus vidék (tartomány) fogalmának magyarázatára a szerző többször visszatér kötetében: nagyon nehéz olyan kifejezést találni az előbb a Habsburg Birodalom, később Osztrák–Magyar Monarchia keleti határán fekvő területek leírására, amely ideológiailag nem terhelt: a centrum-periféria viszony mindig egyfajta alá-fölé rendeltséget is magában foglal, ezért próbálja Török Borbála Zsuzsanna kerülni ennek használatát és a vidéket vagy tartományt annak jellegzetességeivel, egyéni alakulástörténetében felmutatni. Fontosnak tartom hangsúlyozni azt is, hogy az angol nyelven való publikálás véleményem szerint ebben az esetben nem csupán annyit jelent, hogy az erdélyi tudományos intézmények története végre a nemzetközi nyilvánosság előtt is ismertté válik, bár természetesen ez is óriási megvalósítás. A semleges nyelv viszont biztosíthatja azt az objektivitást, amely ennek a többnyelvű (latin, magyar, német, román) közegnek egyes, a nyelvhez is szorosan kötődő eredményeit egymás

viszonylatában felmutató leíráshoz szükséges. Ahogyan a kötet is hangsúlyozza, a tudományos törekvések indulásakor a nemzetiségek pozíciói nem voltak kiegyenlítettek: a három bevett nemzet két nyelvet és különböző politikai előjogokat jelentett, a román értelmiségi réteg kialakulása így időben későbbre tolódott. Ráadásul a magyar törekvéseket a magyarországi közeg általában támogatta (ami persze nem zárta ki az esetleges érdekkonfliktusokat sem), a szászok intézmény-építése pedig a Habsburgok és a német tudományos szféra támogatására is számíthatott. A románok ezzel szemben egy időben kellett küzdenek politikai jogaik kivívásáért, az értelmiségi réteg kineveléséért és a 19. század második felétől egy megfelelő tudományos intézmény alapításáért. A kötet remekül ábrázolja ezt a széttagoltságot, a nemzetek egymáshoz és egymás törekvéseihez való viszonyát, a mindenkori függőségi állapotot és azt, hogy a tudomány igen gyakran politikai törekvések kontextusában határozza meg feladatát. Ennek következménye az is, hogy bár a célok gyakran hasonlóan fogalmazódnak meg, a mögötük levő tartalom és irányultságok sokszor módosultak a hosszú 19. század folyamán. A kötet II. József halálától az első világháborúig tartó

periódust fogja át, és a tudományos intézmény-alapítások mellett azt a történeti-politikai kontextust is megrajzolja, amely meghatározó erővel bírt mind a honismeret, mind pedig a Landeskunde sajtós programjának kialakításában. A kötetben ez a két fogalom folyamatosan ebben a nyelvi alakban van jelen, a szerző azt hangsúlyozza, hogy nincs megfelelő angol kifejezés rájuk és programjuk – különösen Erdélyben – gyakran csak egymás vonatkozásában érthető. Ezért az egyes fejezetekben folyamatosan kitér a fogalom magyarázatára és kontextualizálására.

A kötet hat fejezetből épül fel, bár a bevezetést a szerző (vagy a szerkesztő) nem tekinti külön fejezetnek. Ennek ellenére véleményem szerint jelentős szerepe van, hiszen ebben a részben kap helyet annak az elméleti keretnek a leírása, amely a multietnikus tér tudományos törekvéseit a nemzetközi szakma előtt is érthetővé teszi, bemutatva azokat a tudományos modelleket, amelyeknek bizonyos elemei felhasználhatók az értelmezésben. Az elméleti keret a már említett két fogalom – honismeret és Landeskunde – magyarázatával indít: a szülőföld (Vaterland) átfogó – szisztematikus és enciklopédikus – leírását jelenti, és nem független a német nyelvterületen kialakuló *Staatswissenschaften* fogalmától: a 18. század végi, 19. századi peregrináció következtében az erdélyi diákok ennek az új tudományágnak az eredményeivel tértek vissza Erdélybe, és alakították azt a speciális tér elvárásainak megfelelően. A teret a kulturális heterogenitás jellemzi, amely a társadalmi élet minden szegmensét meghatározta (és meghatározza), és amelynek bázisa a nemzetiségek hosszú távú együttélése, egymás nyelvéhez és kultúrájához való viszonyulása. Különösen fontos ez a 19. században, amely a nemzetkonstrukciók megszilárdulásának, a nemzet jellemzőinek kialakításában fontos szerepet játszott, és amely a kulturális és politikai nacionalizmusok kialakulásának ideje is volt. A bevezető fejezet a teret egyrészt a Birodalom vonatkozásában mutatja be, másrészt az államalakulatokra jellemző konstrukciókon túl a reszpublika litteraria

közegében is elhelyezi, amely a latin nyelvű Európában alakult ugyan ki, de működési elvei a nemzeti tudományok kialakulásában is szerepet játszottak. A szerző egyes intézményekre vonatkozó hipotéziseit is megtalálhatjuk az előszóban: míg az Erdélyi Múzeum-Egyesület kialakulásában és működésében meghatározó volt az akadémiai jelleg, valamint az arisztokrácia és a magyar nemesi egyenlőség elve, addig a Verein für Siebenbürgische Landeskunde a szász náció társadalomszerkezetének megfelelően szoros viszonyt ápolt a szász egyház és universitas által felügyelt iskolai oktatással, és tagjai között az ún. Bildungsbürgertum tagjait számlálta.

Az első fejezet II. József kormányzásával, majd a halála utáni újrendezés politikai következményeivel indít. Egyrészt az 1784-es nyelvrendelet, másrészt a 1790–91-es országgyűlések erősítették fel azokat a törekvéseket, amelyek következtében a tudományos érdeklődés a saját múlt feltárására irányult. Ehhez nem csupán politikai folyamatok, hanem tudomány- és médiatörténeti események is hozzájárultak. Erre az időre erősödött meg a göttingai államismereti iskola, és váltak olyan jelentőssé például August Ludwig Schlözer folyóiratai, hogy arra a különböző európai vezetők is felfigyeltek. Schlözer maga erdélyi tanítványai révén a régió speciális jellegére figyelt fel, és írta meg nagy hatású művét a szászok történetéről. Tekinthejtük ezt is egy olyan impetusnak, ami mind a szász, mind a magyar értelmiséget arra ösztönözte, hogy a haza történetét a saját jelenük politikai privilégiumai jogosságának bizonyítására használja. Török Borbála Zsuzsanna ebben a fejezetben már azt is jelzi, hogy az 1790-es években valamiféle nyelvi versengés is elkezdődik: Aranka György Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot alapít, az első tudományos folyóirat, a Siebenbürgische Quartalschrift viszont német nyelven jelenik meg. Átmenetet, a rivalizálás mellőzését talán a Kéziratkiadó Társaság jelenthetné, ahol magyar és szász tudósok együtt dolgoztak de látható eredményeik jelentősek ugyan, viszont nem tartott túl

sokáig a közös munka. A Nyelvmívelő Társaság előre jelzi azokat a strukturális kereteket, amelyek később az Erdélyi Múzeum-Egyesület működését is meghatározzák: erős guberniumi jelenlét (Bánffy György gubernátor a vezető), Bécs irányából valamiféle megtúrt jelleg, deklarált nyitási kísérlet a szászok irányába (viszont nyelvileg homogén magyar közeg). Ennek az időszaknak a szövegi terméséből Török kiemeli Daniel Georg Neugeboren programírásnak is nevezhető textusát a Siebenbürgische Quartalschrift első számából, amely történeti keretbe helyezve mutatja be azokat a gátló tényezőket, amelyek a 18. század végi erdélyi tudományos közeg elmaradottságához vezettek. Véleményem szerint is igen jelentős szövegről van szó, hiszen a múltábrázolás mellett a jövő feladatait is meghatározza, és itt mintha úgy tűnne, hogy a német nyelvű tudományos folyóirat összerdélyi tudományos törekvések fóruma kívánna lenni. A tárgyalt időszakban az együttműködés leghatékonyabban a románok által az országgyűlésre benyújtott *Supplex Libellus Valachorum* kéreéseinek és argumentációjának cáfolásában realizálódik. Ezen események kapcsán Török Borbála Zsuzsanna azt a folyamatot rajzolja meg, ahogyan a különböző érdekszférákhoz tartozó intézmények a kultúrák hierarchizálásához járulnak hozzá, és ahogyan az együttműködések mindenkori érdekszférák mentén alakulnak ki.

A második fejezet a reformkori politikai gondolkodás két alapfogalmából, a nemzeti és a liberális perspektívák hatásából kiindulva mutatja be a honismeret/Landeskunde korszakbeli változásait. Míg az előző korszak törekvései szinte tökéletesen leírhatók az európai felvilágosodás ideológiájából kiindulva, az 1800-as évek eleji megtorpanás jelezheti a speciális tér adaptációs nehézségeit. Magyarországon ekkor kezdődik a nemzeti intézmények kialakulása, a nemzet mint társadalmi konstrukció megerősítése és a nemzeti nyelv központi kategóriává való fejlesztése. Ezzel szemben Erdélyben komoly dilemmák kezdődnek az intézményalapításokkor: kérdésessé válik, hogy a régiót tekintik központi kategóriának

vagy az új alapokra helyezkedő nemzetet (hisz a náció itt történetileg mást jelentett). A tudományos kutatások irányultságát is ez a dilemma határozza meg: az országgyűlés a magyar és szász küldöttek a tudományos reprezentáció lehetőségeiről vitatkoznak, ahogyan ezt a könyv szerzője alapos dokumentációval ábrázolja, a románok képviselője pedig továbbra is a politikai és tudományos jogokért való kilátástalan harcát vívja. Jelzésértékű, hogy a címében is általánosságot mutató Siebenbürgische Quartalschrift utóda a Siebenbürgische Provinzialblätter elnevezést viseli, ami véleményem szerint nem csupán a tudományos kutatás helyhez kötött jellegét hivatott hangsúlyozni, hanem a Sonnenfels által propagált birodalmi szemlélet eredménye is lehet: az összbirodalmi törekvésekkel az egyes régiók saját történetük feltárásával és közösbe illesztésével járulhatnak hozzá. Török Borbála Zsuzsanna ennek az átmeneti periódusnak nem csupán intézménytörténeti képét nyújtja, hanem az egyes személyiségek jelentőségét is hangsúlyozza: Kemény József és Sámuel, Bölöni Farkas Sándor, Mikó Imre a magyarok részéről, Karl Neugeboren, Karl Schuller, Georg Binder szász oldalról és George Bariț a románok képviselőjében meghatározó volt abban, hogy milyen irányban alakul az erdélyi tudományosság. A muzealizáció folyamata itt is elkezdődött, a Brukenthal-gyűjtemény Szebenben és Teleki Sámuel könyvtára Marosvásárhelyen jelzi az eltérő fejlődési irányokat. A belső alakulást a szerző külső megítélés felől is bemutatja, a külföldi utazók Erdély-képe alapján mutatja fel azt az egzotikus jelleget, amelyet a terület soknyelvűsége és az egyes népcsoportok eltérő kulturális élete biztosít.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Erdélyben is megakasztja a tudományos intézmények fejlődését, és a történeti események következtében megerősödő nemzeti tudat és nemzeti sérelmi politika jelentős hatást gyakorol a honismereti intézmények szétfejlődésére. A kötet harmadik fejezete a három tudományos intézmény: az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a

Verein für Siebenbürgische Landeskunde és az ASTRA létrejöttének körülményeit, a megalakulások ideológiai terheltségét és a párbeszéd és közös kutatás egyre nehezebbé válását mutatja be. A honismeret/Landeskunde státusza is megváltozik: a különböző folyóiratok, történeti munkák és röpiratok számának növekedésével, a történettudomány nem kevesek privilégiuma többé, hanem akár populáris műfajjá is válhat, amely nem az általános tudományosság, hanem a mindenkori politika szabályait követi. Az erdélyi tudományos intézmények folyamatosan küszködnek a nyelvi bezárkózás és a tudomány általános nyitottsága között. Török Borbála Zsuzsanna imponáló módon ábrázolja, hogyan magyarázható politika- és tudománytörténeti fogalmakkal a régészeti kutatások fellendülése, a klasszika-filológus Finály Henrik hogyan befolyásolja a teljes EME kutatási irányultságát, és hogyan magyarázható a nők viszonylag korainak számító befogadása a korábban férfiak által uralt tudományos intézetekbe. Ugyancsak látható és érzékelhető az elemzések-ből, hogy ebben a periódusban is megvannak az egyes erdélyi nemzetek román, magyar, német területekről származó mintái, de a politikai helyzetből adódóan itt még egyik sem válhat dominánssá, hiszen a kiegyezésig viszonylag elszigetelten fejlődhettek a törvékenyészileg különálló Erdélyben.

Az 1867-es kiegyezés politikai változásokat hozott Erdélyben is. A Magyarországgal való unió leállította a különutas fejlődést, és a korábban kialakult erdélyi intézményrendszert betagoalta a magyarországi mintába. Erdélyben ez az egyes nemzetiségek múltba fordulásával járt: a szász Landeskunde ezentúl szinte kizárólag a szász múlt feltárásával foglalkozik, az ASTRA abba fekteti legnagyobb energiáit, hogy kineveljen egy román értelmiségi réteget, nem specializálódik tehát tudományterületekre. Az EME is sajátos helyzetbe kerül: egyrészt újra meg kell határoznia magát a budapesti Akadémiával szemben, másrészt valamilyen viszonyt kell kialakítania az 1872-es alapítású egyetemmel. Személyes

kapcsolathálók természetesen megmaradnak az egyes tudományos intézetek között, de a célok és a megvalósítás eszközei egyre távolodnak egymástól. Nemzetiségi különbségek, társadalomszerkezeti eltérések határozzák meg a nyelvileg egyre egyneműbbé váló honismereti intézeteket. Az EME-hez szorosan kötődő egyetem a tudományok egyetemességét biztosítja, ezáltal az EME is szélesíti kutatási területeit, bár a honismeret folyamatosan központi szerepet tölt majd be. A forráskiadások mind szász, mind pedig magyar részről jelentős szerepet játszanak ebben az időszakban, gyakorlatilag a mai történeti kutatásokat is ezek a kiadások alapozzák meg.

Konklúzióként a szerző újra visszatér a honismeret és a Landeskunde fogalmának részletezésére. A kötet anyaga remek háttérrel biztosít annak bizonyítására, hogy milyen eltérő fogalomalakulási pályát futottak be ezek egyrészt a háttérül szolgáló intézmények, másrészt a korszak politikai folyamatai miatt. Zárásként mintha újabb kosellecki ellenfogalomként tételeződne a respublica litteraria és a nemzetállam. Előbbi a tudományok egyetemességét garantálta, de egyre nehezebbé vált helyzete, amikor a latint az egyes nemzeti nyelvek váltották fel. A nemzetállamokban fontos szerepet játszik a honismeret kategóriája, ám homogenitásuk miatt nehezen tudnak integrálni olyan multietnikus területeket, mint amilyen a kutatási tárgyul választott Erdély is volt a 19. században.

Török Borbála Zsuzsanna nagyon fontos kötetet bocsátott útra, amely Erdélyt a tudományos kutatások alakulástörténetének fényében mutatja be. Finom elemzésekkel látatja, hogy a kezdeti közös célok szétfejlődéséhez hogyan járul hozzá a történeti folyamatok alakulása, illetve hogyan próbálja a tudomány egyetemessége biztosítani a közös munkát a nyelvileg is széttagolt közegben. Eredményei nem csupán egy történeti korszak sajátosságait mutatják be, hanem gyakran mai tudománysszervezési kérdésekre is választ adhatnak.

Biró Annamária

Szeráfi kalandok

Farmati Anna: Szeráfi kalandok.

Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kvár 2015. 230 old.

Remek a tanulmánykötet címválasztása. A jelzős kapcsolat anyagi utazások titkait sejteti. Kíváncsivá teszi az embert: vajon milyen (r)égi magyar szövegekhez kalauzol el benne Farmati Anna. Ahogy a kötet összeállítója maga is jelzi az *Elöljáróban*, kalandozásra invitálja az olvasót. A tanulmányok időbeni, tematikai és módszertani sokszínűségében ezek közös jellemzőjeként a lelkeség(történet)hez, áhítatgyakorláshoz való kapcsolódást emelném ki. A forrásszövegek műfajának változatossága tükröződik a tartalomjegyzékben. A kötet szerkesztési elve ugyanis elsősorban nem az időrendet követi, hanem rokon szövegtípusok alapján sorolja öt fejezetbe a korábban megjelent és a jelen kötetben először napvilágot látott tanulmányokat. Időben is tág periódust ölelnek fel az írások: számos érdekes szövegbe nyerünk bepillantást, a középkori legendáktól a 18. századi iskolai tankönyvekig.

Az énekekről szóló részben elsőként a ferences Kopcsányi Márton verses meditációiról és azok későbbi (szöveg)vándorlásáról olvashatunk. Míg a versek forrásműben betöltött szerepe a szemlélődő és együtt szenvedő (compassio) magatartás elősegítése, fenntartása, idővel a népénekgyűjteményekbe válogatva funkcióváltáson mennek át: a magánáhitattól a közösségi felé mozdul el az énekes elmélkedés. Ugyancsak a közösségi énekhaználó témájához kapcsolódik az *Annunciáció-elbeszélések a kora újkori adventi énekeinkben* című tanulmány. Ebben a fejezetben találjuk a kötet három szövegközlése közül az elsőt: Náray György énekeskönyvének (*Lyra Coelistis*, 1695) függelékét. A kántorgyűjtemények mintájára megszerkesztett énekgyűjtemény latin nyelvű melléklete arra utal, hogy azt a papság magánhasználatára szánta. Ezek közül a Náraynak tulajdonítható

szöveg (*Cantio de sacerdotibus*, 1692) közlését és értelmezését olvashatjuk a kötetben. A fejezetzáró tanulmány (*A poézis mint a mondható határa – avagy merész párhuzamok az éjszakáról*) a misztikus Keresztes Szent János költészetét és József Attila *Téli éjszaka* című versét boncolgatva az éjszaka szimbóluma kapcsán a ki-/elmondható határait járja körül.

A következő rész a kora újkori ferences spirituális irodalmába kínál betekintést. Két publikáció a már említett Kopcsányi Márton elmélkedéseit vizsgálja. Ugyancsak a korabeli meditációs irodalom egyik fő sajátosságára, a kegyességi műfajok elmosódottságára mutat rá a szerző *Az elmélkedést kíséző imádság mint sajátos szövegtípus* alcímet viselő tanulmányában („*De az igaz és fogantatos imádság két képpen lehet...*”). Két jezsuita (Derekay György, Hajnal Mátyás) és két ferences (Kopcsányi Márton, Malomfalvai Gergely) elmélkedésgyűjteményében a két szerzetesi hagyomány összehasonlításával vizsgálja az imádságok funkcióját. Könnyen a meditációs tematikához kapcsolható Nieberle ferences népszerű latin nyelvű lelkigyakorlatos könyve, amely nyolc napra osztott, a szerzetesi életre vonatkozó elmélkedéseket tartalmaz. Ennek egyik magyar fordítására (*Lelkiismeretnek ösztöne*, 1770) hívja fel a figyelmet Farmati Anna a „*Szezetedet el-hagyod, ha égni, és Szerafim lenni nem akarsz...*” című tanulmányban.

A következő két fejezet a 18. századi Kolozsvárra invitálja az olvasót. Egyikben a kézikönyvek alapján a helyi Nepomuki Szent János Társulat kegyességi gyakorlatába nyerhetünk betekintést, illetve a kolozsvári Szentháromság-társulat földi mennyország képéről olvashatunk. Másik fejezet a korabeli iskolai gyakorlat és műveltségsmény

néhány aspektusára világít rá. Előbb a poétika szerepét emeli ki a szerző az iskola tanrendjében, majd az 1690 és 1732-es évek kéziratossági vizsgálatainak gyűjteményének szövegét közli is (a szerzők a Kolozsvári Unitárius Kollégium diákjai). A tanulmánykötet egészének egyik kuriózuma, véleményem szerint, az 1784-ben kiadott Leány Ábécéről szóló írás („*Leány Á-Bé-Cze – A Felsőbbek engedelméből*”). A fiúk tankönyvével való összevetésből láthatjuk, hogy az ebből hiányzó szövegek ugyanúgy árulkodnak a korabeli elgondolt férfi/nő szerepekről, mint a beválogatott textusok.

A kötetzáró fejezet hív a legtávolabbi időutazásra: mégpedig néhány középkori legenda és kódex világába. Első megjelenési körülményeikből kifolyólag könnyedebb hangvételű, népszerűsítő jellegűek a Clunyi reformról és a Codex Aureusról szóló publikációk. Árpád-házi Erzsébet liturgikus tiszteletének történetét, változását vizsgálja a szerző *A specifikum megmutatkozása Szent Erzsébet liturgikus*

tiszteletében című tanulmányában. A Domonkos-legenda vonatkozásában pedig a szegénység érényének és fogalmának alakulását követhetjük nyomon. Végezetül kiemelném *A bollandista olló...* című tanulmányt, amelyben Farmati Anna nem csupán a legenda pontosított körülhatárolását fogalmazza meg (jelezve, hogy nem teljesen precíz a kézikönyvekből ismert meghatározás: „középkori kisépikai műfaj, amely egy szent életét beszéli el”; ahogy pontatlan lenne a legendák célját is „megörökítésre, illetve eszményállításra” szűkíteni), hanem kiváló összefoglalást nyújt a műfaj szerkesztésének, feldolgozásának a mérföldköveiről is.

Az itt bemutatott tanulmánykötetet nem csupán tudományos érdeklődés céljából érdemes kézbe venni, sokszínűsége miatt élvezetes olvasmány lehet bárki számára, aki kapható egy kis középkori, kora újkori kalandozásra.

Kónya Franciska

Mártonfi József erdélyi püspök

Pintér Márta Zsuzsanna: Egy rejtőzködő irodalmár a 18. századból.

Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815).

Protea Kulturális Egyesület. Bp. 2016. 174 old.

Pintér Márta Zsuzsanna könyve első, bevezető részében kutatásának előzményeiről, György Lajos munkásságáról beszél, aki a nagy Márton Áron püspök támogatásával gyűjtötte össze azt az anyagot, amit később, halála előtt újragépet, azzal a reménnyel, hogy „Jobb egy tökéletlen mű, melyet szerencsésebb idők könnyen kiegészíthetnek és teljessé tehetnek, mintsem kárba vesszen egy jó szándék, melyet csak néhány lépés választott el a cél elérésétől”.

2009-ben, hatvanévnvi várakozás után, valóban megjelent a mű, amelyet Fejér Tamás kutatómunkája pontosított. *A Fejezetek Mártonfi József erdélyi püspök (1746–1815) életrajzából* című György

Lajos-monográfia alappilléreként a további kutatások lehetőségét teremti meg, ezek szép eredménye a Pintér Márta Zsuzsanna könyve is, amelyben a kutató Mártonfi József szépirodalmi műveit mutatja be. A „kis kötet” (a szerző saját szavai) 174 oldalas, amiből az első száz a könyv tanulmányrésze, a többi melléklet.

Pintér Mártának, izgalmas nyomozómunka eredményeként, sikerült előkerítenie több olyan kéziratot is, amiről némely korábbi és jelenlegi kutatóknak csak tudomásuk volt, de megtalálni nem tudták. Ilyen értékes kézirat például a Mártonfi színdarabjait tartalmazó iratcsomó, amelyet e sorok írója is keresett Gyulafehérváron, s mivel nem

talált, csalódottan kellett lemondania a műről, hogy annál nagyobb örömmel vegye tudomásul, hogy a kézirat mégiscsak létezik, Kolozsváron. A kutatónak a felfedezése többszörös lehetőséget teremtett Mártonfi József életútjának és munkásságának megismeréséhez, hiszen a szindarabok mellett egy teljes kézirat együttes vált ezáltal kutathatóvá. Pintér Márta Zsuzsanna alapos, nyomkövető feltáró munkájának eredményeként ismertté váltak olyan művek is, amelyekről egyáltalán nem tudott a szakirodalom. Többek között a három ismert mellett még öt prédikáció, szindarabok, levelek.

Mártonfi József költői kibontakozását elemezve a szerző megállapítja, hogy a főpapi és köztisztviselői funkciói mellett mecénáskodó Mártonfit éppen hivatali szerepvállalásai kényszerítik rejtőzködéssre. Az önmegmutatkozásra Révai Miklósnak a Magyar Hírmondóban megjelent szerkesztői programlevele ad okot és egyben lehetőséget. A Révainak írt levél (1784. február 2.) jelentős a költői szerepvállalás megértése szempontjából. A kutató ebben a levélben látja megfogalmazódni Mártonfi költői nyilvánosságigényét, aki aztán hosszú évekig – attól való félelmében, hogy poétává avatják – újra hallgatásba burkolózott.

Pintér Márta Zsuzsanna a György Lajos által készített Mártonfi-életrajzhoz hozzáfűzi kiegészítésként, hogy az eddigi ismereteinkhez képest mégiscsak Csíksomlyón kezdhetett tanulmányait. Innen kerül Székelyudvarhelyre, ahol Lestyán Mózes és Illei János drámafordító, -író tanárok hatása alá került. Ez a hatás érezhető a szerző szerint a későbbi Salamon-drámában. Az előbb említett két tanár közül az utóbbi javaslatára Mártonfi újra iskolát vált, s Illeivel együtt a színházi és szellemi élet erdélyi központjába, Kolozsvárra megy.

A szerző érzékenyen mutatja be a Kolozsvárról szolgadiákként elinduló, egyre elismertebb tanárrá váló, majd végül püspökké emelkedő Mártonfi pályafutását. Ennek az egyre magasabbra ívelő életútnak mindig is fontos része maradt a tudományos és a tudományok szeretete. Pintér Márta találón jegyzi meg róla, hogy, akár a magyar nyelv eredetéről, akár a Schlözer-vitáról legyen szó, igyekszik

tárgyilagos maradni a sarkalatos kérdésekben is. Mecénásként nem zárkózik el Cserey Farkas kérése elől sem, hogy Csokonai sírkövére pénzt adjon (igaz ugyan, hogy előbb szeretné, ha Cserey megismertette vele az elhunyt poéta költészetét).

A Mártonfi–Révai-levelezés ismertetésére is kitér Pintér Márta Zsuzsanna, ennek háttérében a kölcsönös barátság mellett Mártonfi mecénási magatartása is súlyt kap. Érdekes része ennek a fejtegetésnek Révai nyelvválasztása, ami a Mártonfival való levelezés magyarnyelvűségén átsugárzó bensőségesség érzésével társul, s amit akkor is továbbörökít, amikor az amúgy latin nyelven levelező Paintner Mihálynak idéz a püspök szavaiból. Ám verseit latin fordításban publikálja, és ezáltal teszi ismertté a közönség számára a költő Mártonfit. A szerző rámutat arra, hogy a legújabb kutatások szerint a latin nyelv sokkal inkább jelen van a magyar felvilágosodás költőinek gondolkodásában és életművében, mint ahogy eddig gondoltuk; a latin a szellemi elithez való tartozás kifejező eszköze lehetett, ami megmagyarázza Révainak a latin nyelvhez való ismételt visszatérését.

Pintér Márta Mártonfi József hatásának véli azt, hogy több piarista elkezdett magyarra fordítani szindarabokat; hiszen Mártonfi 1794-ben Révai Miklósnak írt egyik levelében arra szólítja fel levelezőtársát, hogy kezdjenek drámákat írni, mivel kevés az eredeti mű. Révai ebből a levélből inspirálódva szólítja fel társait a fordítások készítésére.

A színházpártoló Mártonfiról kiigazító adattal szolgál a szerző. Enyedi Sándor szerint Mártonfi püspök utasította vissza azt a kérést, hogy a jogakadémia hálótermét előadásokra használhassák. Erről Pintér Márta röviden megállapítja, hogy akkoriban (1792) nem volt még püspök Mártonfi, úgyhogy a döntést sem ő hozta ebben az ügyben. Ami pedig a kötelező színházadó bevezetését illeti, erről azt állítja, hogy Mártonfi csupán az egyház adómentességének jegyében ellenkezett, ő maga azonban nagy összegeket áldozott színházépület építése érdekében.

Mártonfi tanári képzéséről, a *repetita humaniorum* elvégzéséről, budai tanárkodásáról kéziratosszerű segédanyag szolgáltat információkat, amelyről

Pintér Márta azt állítja, hogy színvonalával kiemelkedik a kor magyarországi anyagából. A tanítás folyamatában felhasznált jegyzet poétikai írások mellett tartalmaz Metastasiótól származó drámakivonatokat, egy jegyzéket a különböző műfajokban és témákban használható könyvekről. Ez a gyűjtemény őrizte meg Mártonfi kéziratos történelmi drámáit, amelyeket budai diákjai be is mutattak 1769 és 1772 között. A szerző megfigyelése szerint a Mártonfi által felsorakoztatott jezsuita írók egy modernebb drámáiról nemzedék ismeretét bizonyítják.

A költészetről beszélve a szerző megállapítja, hogy Mártonfi József verseiben kimutatható a képiségre építő rokokó hagyomány, amelyben a hétköznapi és a szent, a jó és a szép filozofikus gondolatokkal fonódik egybe. A pásztorénekek jegyeit magán viselő költészet és az irodalmi levelezés kortárs megítélése mellett a szerző egy tágabb irodalmi keretben is elhelyezi a vizsgált alkotásokat.

A kötet legterjedelmesebb része a Mártonfi drámáiról szóló fejezet. Fejtegetését a magyar történelmi témájú drámák latin nyelvűségének a kérdéséből vezeti le Pintér Márta. A *Thomas Nádasdius, Buda, Mathias Corvinus* című történelmi drámák eredeti alkotások, amelyek Mártonfi komoly drámaelméleti tudásáról is vallanak. A *Hypocrita* című komédiában a szerző Molière hatását látja megnyilvánulni.

Mártonfi verses magyar drámafordításáról, a *Salamon* című műről beszélve Pintér Márta felkutatja a Salamon-téma korábbi jezsuita feldolgozásait, ami a mű megértésében és elhelyezésében kulcsfontosságú. Andreas Friz munkásságának hatását érezhetjük több történelmi téma feldolgozásában. Friz *Salamon Hungariae rex* című műve Lestyán Mózes és Illei János közvetítésével vált ismertté Mártonfi számára, aki a hetvenes évek elején elkészíti a dráma teljesen formahű fordítását. Pintér felhívja a figyelmet arra, hogy az időmértékes verselés átvétele és használata Mártonfi részéről egybeesik az antik versformák magyarországi-erdélyi meghonosításának első kísérleteivel.

A munka Mártonfi József egyházi beszédeinek feltérképezésével zárul, amelyek közül a legérdekesebb az igaz megvilágosodásról szóló prédikáció. A beszédet teljes egészében olvashatjuk a kötet mellékletében. Ugyanitt megtalálhatóak Mártonfi József versei, drámafordítása, Révai Miklóshoz írt levelei.

Pintér Márta Zsuzsanna könyve hozzájárul ahhoz, hogy az eddig oly sokáig „rejtőzködő” Mártonfi József irodalmi munkássága végre ismertté váljék, és elnyerje az őt megillető helyet a magyar irodalomban.

Vulkán Vera Tünde

Térinformatikai alkalmazások a történelmi névtanban

Vörös Ferenc: *Kárpát-medencei történelmi családnévtan*.
Kalligram kiadó, Pozsony–Bp. 2017. 564. old.

2017 májusának utolsó napjaiban az Erdélyi Múzeum-Egyesület adott helyet *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig* című nemzetközi konferenciasorozat nyolcadik rendezvényének, mely *A nyelvterület keleti peremén* alcímet kapta. Ekkor mutatták be – itt Erdélyben először – *A Kárpát-medencei történelmi családnévtant*, melynek szerzője a fent említett konferenciasorozat megálmodója,

főszerzője. Az atlasz megjelenése rendkívül fontos: egyrészt a szerző tudományos munkásságának jelentős állomása, másrészt a teljes magyar történelmi személynévkutatás nélkülözhetetlen forrásanyaga. Akár jelképesnek is tekinthetjük az örvendetes tény, hogy ti. az EME székházában került sor a bemutatásra, hiszen Kolozsvárhoz, Szabó T. Attila névéhez (akinek személye, tudományos munkássága

összefonódik az EME tevékenységével) fűződik a régióban folyó névkutatás elindítása és megalapozása. Tanítványai, mint Gergely Piroska, Murádin László, Kovácsné József Magda, Janitsek Jenő (a teljesség igénye nélkül) a személynévkutatásban is jelentőset alkottak (vö. Gergely Piroska: *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest, 1977; *A kalotaszegi magyar családnévek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. NytudÉrt. 108. sz. Bp., 1981, Murádin László: *Erdélyi magyar családnévek*. Europrint Könyvkiadó, Nagyvárad, 2005, Kovácsné József Magda: *Az erdélyi Havasalja személynevei*. MND. 119. sz. Bp., 1993, Janitsek Jenő: *Bardócszék hely- és családnévei*. MND. 118. sz. Bp., 1993).

Az atlasz jól igazodik azokhoz az elvárásokhoz, és megfelel azoknak a szükségszerűségeknek, amelyeket B. Gergely Piroska már 1995-ben kijelölt a névtani kutatások új irányvonalául: „A felhalmozódott adatanyag mennyiségileg és földrajzi szórtságában már most elegendő volna arra, hogy összefoglalóbb munkákba, jelenségvizsgálatokba lehessen tanulságait sűríteni. A legsürgősebb tennivaló volna tehát egy névarchívum: a számítógépes személynévi adatbázis létrehozása” (B. Gergely Piroska *Az újabb kori magyar személynév-szintézisek megalapozása*. In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk.: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Miskolc, 1995. augusztus 28–30. 1–2. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézet, Budapest–Miskolc).

A szerző neve nem ismeretlen az erdélyi nyelvészek számára. Vörös Ferenc nyelvész több monografikus munka, illetőleg középiskolai és egyetemi tankönyv szerzője. Fő kutatási területei a szociolingvisztika, kisebbségkutatás, kontaktológia, onomasztika és a térinformatikával megtámogatott történeti, valamint jelenkori nyelvöldrajz. Az utóbbi húsz év kutatómunkájában egyre inkább felismerte és alkalmazta azokat a lehetőségeket, amelyeket a korszerű technika (adatbázisok építése, használata, nagy mennyiségű

számítógépes adatfeldolgozás és -rendszerezés) nyújt, ugyanakkor munkájában sikeresen ötvözte a nyelvészet és földrajz, jelesül a térképészet kínálta lehetőségeket. Saját szoftvereket fejlesztve hatalmas névállományt dolgozott fel és vetítette elénk szemléletes kartogramokon.

A fent említett munka nem előzmény nélküli, már a hátsó borítón ezt olvashatjuk róla: „A Kárpát-medencei történeti családnévtalasz egyszerre kíván társa és folytatása lenni a Kalligram Kiadónál 2014-ben megjelent Kis magyar családnévtalasz-nak.” A formátumot, a külsőnyt tekintve is testvére az előző kötetnek. Fekvő téglalap formájú, a szedéstükör a bevezető tanulmányban három, a térképtárban kéthasábos. Ez a forma bizonyult ugyanis a legmegfelelőbbnek a térképlapok nyomtatásához, mégpedig oly módon, hogy a kartogramok mellé egy hasábjában megjegyzéseket, magyarázatokat lehessen fűzni. Míg a Kis magyar családnévtalasz a jelenkori, 2009-es adatbázis (melyet a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Hivatala bocsátotta a szerző rendelkezésére) tízmillió felüli alapadatából a 106 leggyakoribb magyar családnévet dolgozza fel, és az 1720-as Conscriptio Regnicolarisból 15 nevet tartalmaz, a *Kárpát-medencei történeti családnévtalasz* ezen történeti forrás különféle személynévadataihoz köthető jelenségeket mutat be tematikus térképek segítségével. A szerző mintegy 178 ezerre teszi az összeírás alapadatainak számát. 452 színes térképlapra vetítve dolgozza föl az adatokat, oly módon, hogy a lexikális típusok közül a 176 leggyakoribb név nyelvöldrajzát tanulmányozhatjuk. Ezenkívül néhány szemantikai és morfoszemantikai típus kartogramját is közzéteszi. Fontos előzménye az atlasznak az a kötet is, amelyet a szerző 2015-ben jelentetett meg *Fejezetek a 18. század eleji Magyar Királyság névföldrajzából* címmel.

Legújabb kiadványának felépítése megegyezik a korábbi atlaszával: a rövid Előszót követi egy Bevezető, amely valójában egy részletes tanulmány, melynek végén gazdag bibliográfiát tár elénk a szerző, aztán az adatbázisokat és forrásokat sorakoztatja fel, majd következnek a térképlapok.

A gazdag térképanyagot követi az atlaszban bemutatott lexikális típusok gyakorisági mutatója, a térképek jegyzéke, végül egy szlovák és angol nyelvű rövid összefoglaló. Az Előszóban a szerző az atlasz újdonságaira hívja fel a figyelmet, jelesen, hogy a változatok gyakoriságát adja meg csupán, valamint a történeti térképekhez társított kommentekre hívja fel a figyelmet. Ezek a rövid, lényegre törő megjegyzések rendkívül hasznosak az olvasó számára, hiszen készen kapja a név keletkezésével, a változatok helyesírás-történetével, művelődés-történeti háttérével kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Az 1910. évi megyebeosztás szerinti színes térképeken illusztrálva jól látható a regionális gyakoriság, melynek nagyságrendje százalékban is megjelenik (igaz, a számok leginkább csak nagyjátóval olvashatók), másik térképlapon pedig számszerűsítve jeleníti meg a név előfordulását kisebb területre, településhálózatra vagy akár egyetlen településre is vonatkoztatva.

A bevezető tanulmányban a szerző először a magyar családnévrendszer kialakulásáról értekezik, kezdve az egyelemű névrendszertől a családnevek általánossá válásáig, a Tihanyi Alapítólevél adataitól II. József császár 1787-ben kiadott patenséig, sőt annak nyelvi hatását is felvázolja, de szót ejt az ortográfiai problematikáról, a nevek írásképeinek változásáról, a rögzülő formák kialakulásának okairól. Ezt az alfejezetet az 1720-as országos összeírás névtani, nyelv földrajzi és interdiszciplináris hasznosíthatóságáról való eszmefuttatás követi. Ezután tér rá a szerző az atlasz előzményeinek, előmunkálatainak, a kialakított adatbázisnak a bemutatására. Ebben a részben hasznos tájékoztatást kapunk a külföldi hasonló munkálatokról, melyek Németországban és Ausztriában, Olaszországban, Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban, Angliában, Írországban, illetve a közép-európai államokban, azaz Szlovákiában, Lengyelországban zajlanak.

Az 1720-as Conscriptióra visszatérve a szerző először annak jogi és társadalomtörténeti háttérét tárja fel, összehasonlítja az 1715-ösével. A szóban forgó, 1720-as összeírást a pozsareváci békekötés után két

évvel hajtották végre, melynek célja az adóköteles személyek, illetve porták összeírása volt. Az 1720-as utasítás szerint figyelmen kívül hagyták a földterülettel nem rendelkező jobbágyokat és zselléreket, valamint a curialis községek úrbéres népességét. Összeírták viszont a déli határőrvidékek adóköteles, polgári népességét is, amely az adott megye alá tartozott közigazgatásilag. Ennek következtében előfordulhat, hogy bizonyos személy(ek) neve az összeírásban kétszer is szerepel. Az összeírás terepmunkája nem ismert a kutató előtt, nem tudhatni, hogy az összeíró személyek milyen módszer szerint dolgoztak, mennyit tartózkodtak terepen, valóban személyes kikérdezést alkalmaztak-e. Mivel a személyeknek nagyobb részében sem rögzült még a kiejtési mód, annál kevésbé gondolhatunk az ortográfiai kép véglegesült mivoltára. Inkább élőnyelvi gyűjtésnek tekinthető az összeírás, de a conscriptorok írásszokásairól sincsenek ismereteink. A fenti dilemmákat nem vette figyelembe az összeírás első feldolgozója, Acsády Ignác, aki vármegyénként betűrendbe szedve tette közzé a települések adatai mellett a népesség nemzetiségi minősítését is, szerzőnket viszont annál többször kértette óvatosságra, többszöri megfontolásra és esetenként önkorrekcióra. Feltehetőleg állandó felülvizsgálatra lesz szükség az anyag teljes feldolgozásáig, de a tudományos kutatásnak éppen ez az egyik fő ismérve és mozgatórugója.

A Bevezető utolsó harmadában a szerző az 1720-as Conscriptióból készített adatbázisról, annak feldolgozásáról, illetve a feldolgozás lehetőségeiről szól bővebben. Ez a rész a tulajdonképpeni atlasz munkálatainak a konkrét ismertetője, ezt alaposan tanulmányozva tudjuk a térképlapokat és az ott feltüntetett információkat helyesen kezelni és értelmezni. A Vörös Ferenc által létrehozott strukturál adatbázis több fázisban készült. 2011-től lehet különféle szempontok szerint keresni benne, adatokat kinyerni belőle. Jelenleg a munka arra koncentráldódik, hogy a szemantikai és morfoszemantikai jelenségcsoportokat is mind hatékonyabban lehessen leképezni. Az említett konferencia során több előadás is elhangzott, amely erre az adatbázisra alapozódott, s elsőre kitűnt, hogy a szerző milyen

önzetlenül bocsátja rendelkezésre adatait a tudományos kutatók, érdeklődők számára.

A korpusz adatai a korabeli Magyar Királyság területét fedik le, ami azt jelenti, hogy a mai Magyarország területére esik az adatok 38, Szlovákiába 37 százaléka, míg a Partiumból a nevek 9,88, Burgerlandból 7,61, Kárpátaljáról 3,67, Vajdaságból 1,54. Szlovéniából 1,36, Horvátországból 0,76, valamint a mai Lengyelország területeiről való az adatok 0,26 százaléka. Erdélyiként igencsak sajnálhatjuk, hogy történelmi okok miatt az adatbázisba nem került egyetlen adat sem. Viszont az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* tízenégy kötete (hogy egyetlen konkrét forrásmunkát említsek) sok személynévi adatot tartalmaz akár a 18. századból is, érdemes lenne ezeknek a feldolgozását is fontolóra venni.

A teljes névállomány feldolgozása még nem történt meg, az atlasz térképtárában elsősorban a leggyakoribb lexikális típusok mellett mintegy mutatóként helyet kaptak szemantikai és morfoszemantikai típusok is. Az eddigi munkálatok során bő 50 000 személy családneve került látókörbe, a leggyakoribb lexikális típusokat figyelembe véve 49 614 családnevet dolgozott fel a szerző. A lexikális típusoknál mindig a különböző változatokat is megadja, a Bevezetőben külön kitér a létrejöttük lehetséges okaira.

A korpusz és természetesen az atlasz tudományközi használhatóságáról szólva elsősorban a rokon szakterületek kutatóit kell említenünk. A szerző szerint érdeklődők lehetnek „Közép-Európa társadalomtörténettel foglalkozó magyar, német, szláv és román kutatói, valamint a téma iránt érdeklődő nagyközönség. A nyelvészeken kívül sok más rokon, illetőleg a nyelvészettel felületileg érintkező tudományág hasznosíthatja a kartogramok kínálta lehetőségeket. Mindenekelőtt a történészek, de munkájuk során a honismerettel, néprajzzal, művelődés- és népiségtörténettel, kisebbségkutatással, kontaktológiával, migrációs kérdésekkel foglalkozó szakemberek is sok kérdés megválaszolásához fel tudják használni az atlaszban található kartogramokat. Ez utóbbi

jelenségtérképei nemcsak a török kiűzése utáni 18. század eleji állapotok tanulmányozását, hanem a jelenkori térképek segítségével a történeti folyamatok modellálását is lehetővé teszik.” A nagy tömegű adat a nyelvhatár kirajzolására, avagy a belső népességmozgás modellálására is alkalmas lehet (lásd a leggyakoribb magyar névképzések – *Szabó, Nagy, Varga* – térbeli elterjedését), annak ellenére is, hogy a családnév nyelvi formája nem föltétlenül fedi a nyelvi-etnikai hovatarozást (lásd a *-mann, -ics* és *-ský képzős neveket*). *A szerző két morfoszemantikai típus korpuszbeli előfordulását is elemzi: ezek az 'onnan/oda való' jelentésű -i képzős, valamint a -fia és -fi névrészes családnévek.*

A bevezető tanulmány utolsó része az adatbázis kialakításának technikai vonatkozásait taglalja, végül röviden kitér a térképtár ismertetésére. A kézikönyv utóbbi egysége – atlasz mivoltának megfelelően – tulajdonképpen a kiadvány gerincét adja. A térképtár három nagy egységre tagolódik. A leggazdagabb a lexikális típusokat felölelő rész. A főbb csoportok a következők: 1. Lakó- vagy származási helyre utaló családnévek. 2. Felmenő hozzátartozó nevéből létrejött családnévek. 3. Nemzedékviszonyító családnévek. 4. Nép- és népcsoportnevekből létrejött családnévek. 5. Foglalkozásra, tisztségre utaló családnévek. 6. Társadalmi helyzetre, státuszra, valaki(k)hez való tartozásra utaló családnévek.

A térképtár második és harmadik része néhány szemantikai, illetve morfoszemantikai típust mutat be nagyobb területi bontású térképeken, mellettük ott vannak mindig az egyes ejtés- és/vagy írásképváltozatok mennyiségi mutatói. Végül a térképtárat az atlaszban bemutatott lexikális típusok gyakorisági mutatója zárja.

Az atlasz interdiszciplinaritása okán is nagy érdeklődésre tarthat számot. Tudomásom szerint alacsony példányszámban jelent meg, ezért ezt az írást figyelemfelkeltőnek is szántam, remélve, hogy a könyv végül minden érdeklődőhöz eljut, az értékes munka pedig megkerülhetetlenül beépül a tudományos kutatások további áramába.

T. Szabó Csilla

Contents

Márta Bodó: <i>Paupercula Feminea Forma</i> . A Simple Woman of the Middle Ages and her Musical Visions	1
László Holler: What is the Meaning of the Word <i>ualallal</i> as it Appears in the Old Hungarian Lament of the Virgin Mary?	11
Csaba Maczelka: Dialogue, Paratext, Polyphony – Points of View for the Interpretation of Thomas More’s Work	51
Gyula Dávid: Bánffy and Kós	62

Workshop

Adél Csata: The Language Policy of László Teleki (1764–1821) by his Work Entitled <i>A’ magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései gróf Teleki Lászlónak</i>	76
Attila István Kárpáti: „Our Readers Wish Delightful...” Miklós Wesselényi and the Transylvanian Museum	91
Éva Szegedi: The Catalog (Registry) of Count Imre Mikó’s Personal Library	103
Eszter Benő: Literature in the Tower of Babel	112

Review

Levente Pap: Geodesy in Ancient Rome	118
Éva Szegedi: Roman Library and Catalog	119
Máté Boér: Textology, Philology, Interpretation	121
Zselyke András: Our Living Space, Our Language	125
Annamária Biró: Exploring Transylvania	128
Franciska Kónya: Seraphic Adventures	132
Vera Tünde Vulkán: About Mártonfi József, a Transylvanian Bishop	133
Csilla T. Szabó: Carpathian Basin Family Name-Atlas	135

Cuprins

Bodó Márta: <i>Paupercula feminea forma</i> . O femeie simplă din evul mediu și viziunile sale muzicale	1
Holler László: Sensul cuvântului <i>ualallal</i> din monumentul de limbă maghiară medievală <i>Bocetul Sfintei Fecioare (Ómagyar Mária-siralom)</i>	11
Maczelka Csaba: Dialog, paratext, polifonie. Puncte de vedere pentru interpretarea operei lui Thomas More.....	51
Dávid Gyula: Bánffy și Kós.....	62

Atelier

Csata Adél: Considerațiuni lingvistice ale lui Teleki László (1764-1821) expuse în lucrarea sa privind dezvoltarea limbii maghiare din epocă.....	76
Kárpáti Attila István: „Cititorii noștri doresc opere delectante...” Wesselényi Miklós și revista Erdélyi Muzéum	91
Szegedi Éva: Catalogul bibliotecii personale a contelui Mikó Imre de Hidvég	103
Benő Eszter: Literatura pe portalul Bábel Web Antológia.....	112

Recenzii

Pap Levente: Geodezia în Roma antică	118
Szegedi Éva: O bibliotecă din Roma și catalogul acesteia	119
Boér Máté: Textologie, filologie, interpretare.....	121
András Zselyke: Spațiul nostru vital – limba.....	125
Biró Annamária: Organizarea vieții științifice în Transilvania din secolul 19.....	128
Kónya Franciska: Aventuri serafice	132
Vulkán Vera Tünde: Episcopul transilvănean Mártonfi József	133
T. Szabó Csilla: Atlas onomastic cuprinzând numele de familie folosite în Bazinul Carpatin.....	135

Tartalom

Bodó Márta: <i>Paupercula feminea forma</i> . Egy középkori együgyű asszony és az ő zenés látomásai.....	1
Holler László: Mi a jelentése az Ómagyar Mária-siralom <i>ualallal</i> szavának?	11
Maczelka Csaba: Dialógus, paratextus, polifónia – szempontok Thomas More művének értelmezéséhez	51
Dávid Gyula: Bánffy és Kós.....	62

Műhely

Csata Adél: Idős gróf Teleki László nyelvpolitikája <i>Buzgó esdeklései</i> alapján	76
Kárpáti Attila István: „Olvasójink gyönyörködtetöt kívánnak...” Wesselényi Miklós és az <i>Erdélyi Muzéum</i>	91
Szegedi Éva: Hídvégi gróf Mikó Imre könyvtárának címjegyzéke.....	103
Benő Eszter: Irodalom Bábelben	112

Szemle

Pap Levente: A geodézia az ókori Rómában	118
Szegedi Éva: Római könyvtár és katalógus.....	119
Boér Máté: Textológia – filológia – értelmezés.....	121
András Zselyke: Életterünk, a nyelvünk.....	125
Biró Annamária: Honismeret vs. Landeskunde – tudományszervezés a 19. századi Erdélyben	128
Kónya Franciska: Szeráfi kalandok	132
Vulkán Vera Tünde: Mártonfi József erdélyi püspök	133
T. Szabó Csilla: Térinformatikai alkalmazások a történeti névtanban.....	135

